

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

1964

ՌՆԺԳ
ԻԱՏԱՐԻ
Յոմնուար

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Ա
1964

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—Անցնող տարին	3
Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ	5
Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ—Պոլիս և իր դերը	7
Ա. ԱԼՊՈՅԱՃՅԱՆ—Պորտուգալ և Հայաստան	17
Հ. ԽԱՓԱԽՉՅԱՆ—Դպրոցներն ու գրատները միջնադարյան Հայաստանում	25
ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ—Բազմավեպ	32
Մ. ՃԵՎԱՀԻՐՃՅԱՆ—Հայոց Մովսիս կաթողիկոսաճիստը	39
Հանգիստ գերաշնորհ Տ. Դերենիկ Եպիսկոպոս Փռլառայանի	51
Վ. Ք.—Հանգիստ Հ. Ներսես վարդապետ Ակիմյանի	53
Վաշիկեզունի հայոց հորակառույց Սուրբ Աստվածածին Եկեղեցու օծումը	57
Սփյուռհաճայ կոմպոզիտոր Համբարձում Բերբերյանի հեղինակային համերգը Նյու-Յորքում	57
Առաջնորդ հոգեշնորհ Տ. Տիրայր վարդապետի այցելությունը	58
Սալար-Նովայի ծննդյան 250-ամյակը Սոֆիայի մեջ	58
Բուլղարահայ «Երևան» մշակութային միության Կուլարովգրադի երգի և պարի անամրիկ այցելությունը	58
Սալար-Նովայի ծննդյան 250-ամյակի տոնակատարությունը Բուխարեստի մեջ	59
ԼՈՒՐԵՐ՝ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ	60

Խմբագրության հասցեն՝

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ

«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».

Rédaction de la revue „Etchmiadzine“, Etchmiadzine, Arménie, URSS.

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1964 թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Խ Մ Բ Ա Պ Ի Ա Կ Ա Ն

Ա Ն Ց Ն Ո Ղ Տ Ա Ր Ի Ն

Պատմության գիրկն անցավ 1963 թվականը, ողջ աշխարհի համար իրադարձություններով հարուստ մի տարի:

Ամանորի և հրաշափառ Ս. Ծննդյան տոների խորհուրդը, ժամանակի և կյանքի մեծ տոնը, մի անգամ ևս իր վրա է բեռում քրիստոնեական աշխարհի ուշադրությունը, մեր խոհերն ու զգացմունքները:

Նոր տարի է: Հուլյանով, լավատեսությամբ բաց ենք անում Գալիլի՝ նոր կյանքի, նոր հնարավորությունների դռները, մաղթելով, որ «ժամուց և ժամանակաց» Արարիչը, «պմիւս ամս որ գալոց է, խաղաղութեամբ և պարագայց ամօք պահեսցէ»:

Վաղվա նկատմամբ վառ հույսի, անկոտրում հավատի մեջ է, որ է՛լ ավելի է գեղեցկանում կյանքը և զգացվում է նրա վեհությունը, նպատակաւացությունը, ժամանակի հավիտենականությունն ու բերկրանքը:

Ամեն անգամ հրաժեշտ տալով անցնող տարվան և ողջունելով նորը, մարդիկ սիրելի սովորություն են դարձրել խորհրդածել ժամանակի և կյանքի մասին, որպեսզի գալիք օրերը լինեն, թե՛ իրենց և թե՛ մարդու շրջապատի համար, բարիքներով լեցուն և օրհնություններով բեղմնավոր օրեր:

«Տուր պիմամար տնտեսութեան քո» (Ղուկ. ԺԶ 2):

Անցնող ժամանակն ստիպում է մեզ անսալ մեր խղճմտանքի ծայնին և պատասխանատվության խորունկ զգացումով խորհրդածել, հանրագումարի բերել մեր կյանքից խլված օրերի հաշիվը:

Նոր տարին բացվում է մեր նալվածքի և գործունեության առաջ որպես նոր կյանքի, նոր

հնարավորությունների մատյան, և մեր գերագույն կոչումն է ժամանակի և կյանքի այդ մատյանը լցնել աստվածահաճո, ժողովրդանվեր, մարդասիրական ավնիվ գործերով և աշխատանքներով:

Սաղմոսերգուն, կյանքի իր սեփական փորձառությամբ, շեշտում է մարդկային սովորական կյանքի վաղանցիկ բնույթը և փառաբանում է Աստուծո և ժամանակի հավիտենականությունը: Արդարև, մարդու կյանքի օրերը «ընդ առաւօտս որպէս դալարի պտարճացին և ծաղկեսցին, ընդ երեկոյս թարշամեսցին, չորասցին և անկցին» (Սաղմ. ԺԹ 6—7):

Կարևորը, էականը ոչ թե ժամանակի փոփոխությունն է մարդու համար, այլ կյանքի և մարդու փոփոխությունը, վարճացումը, կատարելագործումը անփոփոխ և հավերժական ժամանակի մեջ:

«Ամենայն կեանք մեր անկայուն են, շարժական է և ոչ մնացական: Ո՛չ մեծութիւն, ո՛չ փառք, ո՛չ ուրախութիւն, ո՛չ հեշտութիւն և ո՛չ այլ ինչ, այլ ամենայն ինչ փոփոխի և գնայ որպէս հին տարին գնաց» (Գրիգոր Տաթևացի):

Նոր տարվա առաջին տոնը Զրիստոսի Ծննդյան տոնն է, որը մի տեսակ սրտագին կոչ է կամ ազդարարություն, ուղղված քրիստոնյա աշխարհին, հասկանալու համար, թե մարդիկ ի՞նչ կերպերով, ինչպիսի՞ ներշնչումներով և ի՞նչ պարտականությունների կատարումով պիտի կարենան արժեքավորել իրենց կյանքն ու ժամանակը:

Ահա այսպիսի սրտագին խոհերով և զգացումներով, քրիստոնեական վառ հավատով է դիմավորում հայ ժողովուրդը նոր տարին թե՛ իր

Մայր Հայրենիքում Սովետական Հայաստանում և թե՛ Սփյուռքի տարածքի վրա:

Անցնող տարին մեր հայրենիքի, մեր ժողովրդի և Հայ Եկեղեցու համար նորանոր հաջողություններով հարուստ տարի հանդիսացավ:

Ազգային-եկեղեցական տեսակետից 1963 թվականը պատմական տարի հանդիսացավ մեր եկեղեցական տարեգրության մեջ նրանով, որ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը անձամբ իր օրհնությունները և հայրենի աշխարհի ողջույնը տարավ Լոնդոնի, Երուսաղեմի, Կահիրեի, Ալեքսանդրիայի և Հնդկաստանի մեջ ապրող իր զավակներին և վերահաստատեց մեր եկեղեցական միությունը, հոկտեմբերի 26-ին, Երուսաղեմում, ողջագուրվելով Մեծի Տանն Կիլիկիո Վեհափառ խորեն Կաթողիկոսի հետ:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի արտահաման կատարած հովվապետական երրորդ ուղևորությունը մի անգամ ևս վերածվեց հայ հավատացյալ ժողովրդի, Հայ Եկեղեցու միության անխափելի ցնծատոնի և հանդիսացավ մեր ժողովրդի սիրո և երախտագիտության վառ արտահայտությունը դեպի նրա անձնվեր և զոհաբերվող Հայրապետը և դեպի մեր վերածնված Մայր Հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստան:

Անցնող տարին աչնիվ հպարտության զգացումներով լցրեց ճշմարտապես հայրենասեր յուրաքանչյուր հայ մարդու սիրտը:

Հայ ժողովուրդը, իր հայրենի սրբազան հողի վրա, իր հայրենի պետականության ապատու խաղաղ պայմաններում, ստեղծագործ և շինարար աշխատանքի նորանոր հաջողություններով է դիմավորում իր նոր տարին, բառացիորեն հրաշքի հավասար վիթխարի փոփոխություններ արձանագրելով մշակույթի, արվեստի, գիտության, գրականության, ժողովրդական տնտեսության, լուսավորության, առողջապահության և գյուղատնտեսության բնագավառներում և հայ ժողովրդի հոգևոր և բարոյական նոր կյանքի կերտման ասպարեզում:

Նոր տարվա սեմին, պայծառ է մեր վերածնված հայրենիքի ներկան, է՛լ ավելի հուսալից, խոստումնալից է մեր ապագան, մեր լուսե գալիքը:

Անցնող տարին մասամբ արդարացրեց նաև համայն մարդկության հույսերը և եղավ, արդարև, պատմական մի ժամանակաշրջան, որի ընթացքում հետևողական և համառ ջանքեր թափվեցին պետական ղեկավար գործիչների, քաղաքական, կրոնական տարբեր համոզմունքների տեր միլիոնավոր մարդկանց կողմից, մեղմելու միջազգային լարվածությունը, վերացնելու «սա-

ռը» պատերազմի հոգեբանությունը, փակելու նոր պատերազմի ճանապարհը, ամրապնդելու ժողովուրդների անվտանգությունը և բարեկալվելու պետական տարբեր սիստեմ ունեցող կառավարությունների փոխհարաբերությունները:

Մարդկության վերև, այս նոր ժամանակների հորիզոնի վրա, փայլում է արդեն հույսի աստղը, մոտ է առավոտը խաղաղության:

Անցնող տարում, օգոստոսի 5-ին, Մոսկվայում, Կրեմլի մեծ պալատում, Սովետական Միության, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունները ստորագրեցին մթնոլորտում, տիեզերական տարածության մեջ և ջրի տակ միջուկային փորձարկումների արգելման պայմանագիրը:

Միջուկային փորձարկումների արգելման Մոսկվայի պայմանագիրը անցնող տարվա միջազգային մեծագույն իրադարձությունն էր, որն ընդունվեց հսկայական գոհունակությամբ և խորին բերկրանքով:

1963 թվականին կայուն խաղաղության՝ մարդկության վերջնական և վեհ նպատակին՝ հասնելու գործի մեծ սկիզբը դրվեց:

Նոր տարվա սեմին, ողջ մարդկությունը խորապես հասկանում է և գնահատում Մոսկվայում ստորագրված պայմանագրի աստվածահաճո և մարդասիրական նշանակությունը և հոգու խորքից աղոթում.

«Զի լռեսցին պատերազմները,

Դադարեսցին լարվածությունը թշնամեաց,

Տնկեսցին սեր և արդարութիւն ի յերկրի»:

Թո՛ղ 1964 թվականը խաղաղության վերջնական հաղթանակի տարին լինի բովանդակ մարդկության համար:

Թո՛ղ 1964 թվականը մեր վերածնված հայրենիքի և հայ ժողովրդի համար լինի նոր նվաճումների և հաղթանակների տարի իր հայրենի օջախում, խաղաղ և ապահով:

Թո՛ղ 1964 թվականը Բրիտոսի հրաշափառ և Ս. Ծննդյան երկնատուր շնորհներով լինի մեր Եկեղեցու համար ճշմարիտ միության, հոգևոր և ազգային համագործակցության նվիրական և բեղմնավոր տարի:

Այս բարեմաղթություններով, նոր տարվա հատուկ այս խոհերով և Ս. Ծննդյան տոնի հոգեկորով ներշնչվածներով և ավետիսով դիմավորենք հույսի և կյանքի կրկնակ տոները՝ հայկական ամանորը և Ս. Ծնունդը:

Ծնորհավոր նոր տարի, մեր սիրելի՛ եղբայրներ և քույրեր, որ ի Հայաստան աշխարհ և ի սփյուռս:

Ծնորհավո՛ր նոր տարի:

«Բրիտոս ծնա՛ւ և յայտնեցա՛ւ»:

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ

1963 թվականի նոյեմբերի 17-ին, կիրակի, «Բարեկենդան Յիսնակաց պահոց»։ Մայր Տաճարում պատարագեց հոգեշնորհ Տ. Նարեկ վարդապետ Շաքարյանը։

* *

Նոյեմբերի 17-ին, կիրակի, եկեղեցական գործերով Մոսկվա մեկնեց հոգեշնորհ Տ. Մեսրոպ վարդապետ Պալյանը։

Նոյեմբերի 23-ին, շաբաթ, հոգեշնորհ հայր սուրբը եղավ Թբիլիսիում և պատարագեց Ս. Գևորգ եկեղեցում, եկեղեցու նավակատիքի առթիվ, և քարոզեց «Ի վերայ վիմի հաւատոյ շինեցեր զքոյ սուրբ զեկեղեցի, զսա պահեա ի խաղաղութեան» բնաբանով։

Նոյեմբերի 24-ին, կիրակի, և դեկտեմբերի 1-ին, կիրակի, հայր սուրբը պատարագեց Մոսկվայի հայոց Ս. Հարություն եկեղեցում և քարոզեց «Դու պահեա զառաջնորդս և զեղբայրութիւնս մեր ամբողջ և անխռով ի կամս ողորմութեան քո» բնաբանով։

Դեկտեմբերի 2-ին հոգեշնորհ հայր սուրբը վերադարձավ Մայր Աթոռ։

* *

Նոյեմբերի 21-ին, հինգշաբթի, «Ընծայումն Ս. Աստուածածնի ի Տաճարն»։ Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց արժանապատիվ Տ. Մկրտիչ ավագ քահանա Մկրտչյանը։

* *

Նոյեմբերի 24-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց և քարոզեց հոգեշնորհ Տ. Գրիգոր վարդապետ Եղիայանը «Տեսէք և զգոյշ լիւրութ ի խմորոյ փարիսեցոց» (Մատթ. ԺԶ 6) բնաբանով։

* *

Նոյեմբերի 27-ին, չորեքշաբթի, երեկոյան ժամը 6-ին, Մայր Աթոռ ժամանեցին Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամներ զերաշնորհ Տ. Հայկազուն արքեպիսկոպոս Աբրահամյան-

նը և ճարտարապետ պր. Միքայիլ Մազմանյանը, որոնք Վեհափառ Հայրապետին էին ընկերակցել Լոնդոն, Երուսաղեմ և Ալեքսանդրիա ուղևորության ժամանակ։

Նրանքի օդանավակայանում ժամանողներին դիմավորեցին Մայր Աթոռի միաբաններ և հարազատներ։

* *

Նոյեմբերի 29-ին, ուրբաթ, Մայր Տաճարում կատարվեց դոհաբանական աղոթք և կառավարական մաղթանք՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման քառասունհինգերորդ տարեդարձի առթիվ։

* *

Նոյեմբերի 30-ին, շաբաթ, «Տօն սրբոց առաքելոցն և առաջին լուսաւորչացն մերոց Թադէոսի և Բարթողիմէոսի»։ Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Տ. Հովհաննես քահանա Մարուքյանը և քարոզեց հավուր պատշաճի։

* *

Նոյեմբերի 30-ին, շաբաթ, Հոգևոր Ճեմարանում հանդիսավոր նիստով նշվեց Նոյեմբերի 29-ը՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման քառասունհինգերորդ տարեդարձը։ Նշանավոր տարեթիվի մասին զեկուցումով հանդես եկավ Ճեմարանի ուսաց լեզվի դասատու Գ. Գևորգյանը և շեշտեց Սովետական Հայաստանի կատարած նվաճումները ուսման, գիտության, արդյունաբերության բնադավառներում։ Հանդեսի զեղարվեստական բաժնում Ճեմարանի ուսանողները կատարեցին երգեր և արտասանություններ։

* *

Դեկտեմբերի 1-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Տ. Հովհաննես քահանա Մարուքյանը։

Դեկտեմբերի 7-ին, շաբաթ, Հոգևոր Ճեմարանի վերատեսուչ գերաշնորհ Տ. Հայկազուն արքեպիսկոպոս Աբրահամյանը մեկնեց Լենինական՝ տեղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում պատարագելու և Բանին կենաց քարոզությանը միխթարելու հավատացյալներին:

Սրբազան հայրը Մայր Աթոռ վերադարձավ դեկտեմբերի 10-ին, երեքշաբթի օր:

Դեկտեմբերի 8-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Տ. Մկրտիչ ավագ քահանա Մկրտչյանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ գերաշնորհ Տ. Ասողիկ եպիսկոպոս Ղազարյանը դամբանական խոսեց եղերաբարձու Տ. Դերենիկ եպիսկոպոս Փոլատյանի մահվան առթիվ, ծանրանալով հանգուցյալի կյանքի և գործունեության վրա: Այնուհետև, գերաշնորհ Տ. Սահակ արքեպիսկոպոս Տեր-Հովհաննիսյանի նախագահությամբ, կատարվեց հոգեհանգիստ լուսահոգի սրբազանի հիշատակին:

Դեկտեմբերի 9-ին, երկուշաբթի, «Յղութիւն Ս. Աստուածածնի յԱննայէ»: Մայր Տաճարում պատարագեց հոգեշնորհ Տ. Մուշեղ վարդապետ Պետրկյանը:

Դեկտեմբերի 9-ին, երկուշաբթի, Մայր Աթոռ ժամանեց Գերագույն Հոգևոր հորհրդի անդամ պր. Գրիգոր Բեքմեզյանը, որը Մոսկվայի հայոց հոգևոր հովիվ գերաշնորհ Տ. Պարգե եպիսկոպոսի հետ ներկա էր եղել Վատիկանի ժողովին, որպես դիտորդ Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու կողմից:

Դեկտեմբերի 14-ին, շաբաթ, «Տօն Սրբոյն Յակովբայ Մծրնայ հայրապետին»: Մայր

Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց արժանապատիվ Տ. Հակոբ քահանա Հակոբյանը:

Դեկտեմբերի 15-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց հոգեշնորհ Տ. Գրիգոր վարդապետ Եղիայանը և քարոզեց «Որ խոնարհեցուցանէ զանձն իւր բարձրացցի» բնաբանով:

Դեկտեմբերի 22-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց հոգեշնորհ Տ. հորեն վարդապետ Էլուջյանը:

Դեկտեմբերի 23-ին, երկուշաբթի, Երևան ժամանեցին հոգեշնորհ Տ. Արսեն վարդապետ Բերբերյանը և «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր պր. Արթուր Հատիտյանը, որոնք մաս էին կազմում Վեհափառ Հայրապետի շքախմբին՝ Նրա Հնգկաստանում կատարած ուղեվորության ժամանակ: Օղանավակայանում դիմավորելու էին գնացել հոգեշնորհ Տ. Մեսրոպ վարդապետ Պալյանը, դիվանապետ պր. Հ. Առաքելյանը և Մայր Աթոռի տնտեսական բաժնի վարիչ պր. Ա. Ութուլյանը:

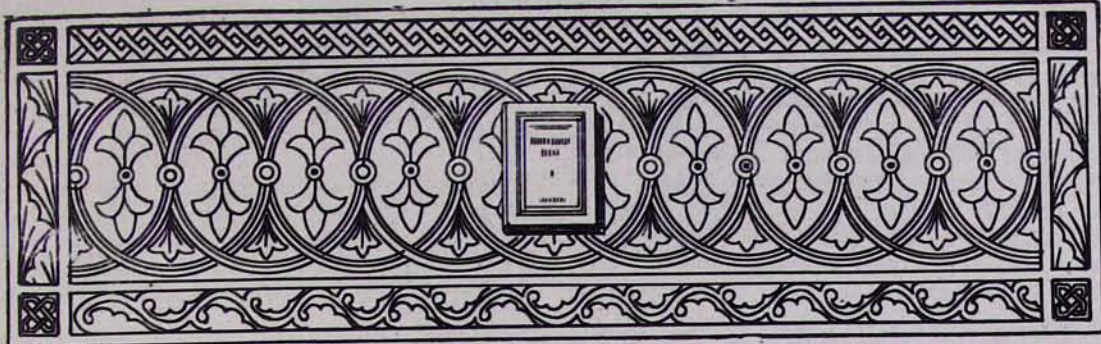
Դեկտեմբերի 24-ին, երեքշաբթի, «Տօն Սրբոյն Ստեփանոսի նախավկային և առաջին մարտիրոսին»:

Մայր Տաճարում, Ս. Ստեփանոս նախավկա սարկավագի Ս. Սեղանի վրա, սուրբ պատարագ մատուցեց գերաշնորհ Տ. Ասողիկ եպիսկոպոս Ղազարյանը և քարոզեց «Տէր, մի՛ համարիր զոցա զայս մեղս» բնաբանով:

Դեկտեմբերի 29-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Տ. Մկրտիչ ավագ քահանա Մկրտչյանը:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

2. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՎ ԻՐ ԴԵՐԸ*

21. ՄԱՐԴ ՄԸ ՈՐ ԿՓՐԿԵ ԻՐ ԴԱՐԸ

Մեծ անուններ շնորհակցին մեզի Պոլսո հայ գաղութին առաջին չորս դարերը, բայց այս քանի մի անունները, որոնք մեզ կմնան այդ չորս դարերին, կրնան պճնել իրենց շրջանը բացառիկ փառքով:

Տազնապի դարն ալ ունեցավ իր մխիթարանքը. հայ ժողովուրդը շնորհուց, որ Պոլիս ամոթով դադաղ դնե զայն:

Երեմիա Չելեբի Քյոմյուրճյան, որ այդ դարուն ապրեցավ, կրնա սերունդի մը տեղը բռնել, և զուր չէ բացառիկ մեծարանքը, որ իր հիշատակին կընծայվի երեք դարե ի վեր, ամեն կողմն անխտիր:

Երեմիա Չելեբի, շառավիղ Ակնեն գաղթած հին գերդաստանի մը, ծնած էր 1637 մայիս 13-ին Պոլսո մեջ, և անդրանիկ զավակն էր Մարտիրոս քահանա Քյոմյուրճյանի: Ուսման ծարավը համակած էր զինք առաջին օրեն և փոքր տարիքին հմտացած էր ան շատ մը լեզուներու: Պաշտպանութեանը տակ իր Ամբակում մորեղբորը, որ օրվան երևելիներեն էր, բազմաթիվ ճամբորդութիւններ կատարած էր Երեմիա իր տղայութեան, և երբ Ամբակում կվախճանէր 1655-ին, զայն կորդեզիներ յայ անգամ ժամանակին ամենեն ակա-

նավոր հայը՝ Աբրո Չելեբին: Երեմիա ոչ միայն պաշտպանյալն էր անոր, այլև խորհրդատուն, և իր թելադրութեամբ է, որ Աբրոն հաճախ պիտի աջակցեր հանրագումար գործերու և կարիքներու, պետութեան մոտ իր վայելած դիրքով հայ համայնքը փրկելով նաև բարդ կացութիւններն:

Իր բնածին ձիրքերով, իր ամբարած պաշարով, իր տքնելու ընդունակութեամբ և մանավանդ իր հայու սրտով Երեմիա աչքառու դեմք մը հանդիսացավ շուտով Պոլսո մեջ, վայելելով տակալ բացառիկ հեղինակութեան մը հայուն ու օտարին մոտ:

Երեմիա Չելեբիի կյանքին և գործունեութեան մասին առավելապես իր երկերուն մեջ իր իսկ տված նոթերն գիտենք: Իրմով զբաղողները այնպես կարծեցին պահ մը, թե ան կպատրաստուեր հոգևորական դառնալու և թե պարագաները ետ կեցուցին զայն: Ըիշտ է որ դպրութեան չորս աստիճանները ստացած էր ան, ինչպես շատերը կստանային այն ժամանակ հայ պատանիներն: Բայց ուրիշ որոշ բան մը չենք գիտեր ինչպես իր մանկութեան, նույնպես իր պատանեկութեան մասին:

«Երեմիայի վրա խոսողներուն ամենն ալ լուռ են և բան մը չեն հայտնէր անոր պատանեկական կյանքին,—կգրե Քորգոմյան,— չենք գիտեր, թե ինչ եղած են անոր գլխավոր զբաղումները, մանավանդ այն ազդակները, որոնք յուր թարմ ուղեղը վառեցին և հեռացուցին զինքն եկեղեցական ասպարեզէն, առանց սակայն ատելի ընելու անոր՝

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1962 թվականի Ռ Ք-ից, ԺՐ-ից, 1963 թվականի Ռ Ռ Ա-ից, Բ-ից, Գ-ից, Դ-ից, Ե-ից, Զ-ից, Է—Ը-ից, Թ—Ժ-ից, ԺԱ-ից և ԺԲ-ից:

Հայ Եկեղեցին, որուն ամենահզոր ախոյան մը և ամենաշքեղ մը պաշտող մը եղալ մինչև կյանքին վերջը: ... Անոր գրածներն այնպես կհետևեցնեն, թե Երեմիա շատ կանուխն ակնատես եղած ըլլալով ժամանակի եկեղեցականներու պորտաբուծ, զեխ կյանքին, անոնց ամուլ կենցաղին ու ազգակործան վատթար գործերուն, զգլանք զգացած, պաղած է անոնցմէ և չէ ուզած ասպարիզակից գտնվիլ անոնց, բարեբախտաբար»⁴⁷⁵:

«Երեմիա էլ նշանակված էր քահանայության համար և ստացավ սարկավագության աստիճան, — կգրե լեոն իր կարգին, — բայց դրանից հետոն չգնաց, շնայած հոր ջանքերին»⁴⁷⁶:

1659 թվականին, երբ արդեն 22 տարեկան է, զայն կգտնենք իբրև խորհրդական և նոտար Մարտիրոս Կաֆայեցի պատրիարքին: Սովորական խորհրդականն ավելի բան մըն էր ան Պոլսո հայոց Պատրիարքարանին մեջ: Ինքն էր, որ պահ մը տեր կանգնեցավ հայ ժողովուրդի արժանապատվության, երբ հայ կյանքը թատր էր այլազան գայթակղությանց, և իր ձեռք ձգած հեղինակությամբ հեռացուց շատ մը դժնդակ տաղնապաներ հայ ժողովուրդի գլխին: Հետո, ամբողջ 35 տարի, ան հասավ հայ ժողովուրդի ամեն նեղ օրին: Դիրք շահեցավ պետության մեջ, և իրեն տրվեցավ «չելեբի» տիտղոսը, զոր այն դարուն ոչ միայն մեծատունները կհամարեին, այլև մտքի և արվեստի մարդիկ: Ան դիրք շահեցավ և օտարներուն մեջ, որոնք նույնպես հաշվի կառնեին իր հեղինակությունը:

Երեմիա Չելեբի աչքերը փակեց 1695-ին, հաղիվ 58 տարեկան, բեղմնավոր կյանք մը ձգելով ետին, բայց այնպիսի պահու մը, երբ հայ ժողովուրդը իր ծառայությանց կարիքը ունեւր որեւէ ժամանակե ավելի: Սակայն պարած իր այդքան կյանքն ալ բավական եղալ հայ ժողովուրդի պատմության մեջ աղվոր էջ մը գրելու, որ ավելի կաղվորնա քանի դարերը անցնին:

Ակինյան, որ խղճամիտ ուսումնասիրություն մը նվիրեց Երեմիայի կյանքին ու գործունեության, սապես կրնորոշե զայն.

«Միակողմանի չէր իր կրթությունը. հմուտ էր եկեղեցական գիտություններու, ներհուն պատմագիտության, ծանոթ բազմաթիվ լեզուներու, հատկապես հայերենի, թուրքերենի և հունարենի, նաև «եվրոպական լեզուներու», հետաքրքիր ներքին և արտաքին, ազգային և միջազգային քաղաքական իրադարձություններու:

⁴⁷⁵ Դակտ. Վ. Քարգամյան, «Երեմիա Չելեբիի Քեօմիլըճեան, Պատմութիւն Ստամպուլու», Ա, Վիեննա, 1913, էջ 142—143:

⁴⁷⁶ Լեոն, «Հայոց պատմություն», էջ 367—368:

Բարեհամբույր էր բնավորությամբ, խաղաղասեր, անանձնախնդիր, ընդունակ գրավելու սրտեր, հաշտեցնելու թշնամացած ոգիներ: Դեպի ընտանիք և հարազատներ խանդաղակաթ էր իր սիրտը, և դեպի արտաքին մարդասեր և ազգասեր: Մեղմական բնության հետ ունեւր կորով, հաստատամտություն, աներկյուղություն, երբ մանավանդ հասարակ շահը, ազգին օգուտը վտանգի մեջ էր:

Ուներ իրեն հիմ կրոնն և ազգը, Եկեղեցին և հայությունը: Եկեղեցվո պայծառության անձնազուհ էր, ազգին շահերուն նախանձախնդիր: Կատեր կուսակցական ոգին, անձնասեր, փառասեր ձգտումներ: Բովանդակ անձով պաշտպան կանգնած էր Ազգային Եկեղեցվուն, ազգային շահերուն. ինչ կընդդիմանար այս կետերուն, հոն կծառանար իր անձը. կորոզեր ազատադեմ, աներկյուղ, անձնազուհ: Երկու իրար պատառող կողմերու մեջ համոզվել կմատչի, հաշտարար կկանգնի: Թեպետ կընդունի հարվածներ, բայց հանձն կառնե ամեն վիշտ, առանց տեղեն խուսելու: Ճշմարտությունն և ազգին շահը նկատի ունի, անշահախնդիր, անկաշառ, անաշառ:

Կհարգեր Եղիազարը. բայց երբ տեսավ անոր մեջ փառասեր, ազգային միության թշնամին, բարձրացուց յուր ձայնը, և հեռացավ բարեկամեն որպես թշնամի:

Վայելեց հարգանք. բայց ի սեր ճշմարտության նշավակ եղալ նաև հալածանք»⁴⁷⁷:

Երեմիա Չելեբի մեծ էր նախ մտքի իր բացառիկ պաշարով: Քիչեր այդ դարերուն իր հմտությունն ունեին: Այն մեկն եղալ հազվագյուտ այն աշխարհականներն, որոնք երեկից զարգարած են հայ պատմությունը, վանականի համբերությամբ պաշար հավաքած են և վանականի տքնությանմբ գրքերը դիզած գրքերու վրա, բայց և մաս առած կյանքի հուզումներուն և փոթորիկներուն մեջ:

Օրմանյան, ինք ևս, ակնածանքով կարտասանե Չելեբիի անունը՝ իբրև մտավորականի. «Երեմիա նշանակելի դեմք մըն է մեր ազգային գործիչներու մեջ՝ յուր ինքնատիպ և բազմակողմանի ձիրքերով: Հավասարապես ներհուն եվրոպական լեզուներու, և տեղական հունարենի, և տաճիկ և արաբացի գրականության, փոխադարձաբար մեկին մյուսին թարգմանեց կարևոր գործեր, և շատ ևս ազգայնոց համար՝ հայերենի, և օտարաց համար՝ հայերենի փոխարկեց, հայրենական լեզվին կատարելալ հմտությամբ: Յուր երկասիրությունները բազմաթիվ են և զարմանալի պեսպիսություն մը կներկայեն, որոնց

⁴⁷⁷ Հ. Ն. Ակինյան, «Երեմիա Չելեբի Քյոմյուրճյան», Վիեննա, 1933, էջ 59—60:

մեջ Աստվածաշունչի տաճկերենի թարգմանութենեն, մինչև զավեշտ ոճով և ռամկորեն բարբառով ոտանավորներ կգտնվին»⁴⁷⁸:

Երեմիա Չելեբի մեծ եղավ նաև իր հանրային գործունեության մեջ: Եղան պահեր, երբ անգրեթե նախախնամական դեր կատարեց Պոլսո հայ համայնքը այնպիսի ղեկավարում մեջ, որովհետև բոլոր կնճռոտությունները ժամանակ իրեն կհանձնին ամենուրեք աչքերը, սկսելով այն վայրկյանն, երբ պաշտոնական դեր մը կհանձնվեր իրեն Պատրիարքարանի մեջ: Այդ պահերն մեկը Մարտիրոս Կաֆայեցիի պատրիարքության տարին էր, երբ ահավոր ճգնաժամ մը կանցնեիր ազգը:

Երեմիա Չելեբի մահը աղետալի եղավ Պոլսո հայ համայնքին սպառնացող նոր ալեկոծությանց նախօրյակին: Իր հաշտարար ոգին և մանավանդ իր վայելած հեղինակությունը թերևս կարենային առաջը առնել դավանական վեճերու ստեղծած նոր բարդությանց, որոնք պիտի բռնկեին իր մահեն քիչ հետո, զարհուրելի չափերու հասնելու համար հաջորդ դարու առաջին տասնամյակներուն, և Պոլիսը բեմ դարձնելու համար մարդորսներու նոր շահատակությանց, որոնց զոհ պիտի դառնար, ավա՜ղ, Երեմիա Չելեբի իր իսկ հղբայրը՝ Կոմիտաս քահանան: Այնպես որ, շատ ճիշտ կրնա Օրմանյան, երբ կգրե, թե «Բաղմարդուն և բաղմաշխատ Երեմիայի 60 տարեկան վախճանիլը կնկատենք, ոչ միայն տարիքին կողմն վաղահաս, այլև ազգային շահերու կողմն տարածամ, զի անոր մահվանն ետքը, ավելի սաստկացան բուռն և խիստ ձեռնարկներ, զորս կրնար խափանել Երեմիա յուր խոհական խորհուրդներով, եթե տակավին ապրեր: Գուցե և յուր եղբոր Կոմիտաս քահանային վրա ալ կազդեր, զգուշացնելով զայն բուռն ընդդիմություններն, որ անուղղակի կերպով պատճառ եղան աղետաբեր ղեկավարում»⁴⁷⁹:

Մեծ էր նաև հեղինակությունը, զոր Երեմիա Չելեբի կվայելեր օտարներու մոտ, ըլլա պետական շրջանակներու, ըլլա դեսպանատանց մեջ⁴⁸⁰:

Նվազ նշանակալից չէր Երեմիա Չելեբի: Նախանձախնդրությունը՝ կանխելու վեճերը հայոց և ուրիշ տարրերու միջև: Այնպիսի դարու մը, երբ հայոց և հունաց հարաբերությունները հաճախ կձգտեին մասնավորաբար սուր տեղաց չարաբաստիկ վեճերուն երեսն, Երեմիա Չելեբի նման դեմքերու կարոտ էր ազգը, որպեսզի բարդությունց առաջը առնե⁴⁸¹:

Պոլիս Երեմիային կպարտի նաև տպարան մը հիմնելու փորձը: 1677-ին հիմնված այդ տպարանին կյանքը կարճատև եղավ: Ան փակվեցավ հաղիվ երկու գիրք տպելն հետո: Բայց ան կվկայե այն բացառիկ նախանձախնդրության մասին, որով համակված էր Երեմիա՝ Պոլիսը օժտելու համար հայ տպարանով մը, որ առաջինը պիտի ըլլար այն անդրանիկ փորձեն հետո, որուն ձեռնարկեր էր Աբգար Դպիր ավելի քան դար մը առաջ, 1567-ին, կարճ ժամանակ մը տևելու համար լուկ, այսինքն հաղիվ տարի մը⁴⁸²:

Երեմիա Չելեբի մեծ էր մանավանդ իր հայու սրտով: Ան իսկական հայրենասեր մըն էր, այս բառին ամենն խոր իմաստով: Անոր ջերմ սերը դեպի իր ժողովուրդը ի հայտ կուգա բոլոր այն մարդերուն վրա, ուր ան գործած է, և բոլոր այն գրողությանց մեջ, որոնք ելած են իր գրչեն:

Պետք է իր ձեռագիրներուն մեջ թափառել, շոշափելու համար տվալտանքը, զոր զգացած է իր հոգին հայ ժողովուրդի մեծ վշտին առջև, և զայրույթը, որով կհամակվի ան, ակնարկելու ժամանակ հայ ժողովուրդի գողգոթային հարեան զույգ լուծերու տակ:

«Տարեգրական պատմություն»-ը, զոր հորինած է ան, պատկերն է անդհանքին, որ իր հոգին կխռովե հայ ժողովուրդի մարտիրոսագրության ի տես: Այդ երկը անտիպ կմնացարդ, Զարհանայան զայն տեսած է վենետիկի իր քավարանին մեջ»⁴⁸³:

Հիմնվելով ցարդ անժանոթ մնացած ձեռագրի մը ինչ-ինչ էջերուն վրա, ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյան մեջ կբերե հատված մը, ուր Երեմիա Չելեբի իր բովանդակ ցասումը կպոռթկա թուրք սուլթաններու բռնապետության անագորոշ լուծին դեմ⁴⁸⁴:

Երեմիա Չելեբի փրկություն կհուսար եվրոպական պետություններն, ինչպես կերևի ներքոդի մը մեջ, զոր էջմիածնի խորհրդածոդովեն քիչ հետո, 1679-ին, ուղղեց Լեհաստանի թագավոր Յան Սոբեսկինին և ուր զայն կմեծարեր իբրև քրիստոնյա ժողովուրդներու

«Սիրող, խրճամոզ, դաստիարակող,
Հայր և դատաւոր, տէր և թագաւոր...
Ապստամբողաց քչեմմեց յաղթող...
Եղեռնագործից սաստօղ և տանջող,
Դատօղ և սպանող, արդար թագաւոր...
Քաւիչ և ազատիչ, փրկիչ թագաւոր»⁴⁸⁵:

482 Ն. Ալիևյան, «Երեմիա Չելեբի Քյոմյուրճյան», էջ 67—68:

483 Չ. Գ. Զարեհանայան, «Պատմություն հայերեն զպրության», Բ, Վենետիկ, 1905, էջ 360—362:

484 Ա. Հովհաննիսյան, «Դրվագներ...», Բ, էջ 22:

485 Երեմիա Քյոմյուրճյան, «Օրագրություն», Երուսաղեմ, 1939, էջ 526:

478 «Ազգապատում», Բ, էջ 2666:

479 Անդ:

480 Անդ, էջ 2665:

481 Ն. Մ. Զամյան, «Պատմություն Հայոց», Գ, էջ 720:

«Ավելի ուշ, — կրճատ Ա. Հովհաննիսյան, — Քյոմյուրճյանը գրեց «Ուղերձ համառոտ առ լուսավիճող ԺԴ թագաւոր Գաղղիոյ, ի պատեհանքի՞ գահակալութեան նորին... ի դեսպանութեան Պ. Փեթրո Ժէրարդէնի, որ բնակէր ի Ղալաթիա»։ Այդ ուղերձը, ինչպէս և 1682 թ. Քյոմյուրճյանի «Պատարանը իւրոյ ժամանակին» քերթվածը անտիպ են ցարդ և մեզ ծանոթ են միայն վերնագրերով»⁴⁸⁶։

Լուսավիճող ԺԴ-ի ուղարկված այդ նամակին մասին Երուսաղեմի վանքին թիվ 1058 ձեռագրին մեջ (էջ 65ա) հետևյալ տողերը պահպանված են սակայն.

«Ուղերձ առ թագաւորն Յոաննու.

Ի փառս Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի վերայ աշտանակի եօթնադանն լուսով բարձրացեալ քրիստոսասէր թագաւորն Լուսավիճող, որ ընկալեալ է զթագաւորութիւն առ ի հովուելոյ զբազմահոյ ժողովուրդս Տեառն:

Ձորս և արժանապէս կարգաւորեալ և դարգարեալ՝ ըստ որում և ինքն հոգեկան մասամբ պաշտօնացեալ, և մեղաց աղտն ի բաց բարձեալ հեռի յինքնէ, և առ տէրունի զշաւեղն որ է ճշմարիտ ճանապարհ և կեանք: Վասն որոյ խնդրեցուք և աղօթս ձիզս տարածեսցուք առ ամենակարող բարձրեալն Քրիստոս, զի զարժանաւոր ծառայն իւր զԴԺ-ան Լուսավիճող թագաւորն ի ստուգապէս ճանապարհն և ի կեանս հասցէ յանեղծն և յաւիտեանական փառս օրհնեալ արքայութեան: Եւ զծիրանեծիս զպայազատացեալ թագաժառանգ զորդիսն իւր փառք թագաւորականօք պսակեսցէ յազգաց ազգս ամբողջ կենօք ի պարծանս և ի յաղթութիւն ժողովրդեան իւրոյ. ամէն:

Դրեցեալ եղև ի թվին Քրիստոսի 1687 ի փաշաթօրութեան պարոն իշխանի Փեթրո Զեքարտիսի ի Ղալաթա քաղաքի»⁴⁸⁷։

Ակնիւյան կկարծեն, թե այս ուղերձը Լուսավիճող ԺԴ-ի մատուցված է Մատթեոս Աբրո Չելեբիի կողմից:

Ակնարկելով Երեմիա Չելեբիի ցույց տված բնադատական վերաբերմունքին հայ հակամարտ հոսանքներու հանդեպ, ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյան դիտել կուտա, թե ան այնուամենայնիվ «ի վիճակի չգտնվեց արգասավորելու բնադատական իր հայացքները նոր որևէ ծրագրով, նախագծել հայ ազատագրական շարժման համար նոր մի ճանապարհ, մատնանշելով հայ ժողովրդին նրա երազած Ավետյաց երկրի ապահով ուղին: Առ այժմ Քյոմյուրճյանը ևս ոտք էր դնում խաբուսիկ այն արահետի վրա, որով

իրենից առաջ ապարդյուն քայլել էին բազմաթիվ ուրիշները»⁴⁸⁸։

Տվյալներ մեզ կպակսին ճշտելու համար այն կապը, զոր Երեմիա Չելեբի կրնա ունեցած ըլլալ այն փորձերուն հետ, որոնք եղան իր ապրած դարուն՝ հայ ժողովուրդի ազատագրության համար այս կամ այն լուծեն:

Երեմիա Չելեբին չէր կրնար տեղյակ եղած ըլլալ այն խորհրդակցութիւններուն, որոնք Մայր Աթոռի մեջ տեղի ունեցեր էին հայ ժողովուրդի տառապանքին ճար գտնելու համար և ճամբա հաներ էին ժերունի կաթողիկոս մը, որպեսզի երթա Եվրոպայի խղճմտանքը բախե: Օրմանյան կկարծեն, թե երբ 1679-ին Պոլիս կուգար Զուլայեցին պատվիրակութեան մը հետ, պետք է Երեմիայի ևս հաղորդված ըլլան «Շէջմիածնի խորհրդակցութեան մեջ հաստատված գաղտնի տեսութիւնները, և անկե հարմարագույն խորհրդական մը չէր կրնար գտնել կաթողիկոսը, թե՛ օտարաց հետ հարաբերութեան մտնելու, թե՛ պետական զգուշավորութիւնները կարգադրելու և թե՛ ազգային կազմակերպութեան կետերը ճշտելու համար»⁴⁸⁹։

Ակադ. Ա. Հովհաննիսյան ևս այն կարծիքին է, «որ նշանավոր գրողն իր կյանքի այդ ժամանակամիջոցում դիմուղիւում էր դեպի Հակոբ Զուլայեցու բռնած ճանապարհը: Հիւրավի տակավին այդ կաթողիկոսի մահվան առթիվ գրած իր «Ողբ»-ի մեջ, անդոսնելով նրա հակառակորդներին, Քյոմյուրճյանը բեկեռում էր ազգի միտքը տեսիլներով սալարկված հին հուսակայանի վրա»⁴⁹⁰։

Իրականին մեջ Երեմիա Հակոբ Զուլայեցիի մահվան առթիվ գանձ մը և չորս տաղեր հորինած է, որոնք պահպանված են Երուսաղեմի վանքին 1042 թիվ ձեռագրին մեջ (էջ 70ա—77բ)⁴⁹¹ և որոնք կպանծացնեն հանգուցյալ կաթողիկոսը իր բազմազան բարեմասնութեանց մեջ, հաճախակի ակնարկելով նաև անոր տագնապններուն և պայքարներուն՝ հանուն հայ ժողովուրդի բարօրութեան:

Հիշյալ գանձին մեջ Երեմիա, հանգուցյալ կաթողիկոսը ողբացած ժամանակ, կողբա և հայ ժողովուրդի դարավոր գերութիւնը.

«... Ազգին Արշակեան պայծառ բազմ
բարձան և նուստացան...
Օտար ազգ յարեան ի մեզ բռնացան,
մեք ծառայական.
Աշխարհ մեր առան, զվաստակս մեր
կեռան մեզ ակն յանդիման.

⁴⁸⁸ Ա. Հովհաննիսյան, «Դրվագներ...», էջ 220—221.

⁴⁸⁹ «Ազգապատում», Բ, էջ 2612.

⁴⁹⁰ Ա. Հովհաննիսյան, «Դրվագներ...», էջ 222.

⁴⁹¹ Հ. Ն. Ակիւնյան, «Երեմիա Չելեբի Քյոմյուրճյան», էջ 193—218.

⁴⁸⁶ Ա. Հովհաննիսյան, «Դրվագներ...», էջ 222.

⁴⁸⁷ Հ. Ն. Ակիւնյան, «Երեմիա Չելեբի Քյոմյուրճյան», էջ 149—150.

Բարի աղօթիք սուրբ հայրապետիս,
Տէր, այց արա՛ տառապեալ ազգիս
Աղաչեմք: Լուր Տէր...⁴⁹²:

Առաջին տաղին մեջ ևս նույն ցաստամով
կողկոյն հայ ժողովուրդի ճակատագիրը.

«Ողբամ գեղ շայց աշխարհ...

Բարձան քաղք ի մեր գլխաց

և եղաք ողորմ ու լալի,

Վանեալք, տարագրեալք, ցունեալք՝

ոսից կոխ ազգաց օտարի...

Վարդաճանց պատերազմէն՝

մինչև ցարդ մեր քշուանելի.

Տապաստ անկեալ երկիր մեր՝

ի պարսից, տանկաց, քաքարի...

Սպառ սպառ և ցիր և ցան՝

կոտորեալ, վարեալ և գերի...»⁴⁹³:

Երկրորդ ողբին մեջ կապաղե հայ ժողովուրդի միևնույն դռն ճակատագիրը.

«Արշակունիքն սպանեցան,

և ոչ ունիմք Բագրատունիսն,

ու Ռուբինեանքն պակասեցան,

կենցաղք հայց առաջելի.

Տաքեացին Մովսէս չուեալ,

Փիլիպպոսն մեք վերջացեալ,

Տեառն Յակոբայ հայրապետիս

ի մէջն այսօր արդ Բրաճարեալ,

ի հայրենեաց իւր տարագրեալ

յօտար աշխարհ գայ վտարեալ...»⁴⁹⁴:

Հաջորդ ողբը կապտմե ան սուգը, որով Պոլիս գերեզման դրա՛վ իր հայրապետը, իսկ վերջինը գովասանական տաղ մըն է՝ ի պատիվ հանգուցյալ հայրապետին:

Այս բանի մը մեջբերումներն ալ բավ են վկայելու ան ջերմ սիրուն մասին, որով համակված էր Երեմիա Չելեբի դեպի իր ժողովուրդը, և այդ այնպիսի շրջանի մը, երբ հայ կյանքը կիրքով ու փոխադարձ ատելությամբ բռնկած, թունավոր մթնոլորտ մը ստեղծեր էր սուլթաններու մայրաքաղաքին մեջ:

Երեմիա Չելեբի մեծ եղա՛վ նաև և մանավանդ իր բեղմնավորությամբ: Քիչ հեղինակներ, մեր մեջ, կրցած են այնքան արգասաբեր ընել իրենց գրիչը: Դժբախտաբար իր գրական ժառանգությունը դեռ սեփականությունը չէ դարձած հանրության և մեծ մասամբ կղզված կմնա գրադարաններու դարակներուն մեջ:

Երեմիայի երկերին կարևոր մաս մը իրենց մոտ կապահան Վենետիկի Մխիթարյանները: Երեք դարն ի վեր կօգտվին անոնցմե, նյութ կթաղեն շարագրելու համար իրենց երկերը, ինչպես ըրած է Հ. Մ. Չամչյան, երբեմն

⁴⁹² Հ. Ն. Ալիեյան, «Երեմիա Չելեբի Քյոմյուրճյան», էջ 193—194:

⁴⁹³ Անդ, էջ 203—204:

⁴⁹⁴ Անդ, էջ 203:

փշրանքներ կնետեն անոնցմե հայ բանասերներու, ինչպես ըրած է Հ. Հովհաննես Թորոսյան, բայց չենք գիտեր ինչպե՛ս կզոռչանան զանոնք լրիվ ճանչցնել հայ ժողովուրդին, կամ ճանչցնել փորձելու սկսելի հետո. անմիջապես կանգ կառնեն⁴⁹⁵:

Երեմիա Չելեբիի երկերուն մասին առաջին տեղեկությունը Չամչյանը տվա՛վ, որ, ըսենք ի դեպ, առաջին օգտագործողը եղա՛վ Երեմիայան իրենց մոտ մնացած ձեռագիրները, իր պատմության վերջին հատորը հորինած ժամանակ:

Երեմիա Չելեբիի գրական ժառանգութենեն կարևոր մաս մը ի պահ կմնա Երուսաղեմի հայոց վանքին մեջ ևս: Բարեբախտաբար հայ բանասիրությունը ոչ միայն ծանոթ է անոնց լրիվ ցանկին, այլ նաև տպագրված ունեցավ այդ երկերուն ամենեն կարևորներն մին, «Օրագրութիւն»-ը⁴⁹⁶, շնորհիվ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նշանյանի, հետագային պատրիարք, որուն աշխատես ալ շատ բան պարտական է հայ բանասիրությունը:

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Երևանի մատենադարանն ալ Երեմիայի ձեռագիրներին տասնյակ մը ունի, որոնք հետզհետե կսկսին ծանոթ դառնալ հայ բանասիրության: Ասոնց մեջ ալ թանկագին նյութեր կան անշուշտ հայ ժողովուրդի պատմության համար և հայ բանասիրությունը անհունապես երախտապարտ պիտի մնա ահադ. Աշոտ Հովհաննիսյանին, որ վերջերս կիսոստանար հրապարակա՛վ հանրության սեփականությունը դարձնել Քյոմյուրճյանի ցարդ անծանոթ մնացած բանի մը էջերը, զորս գտած էր մատենադարանի ձեռագիրներն մեկուն մեջ⁴⁹⁷:

Երեմիայի ձեռագիրներն կան նաև Վիեննայի Մխիթարյաններուն մոտ: Ըլլա այդ ձեռագիրներուն, ըլլա ուրիշներուն մեջ պահված Երեմիայի գրություններուն մասին մեզ կլուսաբանե Տաշյան ցուցակը: Բայց առավելապես Հ. Ներսես Ակինյանին կպարտինք ոչ միայն անոնց, այլև Երեմիա Չելեբիին մեզ հասած բոլոր գրությունց ամբողջական մատենախոսությունը՝ կցված մեծ հայուն կենսագրությանը⁴⁹⁸:

Վերջապես, Երեմիայան նյութեր կմնան կամ կմնային զանազան ուրիշ մատենադարաններու (Նոր-Ջուղա, Արմաշ, Ղալաթիա, Բրիտանական թանգարան) և անհատական հա-

⁴⁹⁵ Հ. Միմոն Երեմյան, «Երեմիա Չելեբի», «Բագ-մավեպ», 1903, էջ 367, 473:

⁴⁹⁶ «Օրագրութիւն» Երեմիա Չելեբի Քյոմյուրճյանի. հավելված Ա՝ թուղթեր, Բ՝ ուղերձներ, Գ՝ զանգեր և ողբեր, Երուսաղեմ, 1939:

⁴⁹⁷ Ա. Հովհաննիսյան, «Դրվագներ...», էջ 221:

⁴⁹⁸ Հ. Ն. Ալիեյան, «Երեմիա Չելեբի Քյոմյուրճյան, կյանքն ու գրական գործունեությունը», Վիեննա, 1933:

վաքածոներու մեջ: Հայ բանասիրությունը երախտագիտությունը պիտի հիշե միշտ բժիշկ վահրամ Թորգոմյանը, որ ոչ միայն հրատարակության տվավ իր մոտ գտնվող Երեմիայի մեկ ձեռագիրը, այլ անոնց կցեց, հաջորդական երեք հատորներու մեջ, իր ժանոթագրությունները ևս, թանկագին ատաղձ մը հայթայթելով այսպես Պոլսո պատմությունը զբաղողներուն⁴⁹⁹:

Ու հիմա կարժե հակիրճ ակնարկ մը նետել Երեմիա Չելեբի Բյույուքձյանի գրական ժառանգության վրա:

Երկերու առաջին շարքի մը մեջ, Երեմիա Չելեբի պատմական թանկագին նյութեր կուտա ժամանակակից անցքերու վրա, մանավանդ անոնց, որոնք կը հազարգուցեն հայ կյանքը:

ա. «Օրագրություն», ուր Երեմիա օրը օրին արձանագրած է 1648 հունիս 11-են մինչև 1663 նոյեմբեր 11՝ տասնհինգ տարվան և վեց ամսվան քաղաքական, ազգային, ընտանեկան և մասնավոր դեպքերը, մերթ համառոտ և ամփոփ և մերթ բավական ընդարձակ:

(Ինքնագիր ձեռագիրը՝ Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց մատենադարան, թիվ 1893):

Հրատարակած է Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նշանյան, «Օրագրություն Երեմիա Չելեբի Բյույուքձյանի», Երուսաղեմ, 1939:

բ. «Տարեգրական պատմություն», կրովանդակե Պոլսո և գավառներու մեջ պատահած հրդեհներուն մանրամասն պատմությունը, ինչպես և երկրաշարժներու, ողողումներու և համաճարակներու նկարագրությունը, իր ժամանակի օսմանյան պատերազմները ընդգեմ ավստրիացիներուն և հունգարներուն, Վենետիկի, Պարսից և այլն, քաղաքական հանդեսները, գիսավորներու երևումը, սուլթաններու և վեզիրներու նշանավոր գործերուն հիշատակությունը, պալատական դավադրությունները և այլն, Պոլսո և Երուսաղեմի պատրիարքներուն և էջմիածնի նվիրակներուն պայքարները, Աթոռներուն հափշտակությունը, իրավունքներու բռնաբարությունները և այլն:

(Ինքնագիր ձեռագիրը՝ Վենետիկի Մխիթարյանց մատենադարանին մեջ, թիվ 509):

գ. «Պատմական բանբ իւրոյ ժամանակին». 1682 թվականին Երեմիայի կողմե էջմիածին՝ Նդիազար կաթողիկոսին ղրկված թուղթն է սա, որ «Ուղիմահմ ճեմարանի սրբազան ժողովոյդ ողջունի և այս յայտնեսցի» բառերով կսկսի և ուր 20 հատվածներով կնկարագրվին օսմանյան արքունիքին և մայրաքաղաքի կյանքին վերաբերյալ անցքեր, որոնց կարգին նաև «Եփրատի ֆոնտանոյ ար-

քայի ընդ կայսեր Հոսմայ», «Պատրաստութիւն Տաճկաց մարտի ընդ Մաճարս», «Վասն դեսպանին Մոսկովաց», ինչպես և հայոց հետ կապված դեպքեր՝ «Վասն անճարակութեան Պետրոս վարդապետին», «Անցք Մաթեոս Չելեպույն», «Ողջոյնք ումանց առ Վեհ Սուրբ» (Չեռագիրը՝ Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց մատենադարան, թիվ 1058, Թ. Թ. 44ա—56բ):

դ. «Պատմություն նորոց նահատակաց», ուր Երեմիա գրած է 1686-ին, երբ այցի գացած էր Կարբիի կուսանաց վանքը, «առանձինն և ազգային նահատակաց պատմութիւններ, թէ ի Յայսմաւուրաց և թէ յայլ գրոց, այլ և ի լրոյ և ի տեսոյ քաղեալ և հաւաքեալ»⁵⁰⁰:

(Չեռագիրը՝ Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարան, թիվ 509):

ե. «Վիպասանութիւն յԱպո Չելեպի», ուր Երեմիա կերպի իր մեկնաստին կյանքն ղրկագներ, այս առթիվ նկարագրելով նաև քաղաքական ինչ-ինչ պատահարներ, որոնց հետ կապ ունեցան Արաբսի Չելեբին և ազգային զանազան անցքեր: Գրված է 1666—1672 տարիներուն միջև:

(Չեռագիրը Չ. Ն. Ակինյան տեսած է Մյունխեն, 1930-ին, Լուդվիգ Ռոզենթալ գրավաճառին մոտ):

զ. «Աշխարհագրություն», «գոր գրեաց,— կըսե Չամչյան,— ի խնդրոյ դեսպանին Ալամանաց ի վերայ աշխարհաց Պարսից, Հնդկաց և Անատոլիոյ, և ընդարձակ ևս ի վերայ Հայաստանու և ի վերայ թեմից իւրաքանչիւր կաթողիկոսարանաց և վանօրէից զորս և յանդիման արար ի պատկեր աշխարհացուցի»⁵⁰¹, Չամչի կհիշե նաև Սոմալյան⁵⁰², ավելցնելով, որ այն այնքան կարեւոր աշխատութեանն մնացած է այժմ աշխարհագրական քարտեզի հառաջաբանն հատված մը միայն: Ալիշան ևս հիշատակած է զայն⁵⁰³, ավաղելով, որ այս կարեւոր երկը դեռ չէ հայտնված որեւէ տեղ:

է. «Տոմարական գիտելիքներ» խորագրով աշխատության մը մեջ Երեմիա աշխատած է խտացնել Հայոց և Փրկչական թվականներու համար դանազան հանելուկներ և բառախաղեր, երկ, ուր հեղինակը մեծ ճիգ վատնած է բռնագոսիկ նախադասությանց մեջ զանազան թվականներ տալու համար, ինչպես սովորություն ունեին ընել իր դարու թուրք հեղինակներն ալ, նախադասությանց տառերուն թվական արժեքներուն գումարով կազմելով ուղղված տարին: Այսպես՝ «Ի ճան կակալ ծաղկին» նախադասության տառերը կձևացնեն 1634 թվականը, «Զապիկղ հան»՝ 1862, «Զեկոյ ինձ Եղա»՝ 1482 և այլն:

⁵⁰⁰ Չ. Ն. Ակինյան, «Հայագիտութեամբ», Ա, § 133:

⁵⁰¹ Չ. Մ. Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», Գ, էջ 723:

⁵⁰² Սոմալյան, «Quadro», էջ 160:

⁵⁰³ Չ. Ն. Ակինյան, «Հայագիտութեամբ», Ա, էջ 133:

⁴⁹⁹ Դոկտ. Վ. Չ. Թորգոմյան, «Երեմիա Չելեպիի Բեռնարդինյան, Ստամբուլի պատմութիւն», Ա, Վիեննա, 1913, Բ՝ 1932, Գ՝ 1938:

(Ձեռագիր՝ Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց Մատենադարան, թիվ 1058, թ. թ. 106ա—119բ): Ուրիշ խումբ մը երկասիրությանց մեջ, Երեմիա առավելապես Թուրքիոյ պատմության հետ կապված նյութեր կը շնչափեն, թեև տեղ-տեղ կարելի է հանդիպիլ հայ կյանքը շահագրգռող նյութերու ալ:

ա. «Պատմութիւն համառոտ չորեքհարիւր տարւոյ օսմանցոց քաղաւորացն, որ ի սուլթան Օսմանէն մինչև այսմ սուլթան Մուհամետ ԺԺ քաղաւորք են»:

(Ձեռագիր՝ Երեւանի մատենադարան, թիվ 1675, էջ 2ա—174ա):

բ. «Քաղաւորութիւն օսմանցոց համառօտի պատմութիւն... արտագրեալ ի մատենագրացն օսմանցոց ումեմն Երեմիա Չէլէպու Քէօմիւրճի օղլույ Կ. Պոլսեցոյ մերձ ի թուականին Հայոց ՌՃԽԴ (1695)»:

(Ձեռագիր՝ Երեւանի մատենադարան, թիվ 1786, Վիեննայի Մխիթարյանց մատենադարան, թիվ 786, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարան, թիվ 1176):

գ. «Ուտի շարադրեալ անուամբ քաղաւորաց օսմանցոց»: Հավանաբար այն ոտանավորն է, որուն համար Չամչյան կըսէ, թե Նղիազար շարադրեց «ի խնդրոյ Յակոբայ կաթողիկոսի»⁵⁰⁴:

դ. «Պատմութիւն հրակիզման Կ. Պոլսոյ, որ եղև յամի 1660 ի 14 Յուլիսի, յորում երկարօրէն գրէ զաղէտս և զգիմառնական երգս ողորց յօրինեալ շափով ոտից»:

(Ձեռագիր՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարան, թիվ 892, թ. թ. 172բ—270ա):

ե. «Պատմութիւն Ստամպոլոյ», զոր Երեմիա հորինած է տաղաշափյալ 8 գլուխներու մեջ և ավարտած 1689-ին: Պոլսո թաղերուն մեջ կատարված պտուղտի մը ձեռքով, Երեմիա կնկարագրէ այդ թաղերը, տեղեկութիւններ տալով նաև ամեն մեկ թաղի հայութեան մասին:

(Ձեռագիր՝ Երեւանի մատենադարան, թիվ 1675, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարան, թիվ 1697, և դուկատ. Վ. Թորգոմյանի մոտ):

Հրատարակած է դուկատ. Վ. Թորգոմյան, «Երեմիա Չէլէպիի Քէօմիւրճեան, Ստամպոլոյ պատմութիւն», Վիեննա, Ա, 1913, էջ 1—122, կցելով ընդարձակ ծանոթագրութիւններ, էջ 125—412, Բ, 1932, էջ 413—860 և Գ, 1933, էջ 1—294):

զ. «Համառոտ ստորագրութիւն Կ. Պոլսոյ նեղուցի», աշխարհիկ ոճով և ոտանավոր:

Կըսվի, թե Երեմիա իտալերեն ևս շարադրած է այս երկը⁵⁰⁵:

Երկերու հաջորդ խումբը հիշատակարաններ են, զորս Երեմիա գրի առած է եկեղեցիներու շինութեան կամ նորոգութեան, կամ ձեռագիրներու ընդօրինակութեան առթիւ:

ա. «Կոնդակ Ս. Կարապետ Եկեղեցոյ ի Կրեւէ կղզոյ»: Հիշատակարանն է Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ, զոր Արրահամ Չելբի 1670 թվականին կառուցել տվալ Գանտիայի մեջ: Այնտեղ պատմված է կղզիին առումը Քյոփրյուլյու Ահմեդ փաշայի կողմէ 1669 սեպտեմբեր 6-ին, շորքեմա՛յա պաշարումէ մը հետո: Կհաջորդեն 33 գովասանական երգեր:

(Ձեռագիր՝ Փարիզ, Հովհաննես Զավրյանի մոտ):

բ. «Յիշատակարան Աւետարանին Արրահամ Չէլէպոյ», գրված տաղաշափյալ Երեմիայի ձեռքով 1263-ին Գունբերի մեջ ընդօրինակված և 1663-ին Արրահամ Չելբիի կողմէ գնված Ավետարանի մը կից, անմահացնելու համար Արրոյան գերդաստանի հիշատակը:

(Ձեռագիրը Ղևոնդ վարդապետ Փիրդաւմյան 1879-ին տեսած է Զմյուռնիա, Մարգար Աստվածատուրյանի մոտ):

գ. «Կոնդակ յիշատակի եռոգման Ս. Գէորգ եկեղեցոյն հայոց ի Փիլիպպոպոլիս» (1677): Նկարագրութիւնն է հիշյալ եկեղեցւոյ նորոգութեան Մատթեոս Չելբիի օժանդակութեամբ, Կամենիցեն գաղթող հայերու խընդրանքով:

(Կոնդակը տեսած է Հ. Քյուրտյան 1919-ին Կոստանդնուպոլիս, Արշակ Ալպոյաճյանի մոտ):

դ. «Յիշատակարան Մաշտոցի», զոր Երեմիա նվիրած է Նիկոմիդիո մերձակա Ղըշլա գյուղի հայ եկեղեցւոյն, երբ 1661-ին այցելած էր նույն գյուղը իր հոր՝ Մարտիրոս քահանայի հետ:

(Հիշատակարանը կպահպիր Արմաշ, մինչև մեծ սպանդը):

Երեմիա, տասնյակ մը երկերու մեջ, զբաղած է նաև դավանական հարցերով, ոմանք կապված իրենց կյանքին մեջ տեղի ունեցող վեճերու և գայթակղութեանց հետ, ուրիշներ՝ արժարժված ի պաշտպանութիւն Հայ եկեղեցւոյ ուրիշ դավանանքներէ եկած քննադատութեանց դեմ:

ա. «Յաղագս՝ դերաբրիտոսին, որ կէտի կէտի ասի, արարեալ և շարադրեալ Երեմիայի դպրի Կոստանդնուպոլսեցոյ, որ էր ժա-»

⁵⁰⁵ Տեղատ վարդապետ Պալան, «Քյուրակն», 1897, էջ 612:

⁵⁰⁴ Հ. Մ. Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», Գ, էջ 723:

մանակակից և տեսող իրացն ի ՌՃԺԵ (1666) թուղը:

(Ձեռագիրը՝ Երուսաղեմ, թիվ 605բ, Վենետիկ, ըստ Սոմալյանի, «Quadro», էջ 160, և Ախյոյան Լ. Բայբուրդյանի մոտ. ըստ Ակինյանի, «Երեմիա Չելբերի Քյոմյուրճյան», էջ 121):

Տպագրված Կոստանդնուպոլիս, անթվական և առանց հեղինակի անվան, հետևյալ խորագրով. «Տետրակս այս ու կոչի Սապեթայի Սևու համբարեալ ի Հրէյից ոմն խարեբայ Սապեթայ անուն կամէր կրկին մոլորել զմոլորեալուն»:

բ. «Վասն վերստին խայտառակութեան Հրէից, նոյնոյ Երեմիայի է շարագրեալ ոտանաւոր»:

(Ձեռագիրը՝ Ախյոյան, Լ. Բայբուրդյանի մոտ. ըստ Ակինյանի, «Երեմիա Չելբերի Քյոմյուրճե տղ զհամոծ իսնմանով ժմսոդ ղ զսոցոմյուրճյան», էջ 123. Երուսաղեմ, թիվ 605բ և 959):

գ. «Վասն էմէֆեի առնաւտ Տիմոյի ումեմն ու սիրեաց զաղչիկ մի հրէի Մրգատայ տոս. և աղչիկն խոստանալ երթալ ընդ նմա ուր և կամիցի մանուկն»:

(Ձեռագիրը՝ Ախյոյան, Լ. Բայբուրդյանի մոտ. ըստ Ակինյանի, «Երեմիա Չելբերի Քյոմյուրճյան», էջ 124. Երուսաղեմ, թիվ 605բ և 959. Երևան, թիվ 386):

դ. «Այլ իմն բան հրէի կնոջն Քերային», որ սպսիս կսկսի. «Աստ քեզ բան ծիծաղելոյ սակս Հրէից ունիմ պատմութեան»:

(Ձեռագիրը՝ Երևանի մատենադարան, թիվ 1675):

ե. «Վիճաբանութիւն ընդդէմ Հրէից». կհիշեն Չամչյան (Գ, էջ 723) և Սոմալյան («Quadro», էջ 160): Ակինյան կենթադրե, թե մեկն է այն վիճաբանութիւններն, զորս շատեր գրեցին Սաբեթայ Սևի հրեային Երևան դալուն առթիվ («Երեմիա Չելբերի Քյոմյուրճյան», էջ 125):

զ. «Վիճաբանութիւն ընդդէմ Յունաց», զոր նույնինքն Երեմիա իր ձեռքով գրած և նուիրած է տիրացու Կիրակոսին:

(Ձեռագիրը՝ Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարան, թիվ 621):

է. «Համառոտ հարցմունք և պատասխանիք», զոր Երեմիա և Թադեոս երեք Համադասպյան Երևանցի, բազում աշխատութեամբ հավաքած են «ի սուրբ գրոց կարճառոտ բանիւք, ի յաստուածաբանից, ի փիլիսոփայից, ի պատմագրաց և ի կերպից ինչ աղօթից, զորս առեալ ի կատինացոց, զորս ի Յունաց և զորս ի Հայոց... ի թուին Փրկչին 1681»:

(Ձեռագիրները՝ Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանք, թիվ 151 և Երևանի մատենադարան, թիվ 72):

բ. «Պատասխանի Աստուածով և վասն Աստուծոյ (առ Սուրբիս վարդապետ, որ արգիւնաց զ«Իսկ որ ասենն», զոր ասացեալ են ի վերջն Հաւատամքին)»: Խոսքը ուղղված է Սուրբիս վարդապետի դեմ, որ փորձութիւնն ունեցած է արգիւնելու իբրև խոտելի՝ Հավատամքին կից բանաձևը՝ «Իսկ որ ասենն», Երեմիա 40 առարկութիւններով և ապացոյցներով ջատագով կկանգնի ընկալյալ սովորութեան:

(Ձեռագիրը՝ Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարան, թիվ 779, Թ. Թ. 1ա—4ա):

բ. «Պատասխանիք ընդդէմ այնոցիկ, որ բամբաստին զկեղեցիքն Հայոց, յորում յիշատակին և Կղեմէս և գիրք մի Վահան հաւատոյ կոչեցեալ»:

(Ձեռագիրը՝ Երուսաղեմ և Վենետիկ):

ժ. Ճառեր եկեղեցական սուրբ ժողովներու վրա, զետեղված «Ստամպոլայ պատմութեան» ձեռագրին վերջը: Կհիշատակե Թորգոմյան («Ստամպոլայ պատմութիւն», Ա, էջ 185):

ժա. «Վտակ խաչելութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յաճախեալ Երեմիայի բանաստեղծէ ի խնդրոյ որդւոյն Գրիգորիսի ռետորի»: Բաժնված է 13 հատվածներու և գրված է ռամկախառն գրաբարով:

(Ձեռագիրը՝ Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարան, թիվ 407, Թ. Թ. 116ա—146բ):

Երեմիա Չելբերի զանց չէ ըրած հանդես գալ թուրքերեն թարգմանութիւններով ալ, ոչ միայն Նոր Կտակարանը և Հին Կտակարանն հատվածներ և «Յայսմաւորք»-ն քաղվածքներ վերածելով թուրքերենի, այլև թուրք լեզվի թարգմանելով իտրենացին, քաղվածաբար, նույնպես և նյութեր Բագրատունյաց և Ռուբինյանց շրջաններու մասին, ինչպես նաև հայերենն թուրքերենի փոխադրելով օտար հեղինակներ.

ա. «Պատմութիւն Հայոց», զոր, կգրե Չամչյան (Գ, էջ 723), «Թարգմանեաց ի խնդրոյ գրագիրացն Տաճկաց ի լեզու նոցա զպատմութիւն իտրենացոյն քաղուածով, ընդ նմին և համառոտ տեղեկութիւն ինչ ի վերայ Բագրատունեաց և Ռուբինեանց»: Չայն կհիշե նաև Ալիշան իբրև «Հայոց պատմութիւն մի թէ՛ հայերէն և թէ՛ թուրքերէն» («Հայապատում», Ա, § 133):

բ. «Սաղմոս Դարիք», թարգմանված թուրքերենի 1692-ին ի Կոստանդնուպոլիս, ի խնդրոյ Տյունկյուճյան անուն բարձրաստիճան անձնավորութեան մը:

(Ձեռագիրը՝ Վենետիկ, թիվ 85, Վիեննա, թիվ 988, և Երևանի մատենադարան, թիվ 1644):

գ. «Քարգամնութիւն նոր Կապարանի և մասանց Հին Կապարանի»։ Կհիշե Չամչյան (Գ, էջ 723)։

դ. «Հիփեայի Ֆարիս վէ վէնա. թէրճէմէի Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանց»։ Տպագրված է Կոստանդնուպոլիս, 1871-ին, Զարդարյան եղբարց տպարանին մեջ, և կրակական 140 էջերի։ Երեմիա այս թարգմանությունը կատարած է Հովհաննես Տերզնցյոյ ձեռքով ֆրանսերենի թարգմանված և 1587-ին Մարսել տպագրված հայերեն հրատարակության վրային, որ «Պատմութիւն Փարէզ մանկանն և վէնիայոյ դստերն Դալֆի իշխանին վէնեայոյ Բաղափին» խորագիրը կրեր (Ակիւնյան, «Երեմիա Չէլէպի Քյոմյուրճյան», էջ 133—134)։

Իսկ հայատառ թուրքերեն հրատարակությունը ունի երկրորդ տիտղոս մը ևս՝ «Հիփեայի Ֆարիս վէ վէնա. պատմութիւն Ֆարիզոյ և վէնայի, շարադրեցեալ ի լատին լեզու և թարգմանեցեալ ի հայկական բարբառ յովնանէ, Հովնական ոճիւ, և վերստին թարգմանեցեալ ի տաճկական բարբառ ոտաւոր ոճիւ, ի յերեմիայ Չէլէպոյ ի Քէօմիւրճեանց զարմէ, որ և Բանասէր իսկ յորջորջի, առ ի զուարճութիւն ընթերցողաց»։

և. Քարգմեք տանկերեն լեզվով. ա. «Քարող ի վարդավառն», բ. «Կտակ խաշելութեան»։

(Չեռագիր՝ Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարան, թիվ 407, թ. թ. 94ա—115բ)։

գ. «Համառոտ Յայսմաւուրֆ ի լեզու Տանկաց, գրեալ յէջմիածին ի բուին ՌճԼԻ» (1685). բաժնված է 13 գլուխներու և կպարունակէ 175 վկայաբանություն։

(Չեռագիր՝ Երուսաղեմ, թիվ 1076, թ. թ. 5ա—139ա)։

է. «Պատմութիւն Մեծին Աղեփաւնդրի», հայերեն թարգմանված թուրքերենի ոտանավոր շափով։ Իսկական խորագիրն է «Քիթապ Բէֆեայի ձիճանկիւր Իսֆէնտէր Դուրլըզային. իսան էրմէնիանտէն իսան թուրքնէ բէրնումէի էսք էլնագիր Իւլմիա»։ Կհիշեն Չամչյան (Գ, էջ 723), Սոմալյան, («Quadro», էջ 160) և այլն։

(Չեռագիր՝ Երուսաղեմ, թիվ 988, թ. թ. 6ա—178ա)։

Եվ վերջապես Երեմիային Կհիշվին կարեւոր թվով դանձեր, ողբեր, գովքեր և տաղեր, զորս ան հորինած է զանազան առիթներով և ուրոնցմն կմնան՝

ա. «Ողբ ասացեալ Երեմիայի ի ման մանտեսի Ամբակումի, որ էր Կ (60) ամաց, ի բուին Ռճէ» (1658)։

բ. «Ներբողեան ասացեալ Երեմիայի առ ի քաղումն Աբրահամ Չէլէպոյ դստերն փոքր որ ի բուականն Հայոց ՌճԺ» (1661)։

գ. «Ագուլեցի խօնայ Խօսովի մանուանն առ ի սկզբանէ մինչև ի նորին վաղնան, ասացեալ ի խնդրոյ ամուսնոյ նորին»։

դ. «Գանձ ասացեալ Երեմիայի ի վերայ մօրն իւրոյ. ՌճԺ (1663) քվին Հայոց»։

ե. «Գանձ և ողբ ի վերայ հօրն (Տէր Մարտիրոսի Քէօմիւրճեան)»։

զ. «Գանձ և ողբ ի վերայ Յակոբ կաթողիկոսի. ՌճԺ» (1680)։

է. «Գանձ մանկանասկ ներեցելոց արուաց և իգաց. ՌճԺ» (1665)։

ը. «Ողբ ներեցելոց»։

թ. «Ողբ տղանասկի»։

ժ. «Տաղ տղայոց անմեղաց»։

ժա. «Այլ [ողբ] տղայոց մանուանն»։

ժբ. «Տաղ ի Ս. Աստուածածինն»։

ժգ. «Տաղ ի վերայ ջրոյ»։

ժդ. «Տաղ ի վերայ ջրոյ»։

ժե. «Տաղ Սուրբ Աստուածածնի»։

ժզ. «Տաղ Սուրբ Աստուածածնի»։

ժէ. «Տաղ սիրոյ և ուրախութեան»։

ժր. «Տաղ (եւթ արեւոյ ծագող լուսոյ անդին)»։

ժր. «Գովասանութիւն ի վերայ ջրոյ»։

ի. «Գովեստ առ Ս. Աստուածածինն»։

իա. «Տաղ ասացեալ ի Երեմիայի ի վերայ Ս. Երուսաղէմայ տանկի բարբառով»։

իբ. «Տաղ ասացեալ Երեմիայի ի վերայ Սողոմոն Իմաստնոյ»։

իգ. «Տաղ ասացեալ ի Երեմիայի վասն անցատուրեան աշխարհիս»։

իդ. «Տաղ Յովնաննու Միւրչի»։

իե. «Տաղ ի վերայ Ս. Գերեզմանին Քրիստոսի. տանկի բարբառով»։

իզ. «Նրգ սիրոյ»։

իէ. «Նրգ զարիբի»։

իր. «Զանազան անխորագիր տաղեր»։

Այս շարքին պիտք է կցել նաև՝

իթ. «Գովասանութիւն յարմարեալ ի սուրբ տնօրինականացն Քրիստոսի», 1665-ին Երուսաղեմ կատարած այցելության առթիվ հորինած 40 տաղերն են, զորս 1677-ին լույս ընծայեց 35 էջնոց գրքուկով մը նույն տարին իր իսկ հիմնած տպարանին մեջ, զարդարելով զայն 15 պատկերներով և հետևյալ խորագրով. «Տնդեաց տնօրինականաց Տնառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ ի Սուրբ Երուսաղէմ և ընդ գաւառն»։

Դրական ժառանգություն մը ահա, որ եզական կմնա հայ մատենագրության մեջ։ Հավասար չափով պատմական կամ գրական արժեք չեն ներկայացնելու անշուշտ գրչի բոլոր այս արտագրությունները։ Ինչ որ բացառիկ է Երեմիա Չէլէպի Քյոմյուրճյանի մեջ, իր հիմնական մտահոգությունն է՝ կրքերն վերմնալ և անաշառ ըլլալ իր օրերու դեպքերն ու դեմքերը դատելու ժամանակ, իր զգացածն

ու մտածածը անկեղծությամբ հանձնել թուղթին, ոչ տարվիլ կողմնակի նկատումներն և ոչ ալ բարեկամություններն ազդվիլ, և չխնայել ոչ ոքի, ով ալ ըլլա ան, ինչ աստիճան ալ ան ունենա: Այսպէս եղավ ան իր կյանքին ու գործունեության մեջ և այսպէս մնաց իր երկերուն մեջ ևս:

Ծիշտ է, Երեմիա Չելեբի տուրք տվավ հին ավանդությանց, իր երկերուն հորինման ժամանակ: Հոնտորական ոճը չկրցավ թոթափել իր գրությանց մեջ և տաղաչափյալ տվավ նույնիսկ իր պատմական էջերն ումանք: Ծիշտ է նաև որ ան ավյուն սպառեց հումպետս բառախաղերու վրա՝ թվականներ արձանագրելու համար, և իր տաղերն շատերը բռնազրոսիկ ձիգ մը կմատենն: Ինչպէս իր ոճին, նույնպէս իր լեզվին մեջ ան իր շրջանի մտայնության իր տուրքը տվավ: Հաճախ աղճատ է իր գրաբարը և իր երկերն ումանք հորինած է Պոլսո բարբառով, ուր թրքաբանություններն իսկ կհորդին. բայց և ունի մաքուր գրաբարով շարադրված բազմաթիվ էջեր:

Այս բոլորով միասին, Երեմիա Չելեբի քյոմյուրճյան կհանդիսանա բացառիկ դեմք մը իր դարուն, ու շատ մը դարերու համար, որքան իր հանրային գործունեության, նույնքան իր գրական վաստակին մեջ: Եվ արդար էր, որ մոռացության գրկեն դուրս հանվեր ինչ որ ան ըրավ իր ժողովուրդին համար և ինչ որ թողուց իր ետին:

Ո՛ւր է սակայն հոգածու ձեռքը, որ ի մի համախմբեր Երեմիա Չելեբիի ցիրուցան աշխատանքները և լույս ընծայեր զանոնք գիտական հրատարակության մը մեջ: Ազով մարդ մը պիտի կանգնէր հայ մատենագրության պատմության մեջ իր վիթխարի հասակով և շատ բան ավելի լրիվ պիտի գիտնայինք անոր ապրած շրջանն:

Եվ այն ժամանակ պատմությունը երկյուղածորեն բայց և հպարտությամբ պիտի արձանագրեր իր պատմանդանին վրա՝ Մարդ մը որ իր դարը փրկած է:

(Շարունակելի)

Ա. ԱՂՈՅԱՃՅԱՆ

ՊՈՐՏՈՒԳԱԼ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ*

3. ՀԱՅ ԵՎ ՊՈՐՏՈՒԳԱԼՅԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐՈՒ ՄԵՋ

Ինչպես տեսնվեցավ, առաջին եվրոպացիները, որոնք ծովի ճամբրով ոտք դրին Հնդկաստան, պորտուգալցիներ էին: 1510-ին անոնք գրավեցին Գոա նավահանգիստը, Հնդկաստանի արևմտյան եզրերը, իսկ 1538-ին անցան Հնդկաստանի հյուսիս-արևելյան ծովափը, ուր առևտրական կայան մը հաստատեցին, արդի Կալկաթայի մոտ:

Պորտուգալցիներու այդ գրավումները առևտրական նպատակով էին: Բայց այս նոր տեսակի առևտուր մըն էր: Պորտուգալցի վաճառականներուն կհետևեին հրազենները: Հնդիկները դիմադրեցին, բայց եկավ օր մը, երբ եվրոպական թնդանոթները հարկադրեցին դանոնք լռել: Այս զինյալ վաճառականությունը կամաց-կամաց տարածվեցավ Հնդկաստանի մեջ և հեղաշրջեց Պորտուգալի առևտրական կյանքը: Ասիական ճոխ ապրանքներով և հարուստ արդյունաբերություններով լեցվեցավ Լիզբոնը, որ սկսավ ծաղկիլ, մեծնալ և Եվրոպայի ամենամեծ առևտրական կեդրոններն մեկը դառնալ:

Ժամանակ մը պորտուգալցիները միայն իրավունք ունեին ծովային ուղիներով առև-

տուր ընելու Հնդկաստանի հետ և մնացյալ եվրոպական աղբերը, հնդկական ապրանքներ զնելու համար, պետք է երթային Պորտուգալի մայրաքաղաքը՝ Լիզբոն:

Բայց երկար շտեկ պորտուգալցիներու առևտրական մենաշնորհը: ԺՋ դարու վերջերը անոնց տեղը սկսան բռնել փոքրիկ, աղքատ և անհյուրասեր հոլանդացիները, որոնց նավերը տիրապետող հանդիսացան ծովերու վրա զենքի ուժով և վանեցին պորտուգալցիները շատ տեղերի:

1603-ին Հնդկաստանի հետ առևտուր ընող հոլանդական մանր վաճառականական ընկերությունները միացան, կազմեցին մեծ ընկերություն մը, որ ստացավ «Հնդկական» անունը: Ամբողջ Հարավային Ասիան, Արաբիային մինչև Ճապոն, հոլանդացիները կշահագործեին: Հնդկական ընկերությունը կատարյալ պետություն մըն էր, որ կպահեր զինվորական զույգեր, իրավունք ուներ պատերազմ հրատարակելու իշխողներուն դեմ, շինելու բերդեր, դաշնակցություններ կնքելու, հաշտության պայմաններ առաջարկելու և այլն:

ԺՋ դարուն կեսին կգործեր նաև Լեանդյան ընկերությունը, որ առևտուր կըներ Քուրբիո հետ: Ապա հոլանդացիներու դեմ ասպարեզ եկան անգլիացիները, նախանձելով հոլանդացիներու յաջողության վրա: Անգլիացի վաճառականները հիմնեցին Հնդկական ընկերությունը 1601-ին, եղիսաբեթ Ա. Թագուհիի հրովարտակով: Ֆրանսական ընկերություն

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1963 թվականի № ԺԲ-ից:

մըն ալ հիմնվեցաւ 1624-ին՝ Հնդկական առևտրական ընկերութիւն անւնով:

1612-ին Սուրաթի մէջ հիմնվեցաւ առաջին շահաստանը (factory), այսինքն եվրոպացիներու ոտքի կոպանը⁴⁴: Ժէ դարու ընթացքին այդ շահաստաններու թիւը բազմացաւ զանազան տեղեր:

Հայերը, որոնք Հնդկաստան փութացած էին հյուսիսէն ցամաքի ճամբով, ինչպես ըսվեցաւ, Հնդկաստանի ներքնաշխարհի ապրանքները և բերքերը սկսան ծովեզերք փոխադրել, որպէսզի եվրոպական նավերը բեռցնեն:

Հայ վաճառականները հետզհետեւ ավելի ընդարձակեցին իրենց գործառնութիւնները և սկսան նույնիսկ Պարսկաստան—Մոսկովա ճանապարհով Բալթիկ ծով և Հյուսիսային եվրոպա ապրանք փոխադրել կամ Կոստանդնուպոլիս, Զմյուռնիա և Տրապիզոն ուղարկել:

Այս կերպով, Ժէ դարուն սկիզբը Նոր-Ջուղա հաստատված հայերը իրենց նորահաստատ բնակավայրը դարձուցին առևտրական կարևոր կեդրոն մը: Մասնավորապես Նոր-Ջուղայի առևտրական կարևորութիւնը ավելի շեշտվեցաւ, երբ Շահ Աբաս իր Թագավորութիւն վերջին տարիները դաշնակցութիւն կնքեց Հնդկաստանի անգլիական ընկերութիւն հետ և անոր օգնութիւնով գրավեց պորտուգալիներուն ձեռքէն Հյուսիսային նեղուցի եզերքի գեղեցիկ նավահանգիստը, զոր իր անունով կոչեց Բենդեր-Աբաս: Այս ճամբան Հնդկաստանի հետ հայոց առևտրական հարաբերութիւններուն համար շատ կարևոր դեր կատարեց:

Հայերը ԺԸ դարուն սկիզբները Հնդկաստանի մոնղոլ Թագավորութիւն մէջ առանձնաշնորհալ վիճակ ունեին և նույնիսկ անգլիացիներէն 10 տարի առաջ հրովարտակով մասնավոր արտոնութիւններ ստացած էին, Ստեփանոս վարդապետի շնորհիւ: Այս վարդապետը կրնկերանար Բատրշահին, անոր Քարուկն ճամբա ելած ժամանակ: Ան Քարուկ կատնվեր իբր հոգևոր հովիւ Աֆղանիստանի հայոց, այնտեղ զրկված ըլլալով Նոր-Ջուղայի առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոսի կողմէն⁴⁵:

Ստեփանոս վարդապետ իբր թէ Պենշարի Ռովի գետին վրա հրաշք կգործե և սիրելի կդառնա Բատրշահին: Օգտվելով առիթէն, Ստեփանոս կնեղակայացն սա երեք խնդրանքները:

1. Ամեն հայ ազատ ըլլալ:

⁴⁴ Ծանոթան բառը գործածած եմ իբր համապատասխան, իսկ 2. նդիա ֆելիկյան («Բազմավիպ», 1937, էջ 69) կգործածե գործակալաւուն բառը:

⁴⁵ Քովմաս Խոնամալյան, «Ազգասեր», Ա, թիվ 16, էջ 125:

2. Եթե հայոց ազգեն մեկը մեռնի, անոր ինչքերը, շարժական թե անշարժ, հայոց ազգին սեփականութիւնը դառնան և ուրիշներ չմիջամտեն:

3. Մալ, մերես, խարջի, խարջեն կես ուսփի տան, մաքս՝ հարյուրին երեք և կես, ինչ զգեստ որ ուզեն հագնին և ուր որ ուզեն երթան⁴⁶:

Այսպես, հայերը, եթե ոչ Հնդկաստանի ամեն կողմերը, գեթ զանազան կարևոր շրջաններուն մէջ ուշագրավ եղան և ունեցան առանձնահատուկ դիրք մը, և սերտ հարաբերութիւններ՝ Հնդկաստանի ծովային առևտուրի համար իրարու հետ մրցող ազգերուն հետ, որոնց նկարագրին և գաղթային գործերու մէջ անոնց ընդգրկած ուղղութիւն մասին ֆրանսացի հեղինակ մը այսպես կգրե. «Սպանիական գաղութները ունեցած են նախապես իբր գլխավոր նպատակ հանքերու շահագործումը, պորտուգալիներն՝ առևտուր և պարտեզներու վրա դրված տուրքերու ստացումը, հոլանդացիները եղած են իսկապես առևտրական, անգլիացիները՝ միանգամայն թե՛ առևտրական և թե՛ քաղաքակրթական»⁴⁷:

Իսկ ուրիշ հեղինակ մը ըսած է, թե շատ լավ հիշատակներ չեն ձգած պորտուգալիները, որոնք բնական միջոցներով ապրանքներ ձեռք կրերին և կկեղեքեին ու կհարստահարեին բնակչութիւնը:

Հայերը պորտուգալիներու հետ ունեցած են սերտ հարաբերութիւններ այն շրջանին. երբ անոնք Հյուսիսային միջերկրական ծովովուր ուժ մը կնեղակայացնեին: Այդ միջոցին, հայերը Հնդկաստանի ներսերին հավաքած ապրանքները կրերին պորտուգալյան տիրապետութիւն ենթակա նավահանգիստները: Դժբախտաբար հայ-պորտուգալյան հարաբերութիւններու վրա լիակատար տեղեկութիւններ չունինք, որովհետեւ պորտուգալական տիրապետութիւնը ժամանակով հնազույնը և տեղութիւնով ամենն կարճը եղած է:

Պորտուգալիները, ինչպես Ափրիկէի բնիկներուն մէջ քրիստոնեւութիւն իբր քարոզիչ աշխատած էին, նույնը փորձած են Հնդկաստանի մէջ՝ տեղացիները քրիստոնյա դարձնելու համար: Այս ուղղութիւնով հայերն ալ աշխատած են և թերեւս ասոր համար է, որ պորտուգալիները մոլեռանդ կաթոլիկներ ըլլալով հանդերձ, բարեկամական հարաբերութիւններ մշակած են հայերու հետ և նույնիսկ կրտսերական անխտրականութիւն ցույց տված են անոր համար, որ հայ եկեղեցականներ, և թերեւս նաև մեզի դավանակից Ասորի Եկեղեցիին պաշտոնյաները,

⁴⁶ Անդ:

⁴⁷ Տե՛ս վերը:

պորտուգալցի կաթոլիկ եկեղեցականներու հետ գործակցած են քրիստոնեութունը տարածելու Հնդկաստանի բնիկներուն մեջ:

Հայտնի է, որ հին ժամանակներն ի վեր Հնդկաստանի մեջ ասորիներ, նեստորականներ, ինչպես նաև հայեր հաջորդած էին քրիստոնյա դարձնել բնիկներին մաս մը: Ասոնցմէ անոնք, որ հայադավան եղած էին, հնդկահայերուն կողմէ կկոչվեին «երկրականք»: Կային նաև կաթոլիկներ, որոնք հավանորեն պորտուգալցի կաթոլիկ կրոնավորների քրիստոնյա դարձուցած էին: Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան զանոնք կկոչե գոացիներ և տեղացիներու մեջ իբրև եվրոպական բարբի ընդունակներ ու ֆարսիներեն անմիջապես ետքը ամենատուրաբար ժողովուրդը: Ասոնք, որ ծագումով բուն հնդկի են և Գոա քաղաքի բնիկները, պորտուգալցի միսիոնարներու միջոցով ԺՁ դարուն դարձած են քրիստոնեության և այժմ ամուր կմնան իրենց կաթոլիկ հավատքին մեջ: Ըստ Թորգոմ պատրիարքի, «իրենցմէ է որ Հռոմեական եկեղեցին հետո բազմաթիվ քարոզիչներ և բաժանանք ընդունեց իր միսիոնարական շարքերուն մեջ, իր դավանանքը տարածելու համար Հնդկաստանի հարավային և այն մասերուն մեջ, ուր հնագույն դարերն ասորի և քերես հայ քարոզիչներ Արևելյան եկեղեցվո ճյուղերը հաստատած էին: Թխագույն կերպարանքով, հնդկատիպ դիմագծով մարմնաբանությամբ և աշխույժ տեղացիներ են ասոնք, որոնք ընդհանրապես բարձրագույն և խոնարհ ծառայության ասպարեզներու կնիքովին, իբրև պետական պաշտոնատարներ, կամ դրամատանց, վաճառանոցներու և շոգենավներու պաշտոնյաներ կամ սպասավորներ: Զեռմ են իրենց կրոնքին մեջ, կխոսին հնդկերեն, պորտուգալերեն և անգլիերեն, ինքզինքնին կկոչեն պորտուգալցի (պորտուգեզ), թունգ պաշտպան են անգլիական քաղաքականության: Ունին բազմաթիվ եկեղեցիներ»⁴⁸:

Պորտուգալցիներու հետ հայերու այ գործակցությունը և համերաշխ գործունեությունը անտարակուսելի է, հետևեցնելով կարգ մը իրողություններու: Այսպես, Հ. Պողոս (Պար-Պողոս) Պորտուգալցի (1521) կպատմե, թե ժեղ դարուն վերջը կամ ԺՁ-ի սկիզբը հայ եպիսկոպոս մը և երեք քահանաներ եկած են Մալաբարի Գուլամ քաղաքը, ուր քարոզած և մկրտած են շատեր: Ան կըսե, թե որովհետև գինի չկար, շամիշը թրջած և պատարագած է⁴⁹:

⁴⁸ Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, «Հնդկահայք», էջ 21:

⁴⁹ Հ. Ղ. Ալիշան, «Սխական», էջ 475:

Նույնպես 1561-ին կհիշվի Գոշին հայ եպիսկոպոս մը, որ կմաքառեր լատին ճիզվիտներու հետ և 1589-ին Գրիգոր անուն հայ սարկավագ մը, որ ծանոթ էր Լահորի էքսեր շահի արքունիքին մեջ: Այս սարկավագը Գոա կուգա, խնդրելու համար Պորտուգալի փոխարային հիսուսյան քարոզիչներ⁵⁰:

Ամեն պարագայի մեջ ստույգ և վավերական է, որ հայ կրոնավորներ ալ հաջորդած են, եթե ոչ շատ, գեթ քիչ թվով հնդիկներ հայադավան դարձնել, ինչպես կհաստատե Թադիադյան իր «Ազգասեր» հանդեսին զանազան էջերուն մեջ:

Հայերը, իբր անդն գործողներ Հնդկաստանի մեջ, բնիկ իշխանություններին բարյացակամությամբ ընդունված էին և արտոնություններ ստացած իրենց կրոնքը ազատությամբ պաշտելու: Ասոր համար Հնդկաստանի մոնղոլ կայսրության մեջ արտոնված էին 1562-ին եկեղեցի մը կառուցանելու⁵¹, երբ զեռ պորտուգալցիներ նույնիսկ հարբերության մեջ չէին մոնղոլ կայսրության հետ:

Կաթոլիկ քարոզիչներ հայերու գործակցեցան, օգտվելու համար անոնց գրաված դիրքերին: Այսպէս, երբ 1571-ին Գոա կուգա Հ. Ժեռոմ Քսավիէ և անկէ 1594-ին պորտուգալյան դեսպանության իբրև անդամ կերթա Արարի արքունիքը, էքսէրի երկրին մեջ կգտնե հայ բնակիչներ⁵² և կխոսի եղբայրական հարաբերության և համերաշխ գործակցության մասին հայ և պորտուգալյան հոգևորականության միջև, այդ հեթանոս երկրին մեջ⁵³, որուն մայրաքաղաքին՝ Ակրայի մեջ հայ եկեղեցիներ ետք պորտուգալցիներ կառուցած են իրենց սեփական եկեղեցիներ⁵⁴:

Որչափ կարելի է մակարերել ինչ-ինչ երևույթներ, միշտ կրոնական համերաշխ և խաղաղ հարաբերություններ ունեցած են Հնդկաստանի մեջ հայ և Պորտուգալյան եկած կաթոլիկ եկեղեցականները: Շատ մը հայեր նույնիսկ պորտուգալցի կաթոլիկ եկեղեցականներուն աջակցած են և անոնց գործունեության նպաստած են:

Այսպես, ԺԸ դարուն կեսերուն, ականավոր հայ մը՝ Նիկողոս Ազալարյան իր տիկնոջ՝

⁵⁰ Անդ. Հ. Ղ. Ալիշան այս և նախորդ հիշատակությունները առած է հիսուսյաններու արձանագրություններին (անդ, էջ 425):

⁵¹ Ա. Ալպոյանյան, «Պատմություն հայ գաղթականության», Գ, Ա մաս, էջ 300:

⁵² S. S. Journal of the Asiatic Society of Bengal., 1888, թիվ 1, ուր H. Bivertidge հրատարակած է Xavier-ի նամակները:

⁵³ Ա. Ալպոյանյան, «Պատմություն հայ գաղթականության», Գ, Ա մաս, էջ 313:

⁵⁴ Անդ:

Մարգարիտի հետ Սիրիսամի մեջ կաթոլիկ պորտուգալացիներուն համար եկեղեցի մը կառուցած է: Ազալարյան ասով չբավականանալով, եկեղեցիին մոտ դպրոց և եկեղեցականներու համար բնակարան կառուցած է⁵⁵:

Մինչև ժժ դարը այս բարեկամական հարաբերությունները պահպանված են, որովհետև 1840-ին կհիշվի, թե Բասին քաղաքին եկեղեցիի արտոնագիրը կհանե Հովսեփյան անունով հայ մը, որ նույն քաղաքին մաքսապետն էր⁵⁶:

✓ Նույնպես ժժ դարու առաջին կիսուն, Սեինդիա բանակին սպարապետն էր երևանցի Հակոբ Պետրոսյան, որ մեծ ծառայություն մատուցեց Կլավիտոի մահարաջային, և որ պատճառ եղավ, որ հոն հավաքվին երեսունի չափ հայ ընտանիքներ, որոնցմե շատերուն պետերը ծառայեցին իբր սպա իր բանակին մեջ: Անոնցմե ոմանք ձեռք բերին մեծ հարստություններ, ինչպես մայոր Հովհաննես, որ 500 000 ռուբլիի հարստություն դիզեց: Ուրիշ մը, երևանցի Ոսկան, այնտեղ անցուց պերճ ու շուայլ կյանք մը: Երրորդ մը՝ Հովհաննես Մկրտիչ անունով, կառուցանել տվավ Վալայալու եկեղեցիի մը և մեծ դպրոց մը Ակրայի մեջ հատուկ պորտուգեզներուն, որուն ապա թողուց մեծագույն մասը իր ահագին հարստության, չի գիտցվիր, թե ի՞նչ պատճառով⁵⁷:

Այս նշանակելի երևույթներեն դուրս հայոց պորտուգալյան ստացվածքներուն մեջ հաստատված ըլլալը և առանց որևէ առանձնաշնորհում վայելելու առևտուրով զբաղիլը ամեն տարակուսելի է: ԺՁ դարուն հաստատված է, որ հայեր կրնակին Գոալի մեջ, ինչպես նաև Դիու կղզին⁵⁸, Խարայի Սահրատի Գոալի մեջ հատուկ գործակալ մը ունենալը ապացույց կրնա համարվիլ Պորտուգալի արտածության կայաններուն մեջ հայերու գործունյա դեր մը կատարելուն:

Պորտուգալցի և հայ ինտելիգենտներու գործակցությունը հնդկներու մեջ քրիստոնեություն քարոզելու համար, երկու ազգերու համար տարբեր հարաբերություններու ալ ստեղծվելու առիթ եղած է:

Հայերը, որոնք սաստիկ կտառապելն պարսկական լուծին տակ, օգտվելով եվրոպական պետություններու այն ձեռնարկներեն, որոնք կկատարվեին Պարսկաստանը դիմակից ունենալու համար ընդդեմ Թուրքիոյ, դիմումներ կատարած են եվրոպայի կառավարություններուն և մասնավորապես Հոռմի

պապերուն, որպեսզի բարեխոսեն իրենց համար: Այս տեսակ դիմումի մը հետևանքով է, որ Կղեմես Ը պապը (1592—1605) Սպանիո Փիլիպոս Թագավորին, որ կտիրեր նաև Պորտուգալի, 23 սեպտեմբեր 1602-ին թուղթ մը կգրե և կխնդրե, որ սպանիացի պաշտոնյաները հայերու հետ անհավատներու պես չվարվին Պարսից ծոցի Հյուսիսային և հարավային մեջ, որ պորտուգալացիներ զրաված էին: Ան կհանձնարարե, որ հայերեն կրկին մաքս չպահանջվի, ինչպես կառնվի անհավատներեն: Ան բոլոր քրիստոնյաներուն համար կխնդրե այս շնորհը, ըսելով որ պապին պետություն Անկոնա նավահանգիստին մեջ հայերը հավասար իրավունք կվայելին⁵⁹:

Կղեմես պապը հայերու համար հավասար իրավունք խնդրելու համար Սպանիո Թագավորին կղրկե Հովհաննես Եպիսկոպոս Դերկինցին, որպեսզի Փիլիպոս Թագավորին խնամքին հանձնե հայ ազգը և ջուղայեցի հայ վաճառականները, կաթոլիկ դավանության շահերու համար զանոնք: Այս կերպով Հոռմի պապը հայ վաճառականներու շահասիրությունը քաջալերելով, կուղեր զանոնք կաթոլիկ դարձնել, Վիսան մեծի փառացն Աստուծոյ:

Հոռմի պապերը հայերը կաթոլիկության առաջնորդելու համար ուրիշ առիթներ ալ շահագործած են: Այսպես պապերը, ոչ քրիստոնեական և ոչ ալ մարդասիրական նպատակներով, այլ նեղը մնացած հայերուն իրենց լուծը պարտադրելու համար, ներկայացող առիթները շահագործելու մեջ անդեմ քաջանցելի էին և բնավ չէին փախցնել որևէ պատեհություն:

Այդ առիթներեն մին եղավ այն բռնագողթը, որ Շահ Աբաս գործադրեց 1604 նոյեմբեր—դեկտեմբեր ամիսներուն Արարատյան դաշտին մինչև Դավրեժ, բնակչությունը փոխադրելով անողոր խոտով Պարսկաստանի խորերը, ճղալիղաղե Սինան փառայի հրամանատարությամբ, Շահ Աբասի դեմ դացող օսմանյան բանակին առջև անբնակ անապատ մը ձգելու համար:

Այս սոսկալի ծրագիրը առիթ մըն էր, որ Հոռմը կօգտագործե ի նպաստ կաթոլիկ կրոնական քարոզչության: Արդարև, ան յթերացավ այս առիթը շահագործելու, իր գործակալները այնտեղ զրկելով:

Սպահանի օգոստինյան կարգին միաբան մը կփութա Պողոս Ե պապին (1605—1621) 1607 հունիս 27-ին նկարագրել հայոց ենթարկված աղետը և անմիջապես կամիջյնե, թե հայերը պատարագը Հոռմեական Ս. Եկեղեցի ծեսով չեն կատարեր, բայց իբր հա-

⁵⁵ Դերեհիկ Եպիսկոպոս Փռալայան, «Սիրոն» ամսագիր, 1959, էջ 169:

⁵⁶ Անդ, էջ 168:

⁵⁷ Մ. Սեքյանց, «History of Armentans in India», էջ 79:

⁵⁸ Զ. Ղ. Ալիյան, «Սիսական», էջ 466:

⁵⁹ Զ. Ն. Ալիյան, «Մովսես կաթողիկոս և իր ժամանակը», էջ 210:

ջողովություն կազմվեցին նաև, թե «Դավիթ կաթողիկոսը»⁶⁰ 25 կամ 26 եպիսկոպոսներու և 300 բահանաներու ներկայությամբ ընդհանուր ժողով մը գումարած է Սպահանի պորտուգալացի օգոստինյաններու եկեղեցիին մեջ, ուր համախորհուրդ որոշված էր պապին նամակ մը գրել, որպեսզի այս կողմերը հռոմեական ծեսով նշանավոր և հոգևոր անձեր ուղարկեն, որովհետեւ կուգին հպատակիլ Կաթողիկ եկեղեցիին և հոգար են ընդունիլ և կատարել այն ամեն հրամանները, որոնք Հռոմեական եկեղեցին կհամարեն և կատարելիք պաշտամանը համար⁶¹:

Այս տեղեկությունը շատ կասկածելի է, որովհետեւ 25—26 եպիսկոպոսներու և 300 բահանաներու մասնակցությամբ ժողովի մը գումարումը, ան ալ Սպահանի մեջ, բնավ հավանական չէր և հավանորեն դիտումնավոր կերպով գրված էին այս չափազանցված թիվերը՝ տպավորություն ձգելու համար:

Արդարև, շուտով կուսարանվի ակնկալվածք, երբ նամակին շարունակությամբ մեջ կըացատրվին Դավիթ կաթողիկոսին նյութական անձկությունը և անոր պորտուգալացի կրոնավորներեն ստացած նյութական օգնությունը և մանավանդ իր հոտին համար պաշտպանություն ստանալու հույսերը:

Այս նպատակով Դավիթ կաթողիկոս ինքն ալ դիմած է Պողոս Ե պապին 1607 մայիս 13 թվակիր գրով մը, որպեսզի լանձարարե Շահ Աբասին, որ «շտորհն իրենց իրենց հին կրոնական ազատությունը և եկեղեցական և բաղաբական ինքնավարությունը»:

Դավիթ կաթողիկոսը այս քայլը առնելու հորդորած էին Սպահանի օգոստինյանները, որոնցմե եղբայր Օգոստինոս պորտուգալացի մեջ կիսոսի Պարսկաստանի հայոց կրած աղետին վրա և կազմվեցին, թե «անոնք իրենց տեղը կհուսան գտնել Հռոմի պապեն»⁶²:

Դավիթ կաթողիկոս այս տեսակ պաշտպանություն մը խնդրելու մղված կրնա ըլլալ՝ անել վիճակն մը իր անձը փրկելու համար: Արդարև, կաթողիկ պաշտպանությունը դեր մը կատարած է Պարսկաստանի մեջ այն շրջանին, երբ պապերու բարոյական հովանավորություն տակ Թուրքիոյ դեմ զինակցություններ կազմած են, Պարսկաստանն ալ միասին ունենալով:

Արդարև, Նախիջևանի ունիտոսներեն Օգոստինոս Բաջենցի այն կարեւոր վկայությունը, թե Շահ Աբաս, ճամբա հանելի ետք 1604-ի մեծ դաղթին ժամանակ Նուլյն գավա-

ռին կաթողիկոսյան հարած բնակիչները, ետ դարձուցած է զանոնք, ապահովաբար ճնշումին տակ «Կաթողիկ եկեղեցվո անդրանիկ դուստր» Ֆրանսայի դեսպանին, որուն համար դարձյալ Բաջենց կվկայի, թե կգտնվիր պարսիկ բանակին մեջ⁶³: Այս բնական է մեծ հաջողություն մըն էր, քանի որ կաթողիկները կունենային պաշտպանյալի վիճակ մը, որ կրնար հայերը հրապուրել, որպեսզի կաթողիկ դավանանքը ընդունեն, այս պաշտպանությունը ունենալու համար:

Եվ արդարև, այս պատճառով էր, որ Սպահանի մեջ հայոց կաթողիկոսը կրնար ձեռնարկներ, անսալով այնտեղ հաստատված կաթողիկ կղերին խորհուրդին: Ասոր նման դիմումներ շատ կատարած են հայերը, որոնք միշտ խաբված են, որովհետեւ ոչ մեկ իրական օգուտ տեսած չեն: Սակայն միշտ կաթողիկ հոգևորականությունը չէ դադրած այս տեսակ դիմումներ թելադրել, հայթայթելու համար հպատակության և հնազանդության ապացույցներ, և միամիտ հայերն ալ չեն դադրած այդ ապարդյուն կամ շատ ժամանակավոր բարեփոխությունները նկատել հաջողություններ և միշտ դիմումներ ըրած են:

Կաթողիկ միաբանությանը պորտուգալացի անդամները, ինչպես տեսնվեցավ, խառնված են այս ձեռնարկներուն, բայց ռախտաբար անոնց անունները չեն հիշված:

Նորջուլայեցիները, որոնք առևտրականներ էին մեծ մասամբ և եվրոպական շուկաներու հետ հարաբերության մեջ էին շարունակ, ուղած են օգտվիլ պապերու բարյացակամութենեն և մոտիկություն ցույց տված են կաթողիկոսյան: Մյուս կողմեն, խնդրամատուց եղած են, որ պապերը միջնորդեն՝ իրենց առևտրական դյուրություններ ձեռք բերելու համար Սպանիային և պորտուգալեն⁶⁴, ինչպես բացատրվեցավ: Նույնպես, անոնք աշխատած են ուսում ստանալու, որովհետեւ իբր առևտրական, լեզուներու և հաշվի ծանոթություն ունենալու պետքը զգացած են: Հետևաբար, իրենց տղաքը անվարան դրկած են կաթողիկ միաբանություններուն Սպահանի մեջ հաստատած դպրոցները⁶⁵:

Հավանորեն Նոր-Ջուլայի հայերը Պողոս Ե պապին 1615-ին պարսից Շահ Աբաս թագավորին դրկած դեսպանին՝ Պողոս Ջիտադինո Պոլոնիացիին պետք է դիմում ըրած ըլլան, որ իրենց համար դպրոց մը հաստատվի: Պողոս Ջիտադինո այս խնդրանքը Գրիգոր Ժ պապին (1621—1623) ներկայացուցած է և խնդրած, որ հայ տղոց կրթության համար

⁶⁰ «Բանասեր», 1899, էջ 224:

⁶¹ Հ. Ն. Ակիմյան, հիշված աշխատությունը, էջ 295—298:

⁶² Անդ, էջ 306:

⁶⁰ 1579-են մինչև 1587 աթոռակից Գրիգոր ԺՎ պապարպատեցիի:

⁶¹ Հ. Ն. Ակիմյան, հիշված աշխատությունը, էջ 301:

⁶² Անդ, էջ 300:

դպրոց մը հաստատեց (1622): Պապը այս առաջարկը ընդունած է և Մինչեբրայի վանքեն գիտնական Գրիգոր Ուրսենոս անձի մը հանձնած է այդ վարժարանին հիմնարկութունը և տեսչութիւնը, բայց անիկա կողոպտւած է ճամբան ու չէ կրցած երթալ Նախիջևան: Ասոր վրա, իր տեղը զրկւած է հայազգի ունիտոս Հովհաննէս Դոմինիկոս Նազարյան, որ հաջողած է դպրոցը բանալ 1630-ին Պրոպագանդայի տարեկան 3 000 ֆրանկ նպաստով⁶⁶: Սակայն հայերը, կաթողիկոսյան հարողները և Մայրենի Եկեղեցիէն չբաժնւողներ միասին, ավելիին ձգտելով, Հռոմի մեջ ուզած են հայոց հատուկ բարձր վարժարան մը ունենալ, ուր հայ տղաք ծանոթանան օտար լեզուներու և արեւմտյան գիտութիւններու⁶⁷:

Պրոպագանդան, ընդունելով այս առաջարկը, 1623-ին որոշած է հայոց համար դպրոց մը բանալ, բայց փոխանակ Հռոմի, կծրագրեց այն հաստատել Արեւելքի մեջ այնպիսի տեղ մը, որ թե՛ եվրոպական իշխանութեան տակ ըլլա և թե՛ մոտ հայաբնակ վայրերու, որովհետեւ Արեւելքէն պատանիներ Հռոմ բերելը դժվարութիւններ կենեկայացնէր: Եվ զարմանալի է, որ հարմարագույն կենսամիջավայր Արեւմտյան Հնդկաստանի ծովեզերքին վրա, Պորտուգալյան Հնդկաստանի կեդրոն Գոա բաղաւրը:

Դպրոցին մատակարարութեան համար Պրոպագանդան կհատկացնէր իր կողմէ 150 սկուտի նպաստ մը⁶⁸, որ սակայն անբավական էր, ուստի պետք էր ուրիշ հասույթներ ալ ապահովել՝ հանգանակութեամբ և այլ միջոցներով:

Այս նպատակով Պողոս Զիտադինո Պոլոնիացի՝ Միլանի արքեպիսկոպոսը և Նախիջևանի հայ կաթողիկէ եպիսկոպոսին օգնականը⁶⁹, պապին հանձնարարականով 1624-ին կղերկի նախ Սպանիա, որպէսզի տեղիւն պապական նվիրակին միջնորդութեամբ Սպանիո թագավորին նշովական նպաստ մը ստանա դպրոցին համար, ապա Արեւմտյան Հնդկաստանի ճամբով վերադառնա իր Աթոռը:

Պողոս Զիտադինո, որ կերէի, թե մեծ եւրանդ ունէր և կհաւատար Գոայի այս դպրոցին արդունավորման, մինչև հեռավոր աշ-

խարհներ՝ Ամերիկա և Հնդկաստան⁷⁰ ճամբորդեց հանգանակութեան համար⁷¹, սակայն առանց իր նպատակին հասնելու, դարձի Սպանիո մեջ վախճանեցաւ 1627-ին, իջանքերով հայոց համար հաւաքած գումարը⁷² Հռոմի մեջ հատուկ վարժարան մը բանալու հատկացնելու կտակով:

Պրոպագանդան այս առթիւ կրկին 1623 հոկտեմբեր 9-ի իր ժողովին մեջ կզբաւ Հռոմի մեջ դպրոց մը հաստատելու խնդրով՝ և պաշտոն կուտա իր քարտուղարին, որ հայոց պաշտպան Բորքեզիո կարդինալին հայտնե ժողովին մտադրութիւնը և «հարցնե, թե [հայոց] հյուրանոցի և անոր պաշտոնյաներուն համար եղած ծախսեն դուրս կավելնա գումար մը, զոր հնար ըլլա գործածել այս հայ դպրոցին համար, որ սուրբ ժողովով գիտակից իր պարտականութեան, կխորհէր զի յայժմ բանալ քանի մը հայ պատանիներու համար՝ փոքր դպրանոցի սահմանին մէջ տուն մը, մինչև որ Աստուծո օգնութեամբ ավելի լայն չափով միջոցներ գոյանան ամբողջական և կատարյալ դպրանոց մը շինելու համար»:

Կարդինալ Բորքեզիոյի հետ բանակցութեանց արդունքը նպաստավոր կըլլա:

1628 փետրւար 4-ի նիստին մեջ կարդինալ Ուրալտեո կհայտնե, թե հայոց դպրոցին համար կարելի պիտի ըլլա հյուրանոցին եկամուտէն 150 սկուտ ստանալ, 150 սկուտ ալ պիտի տրամադրէր Պրոպագանդան այն գումարէն, որ Նախիջևանի դպրոցին հատկացւած էր: Այսպիսով, կորոշվի նոր բացվելիք դպրոցին մեջ յայնքան աշակերտ ընդունիլ, որքան կարելի է հոգալ 300 սկուտ նպաստով:

Պրոպագանդան հազիւ այս որոշման հանգած էր, երբ 1629-ին Հռոմ հասաւ 2. Հովհաննէս Թադեոս Բոկտուն կարմեյլյան մեծավորը և խնդրագիր մը ներկայացուց Զուդայեցի վաճառականներու կողմէն, որոնք կկապագեին ի միջի այլոց ունենալ Հռոմի մեջ

⁶⁶ 2. Գ. Զարբանալյան, «Պատմութիւն հայ դպրոցի», Բ, էջ 169, և 2. Ն. Ալիեյան, «Հիշված աշխատութիւնը», էջ 371:

⁶⁷ 2. Ն. Ալիեյան, «Հիշված աշխատութիւնը», էջ 306:

⁶⁸ Անդ, էջ 397:

⁶⁹ 1621-ին նշանակված էր այս պաշտոնին Ան ճանցած էր հայերը և սորված հայերենը, 1615-ին Շահ Արաֆ մոտ զեսպան զրկված ժամանակ:

⁷⁰ Կղեմնս Գալանոս «Առեւմտեան Հնդկիս» բացատրութիւնը կգործածե, ինչ որ ժամանակ մը Ամերիկայի կհամապատասխանէր: Հավանական է, որ, ինչպէս Զամյան ալ հասկցած է («Պատմութիւն Հայոց», Գ, էջ 527—528) Զիտադինո գացած ըլլա Ամերիկա Սպանիո ճամբով և դարձին մեծած Սպանիո մեջ, Եթե Հնդկաստան գացած ըլլար, Սպանիո ճամբով դառնալու պետք պիտի չունենար: Հետեւաբար Գոա գացած և հոն արգելի հանդիպած ըլլալը (ըստ 2. Ն. Ալիեյանի, «Մոմսն կաթողիկոս...», էջ 396) հավանական չէ:

⁷¹ Կղեմնս Գալանոս, «Միարանութիւն Հայոց...», էջ 525:

⁷² Այդ գումարը 2212 ոփալ էր, զոր Հռոմ բերավ Ioan Baptista Dumali (2. Ն. Ալիեյան, «Հիշված աշխատութիւնը», էջ 396):

⁷³ Անդ, էջ 397:

հայկական դպրոց մը: Այս առաջարկին կըսվի, թե Մովսես կաթողիկոս Տաթևացի ալ ուժ տված ըլլա, ըստ Հոռմի պապական դիվանի արձանագրութեանը⁷⁴:

Պրոպագանդայի ժողովը 1630 հուլիս 23-ի նիստին, նկատի առնելով հայոց առաջարկը, կորոշեց դպրանոցը բանալ Հոռմի մեջ, եթե Զոռլայի հայ երեւելիները հանձն առնեն դպրանոցին շինքը և կարասիները հոգալ:

Այն գումարը, որ Պրոպագանդան և Հոռմի հայոց հյուրանոցը կարող էին տալ, միայն հինգ տասանող, անոնց վերակացուն և ծառա մը կրնար ապրեցնել:

Երկար բանակցութիւններ կկատարվին և դանազան կարգադրութիւններ կըլլան, սակայն դպրոցը կարելի չըլլար բանալ⁷⁵, որովհետեւ ջուղայեցիները սպասված օգնութիւնը չեն ընել: Հետեւեալ Հոռմ կորոշեց սահմանափակ թվով աշակերտներուն համար միայն բանալ դպրոց մը, իր կարողութեան սահմանին մեջ: Բայց, ինչպէս կերելի, կարելի չըլլար Հոռմի մեջ հաստատել հայ նոր դպրոց մը և կորոշվի Ուրբանյան վարժարանին մեջ պահել, որոշվալ թվով հայ աշակերտներ, որոնք, քնական է, պիտի պատրաստվեն հավատքի տարածման՝ պրոպագանդի գործին:

Ասկի բավական ետքը, Աղեքսանդր է պապը (1655—1667) վերջապէս հաջողեցաւ Հոռմի մեջ բանալ հայոց հատուկ կոլեջ (collegium) մը, Կղեմես Գալանոս հայագետ լատին վարդապետին տեսչութեան տակ:

Բայց, որչափ կերելի, այս կարգադրութեամբ ջուրը ինկած է Գոռլայի մեջ հատուկ հայոց դպրոց մը բանալու ծրագիրը և Պորտուգալ չէ կրցած դեր մը կատարել հայոց, թեև կաթողիկ, կրթութեան գործին մեջ:

4. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐ ՀԱՅՆՐՈՒՆ ԵՎ ՊՈՐՏՈՒԳԱԼՅԻՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՎ

Հայերը առհասարակ հետամուտ եղած են օգտվելու մշակութային մարդի մեջ բոլոր այն ազգերէն, որոնց հետ ուղղակի կամ անուղղակի շփում և հարաբերութիւն ունեցած են:

Պորտուգալացիները, իբր լատինական մշակութիւն սնած ժողովուրդ, տեսակ մը խնամութիւն ունեցած են մեզի հետ, որ եվրոպական գրականութեամբ սնած և անկե մեծ շահով օգտված ենք:

Մեր եկեղեցին օգտված է հուլյն հեղինակներու գործերէն: Բազմաթիւ են հունարենի կատարված թարգմանութիւնները:

Արեւելյան և արևմտյան եկեղեցիներու բաժանումն ետք, պապերն ալ աշխատած են հայերը լատին մշակութիւն ենթարկել:

⁷⁴ Հ. Ն. Ակիւյան, հիշված աշխատութիւնը, էջ 352:

⁷⁵ Ա. Ապոյանյան, «Պատմութիւն հայ դպրոցի», էջ 414:

ԺՐ դարեն ետք կաթողիկ ունիտոո (միաբանող, միարար) քարոզիչներ Հայաստան եկած են և յաջողած են նույնիսկ կրոնական համայնք մը կազմել Նախիջևանի, Ագուլիսի և Գողթան գավառներու մեջ: Մասնավորապէս ուսումնական մարդի մեջ անոնք կարևոր գործունեութիւն ունեցած են հայ պատանիներ դաստիարակելով և պատրաստելով իբր կրոնական քարոզիչներ: Այս առթիւ կատարված են կարևոր թիւով լատինական լեզվով կրոնական գրքերու թարգմանութիւններ, որոնցմէ օգտված են մեր դպրեւանքները:

Այդ դպրանոցներէն լավագոյն նմուշն էր Հովհաննէս Կոլոտ պատրիարքին Հայ Եկեղեցիի վերակազմումին համար Կոստանդնուպոլսո մեջ հաստատած կրոնական վարժարանը, որուն համար Պրոպագանդայի վարժարանի աշակերտներէն Ղուկաս վարդապետ հարբերդցի⁷⁶ վարժած էր և անոր կատարել տված էր բազմաթիւ լատիններէն և երբեմն իտալերէն գրքերու թարգմանութիւններ: Թերևս ֆրանսերէն և սպաներէն ալ թարգմանութիւններ կատարված են: Այս կարգին, պորտուգալերէն ալ թերևս թարգմանութիւններ կատարված են, որոնց ձեռագրերը չեն հասած մեզի:

Նոր ժամանակներու մեջ, իբրև հազվագյուտ նմուշներ, պորտուգալ լեզվէն թարգմանված քանի մը գործեր ունինք տպագրված:

Այսպէս, 1809-ին տպագրված է «Բեռլինաւորիոս, յարացոյց անյիշալարութեան» գործը, որ առաջին հայ լրագրի հիմնադիր Հարութիւն քահանա Շամվոնյանի տպարանին մեջ տպված էր ի Մադրաս: Այս գործին տպագրութեան ժամանակ, Հարութիւն քահանա Շամվոնյան ուրիշներուն թողած էր իր արդունավոր տպարանը և քաշված:

Տպարանին նոր վարիչները, որոնք կգտնըվեն կաթողիկ ազդեցութեան տակ, տպած են այս գործը, «յօրինեալ նախ ի գաղղիական բարբառ, ի ներհուն Մարմատելայ Գաղղիացոյ և անտի թարգմանեալ ի լեզու լուսիտանիացոյց»։ այն լեզվէն «անդր ածեալ եղև յարամեան բարբառ ի վերապատուելի Տեառն Պետրոս վրդ. Պունագեան կարնեցւոյ, յաշակերտէն Պրոպագանդի», որ կատարած էր այս թարգմանութիւնը ոչ թե իր սեփական ընտրողութեամբ, այլ Սամվել Մուրադի⁷⁷, որ գրքին սկիզբը, այս գործը տպա-

⁷⁶ Ուրդի Աբրահամու ի տոհմէն Գասպարեան, յորտրոշեալ թարգմանիչ պատարագի:

⁷⁷ Գրքին ձևատը կկարգանք. «Տպագրեալ արդեամբք և ջանիք քաջատոհմիկ պայազատի Տեառն Սամուէլ Մկրտչի Մուրատեան Եղեղիացոյ, ի յիշատակ ծնողաց իւրոց»: Ավելորդ է դիտել տալ, թե Սամվել Մուրադարեարն է Մուրատյան վարժարանին. կաթողիկ էր և կաթողիկ կրթութիւն էր ստացած:

գրել տալու պատճառները կբացատրեն: Ան կհայտնեն, թե ինք, մղված ազգին «պայծառափայլության և լուսավորության» փափագեն, որուն համար միշտ կջանար, սորված էր անգլիերեն և փնտրած էր իմաստալից գործեր, այս նպատակով ծանոթացած էր Մարմանդեյլի Բեկիսարիոսի գործին և շատ սիրած: Ուստի փափագած էր հայերենի թարգմանել տալ, բայց հարմար մեկը չգտնելով, հետաձգած էր գործը, որուն համար նույնիսկ 1788-ին, իր Զինաստան ճամբորդության ժամանակ, Եղվարդ Ռափայել Դարամյանին (ապագա իր աները) հանձնարարած էր, որ եթե ինք մեռնի, իր դրամով կատարեր իր այս փափագը: Զինաստանին դառնալեն հետք, թարգմանությունը կատարելով լավ էր Պրոպագանդայի աշակերտ Բուտենազյան Պետրոս վարդապետին⁷⁸:

⁷⁸ Կարենցի Բուտենազյան Պետրոս վարդապետը Մադրաս եկած է հավանաբար իբր հմուտ աշակալ լեզուներու կրթությունի տեղացի հայերեն և օգտակար թարգմանություններ կկատարե ու գործ կհայթայթե Հարություն քահանա Շմավոնյանի տպարանին: Սամվել Մուրադ, Աղայվալյանցի բարեկամը, պատեհութենեն առաջին օգտվողը կըլլա իր նախասիրած գիրքը՝ «Բեկիսարիոս»-ը թարգմանել տալով, իսկ երկրորդը կհանդիսանա Աղայվալյանց, որ թարգմանել տված է երկհատոր «Թանգարան բարեգործ կամ հաւաքումն զուարճալի և քաղցրալուր բարոյական պատմութենաց» (1809) անուն գործը, իտալերեն թարգմանված (տե՛ս Լ. Ա. Ղազիկյան, «Նոր մատենագիտություն», էջ 725—726): Այս գիրքը երկրորդ տպագրություն մըն ալ ունեցած է 1872-ին Երուսղեմ (անդ, էջ 324), անվան փոփոխությամբ մը: Բուտենազյան թարգմանած է նաև Ֆլորիանի «Շուամ Պոմպիլիոս»-ը, որ տպված է 1812-ին Մադրասի մեջ, սակայն Պրոպագանդայի աշակերտը վարանած է դնելու այնտեղ իր անունը, ուր ամենեն ալելի պետք էր հայտնեն, որովհետև իր կատարած թարգմանություններուն մեջ Ֆլորիանի պես հանրածանոթ հեղինակի մը գործը միակն է, որ տիեզերական անուն մը ունի և ապրիլու սահմանված գործ մըն է: Թեև ան մարդկային բարոյականին խորճացման նվիրված գործ մըն էր, սակայն անոր հեթանոսական ծագումը վերապահումի պատճառ պետք է եղած ըլլա Պրոպագանդայի այս հյու աշակերտին, որ գուցէ ասով իր կոշովին դեմ դրժած ըլլալ կկարծեր, քրիստոնեական բարոյականեն զուրս ուրիշ բարոյական մը մատնանիլ ընելով մարդոց: Նկատելի է, որ Աբրահամ Աղանուր, տարիներ հետո, Քրանապի տիկին Ժուլիի գրած «Բեկիսարիոս»-ը (1853-ին) և Ֆլորիանի «Շուամ Պոմպիլիոս»-ը (1853 և 1860) թարգմանել տված է Լ. Ե. Հյուրմուզյանի:

Պորտուգալ լեզվեն ուրիշ թարգմանություններ, ուղղակի կամ Բեկիսարիոսի պես անուղղակի կատարված, հիշված չեն գտած: Կամիայն Անտոնիո Ենես (Antonio Ennes) պորտուգալցիի «Ապահարզան» անուն մեկ արարվածով ողբերգության թարգմանությունը, որ նույնպես Բեկիսարիոսի պես կատարված է Քրանսերեն թարգմանության վրայն «Արձագանք»-ի խմբագիր Աբգար Հովհաննեսյանի կողմից⁷⁹:

1914—1918 աղետալի տարիներին հետք, դեպի արտասահման ապաստանող հայերը, որ Հայ Սփյուռքը կազմեցին և աշխարհի ամեն կողմ ցրվեցան, ապաստան փնտրեցին նաև Հարավային Ամերիկայի հանրապետություններուն մեջ, որոնց ընդարձակագույնն է Բրազիլիա, ուր հաստատված են և կապրին բավական թվով հայեր, մասնավորապես Ռիո Դե Զանեյրո և Սան Պաուլո քաղաքներուն և անոնց շրջակայքին մեջ:

Բրազիլիա հաստատված այս գաղթականները, 40 տարվան համեմատաբար շատ կարճ շրջանին մեջ, բավական բարգավաճ վիճակի մը հասած են տնտեսապես և ունին բրազիլյան համալսարաններին՝ վկայալ բազմաթիվ բժիշկներ, փաստաբաններ և այլ մասնագետներ: Բրազիլիո հայերը ընտելացած են երկրի լեզվին, որ պորտուգալերենն է: Դպրոցականները այս լեզուն կուսանին դպրոցներուն մեջ իբր երկրին լեզուն և կհմտանան, և նույնիսկ նորահաս սերունդը պորտուգալերենը լավ յուրացուցած է և շատ լավ կհասկնա:

Բրազիլիո մեջ հրատարակվող հայերեն թերթերն ալ պարտավորված կզգան իրենց էջերին մեկը հատկացնել պորտուգալերեն հոգովածներու: Ոմանք հրատարակած են պորտուգալերեն գրքեր:

Այսօր ուրեմն շատ ալելի բեղմնավոր և ընդարձակ են մշակութային հարաբերությունները ոչ թե Պորտուգալի և Հայաստանի միջև, այլ պորտուգալյան և հայ մտքին միջև, քանի որ կան բավական թվով հայեր, որ այսօր մտավոր սնունդ կստանան պորտուգալերեն լեզվով և ուրիշներ, որ նույնիսկ իրենց մտքի արտադրություններով կճոխացնեն պորտուգալերեն լեզվով մշակված գրականությունը:

Կանիբե, 1961 նոյեմբեր:

⁷⁹ Տե՛ս «Թատրոն», 1895, թիվ 3:

ԴՊՐՈՑՆԵՐՆ ՈՒ ԳՐԱՏՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ*

2. ԳՐԱՏՆԵՐԸ

Վանքերում ծավալված լուսավորչական լայն գործունեությունը, որ կապված է ոչ միայն ուսուցման, այլ նաև զանազան գիտական երկերի ստեղծման հետ, նպաստեց բազմաթիվ ձեռագրերի կուտակմանը: Այդ պատճառով բնական է, որ վանքերն ու դպրոցները ունեին գրատուն-մատենադարաններ, որոնց մասին հիշատակություններ կան ԺԲ—ԺԳ դարերի մատենագիրների մոտ: Սեփական գրատներ ունեին նաև թագավորները, իշխանները և բարձր հոգևորականության ներկայացուցիչները: Հայտնի է լեոն Բ թագավորի մատենադարանը նրա Դարբաս պալատում, Սիս քաղաքում (Կիլիկիա):

Միջին դարերում ձեռագրերը ավելի մեծ արժեք էին ներկայացնում, քան որևէ այլ գույք: Բշնամիների հարձակումների ժամանակ առաջին հերթին փրկում էին ձեռագրերը, թաքցնելով ամրոցներում և քարանձավներում: Այսպես, օրինակ, Կիրակոս Գանձակեցին ասում է, որ 1105 և 1151 թվականների սելջուկյան արշավանքների ժամանակ, Սանահնի և Հաղբատի ձեռագրերի հարուստ հավաքածուն թաքցվել է դժվարամատչելի քարանձավներում:

Սակայն, չնայած դրան, հաղարավոր ձեռագրեր ոչնչացվել են հունական, պարսկական, արաբական, սելջուկյան, թուրքական կործանարար արշավանքների ժամանակ, աշխարհահռչակ լենկ-թեմուրի և այլ նվաճողների կողմից: Հայ մշակույթի համար ամենամեծ աղետը հանդիսացավ սելջուկների

արշավանքը Սյունիք 1170 թվականին, երբ նրանք կողոպտեցին Բաղաբերդ ամրոցը և այրեցին ավելի քան 10 000 ձեռագիր, որոնք ապահովության համար Տաթևից ամրոց էին փոխադրվել այլ թանկարժեք սպասեղենի հետ միասին: Մի քանի հազար ձեռագիր ոչնչացվեց Լիբանանի Բաալբեկ քաղաքում, որը հրի մատնվեց թուրքերի կողմից: ԺԸ դարի վերջում քարանձավներում հայտնաբերված Հաղբատի և Սանահնի ձեռագրերի մի մասը բոլորովին փտել էր կամ քարացել: Հաղբատի ձեռագրերի մի զգալի մասը այրեց անգետ Պետրոս սարկավազը, որ ձեռագրերից խարույկ էր կաղմել 12 ոտնաչափ բարձրությամբ¹⁸:

Հաշվի առնելով ձեռագրերի մեծ արժեքը, օտարազգիները կողոպտումների ժամանակ հաճախ իրենց հետ տանում էին նաև ձեռագրերը: Նշանակալից է այդ տեսակետից Մշ. Ճառերտիրի՝ մոտ 40 կգ. քաշ ունեցող ամենամեծ մագաղաթյա ձեռագրի ճակատագիրը, որի մագաղաթը պատրաստելու համար օգտագործված է մոտ 700 հորթի կաշի: 1204 թվականի Մուշ քաղաքի կողոպուտի ժամանակ նա դերի բնկավ սելջուկների ձեռքը, իսկ հետո գերությունից ետ գնվեց 4 000 դրամ (1 դրամը հավասար է 4,65 դրամ արծաթի) փրկագին վճարելուց հետո միայն, որը հանդիսանում է միջոցով հավաքել էր Մուշ քաղաքի և մերձակա գյուղերի հայ բնակչությունը: 1915 թվականի գաղթի ժամանակ ձեռագիրները երկու մասի բաժանվելով, Մուշ քաղաքից զանազան ճանապարհներով և մեծ չժվարություններով գալիս հասնում է էջ-

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1963 թվականի № ԺԲ-ից:

¹⁸ Հ. Ղ. Խենիցյան, «Աշխարհագրությունը շուրջ մասանց աշխարհի», Վենետիկ, 1835, Ա, էջ 279:

միածին, ուր նրա երկու մասերը վերջնականապես միանում են իրար:

Արձանագրական տվյալներով ձեռագրատները զանազան անուններ են ունեցել—գրատուն, նշխարատուն, նշխարախուց: Արձանագրությունների մեծ մասն ունի գրատուն, այդպես է Հաղբատի արձանագրության մեջ 1179 թ., ինչպես նաև Հոռոմայրի 1201 թ., Հոռոմոսավանքի 1229, 1277 թ. թ., Սաղմոսավանքի 1235 թ., Սանահնի 1214, 1259, 1274, 1275 թ. թ. արձանագրությունների մեջ, սակավ է նշխարատուն—Դադիվանքի 1241 թ., Հոռոմոսավանքի 1229 և 1277 թ. թ., Սանահնի 1063 թ. արձանագրությունների մեջ և մեկ անգամ էլ նշխարախուց՝ Սանահնի 1652 թ. արձանագրության մեջ: Հոռոմոսավանքի 1229 թվականի արձանագրության մեջ միաժամանակ օգտագործված է երկու տերմին՝ գրատուն և նշխարատուն, որոնք վերաբերում են տարբեր շենքերի: Նրանցից մեկում պահվում էին միայն ձեռագիր մատյաններ, իսկ մյուսում՝ վանքի թանկարժեք գույքը: Ինչպես հին, այնպես էլ արդի հետազոտողների ու գրողների մեծամասնությունն օգտագործում է գրատուն տերմինը:

Գրատների շինարարության պատմության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սկզբում նրանց համար օգտագործվել են եկեղեցիների խորանները, որտեղ եկեղեցական թանկարժեք սպասքի հետ միասին պահվելիս են եղել ոչ պակաս թանկարժեք ձեռագրերը: Ձեռագրերի համար հատուկ գրատներ կառուցել սկսել են համեմատաբար ուշ ժամանակներում, ոչ վաղ ժ դարից, գիտությունը բուն զարգացման շրջանում, երբ դրա հետ կապված, ծավալվեց դպրոցական շենքերի շինարարությունը:

Առաջին գրատների շինարարական աշխատանքների որակը համեմատաբար բարձր չէր: Պատերը շարվում էին լեռ քարերից, ծածկը՝ փայտաշեն: Սակայն շուտով գրատները կառուցվում են նույնքան հիմնավոր, որքան և վանքի մյուս հիմնական կառուցումները՝ եկեղեցիները, գավիթները, սեղանատները, զանգակատները: Հայտնի են դեպքեր, երբ գրատները հիմնավորապես վերակառուցվել են, ինչպես Նոր Գետիկում և Հաղբատում, որը փոփոխել է ներքնամասերի կոմպոզիցիան:

Գրատների կառուցումներն ընդհատվում են հավանաբար ԺԴ դարում, Հայաստանը հափշտակած օտարազգի զանազան թշնամական ցեղերի հարյուրամյակներ տևող անընդհատ պատերազմների հետևանքով: Միայն ԺԵ դարի կեսին, պատերազմների միջև ընկնող դադարի ժամանակ, ընդհատված շինարարությունը կրկին աշխուժանում է: Կառուց-

վում են նոր շենքեր և վերականգնվում են հիները, որոնց թվում և Սանահնի գրատունը 1652 թվականին:

ԺԶ—ԺԹ դարերում որպես գրատուն օգտագործվում էին վանքերի զանազան մասերը: ԺԶ դարի վերջում, Հաղբատի մոտ, բարանավանքում գտնված ձեռագրերը տեղավորվեցին Ս. Գրիգոր եկեղեցու վերին խորաններում և զանգակատան միջին հարկի շրջաբաժանումներում, իսկ ԺԹ դարի վերջում, 278 ձեռագրերը պահելու համար գրատուն դարձրին Ներքին Վարագավանքի Ս. Խաչ եկեղեցին¹⁹:

Հայտնի են դեպքեր, երբ գրատան են վերածվել բնակելի սենյակները: Էջմիածնի վանքում ԺԹ դարում Վեհարանի շենքից երեք սենյակ առանձնացվեց, որոնցից մեկում պահվում էին ձեռագրերը, մյուսում՝ տպագիր գրքերը, իսկ երրորդը ծառայում էր որպես ընթերցասրահ²⁰: Այս դարասկզբին Էջմիածնի ձեռագրերը փոխադրվեցին նրանց համար հատուկ կառուցված երկհարկանի մի շենք: Այն գտնվում է Կաթողիկե Մայր Տաճարից հյուսիս-արևելք, ունի բազմաթիվ սենյակներ, որոնք հարմարեցված են եղել ձեռագրերի պահպանման և ուսումնասիրության համար:

Անցյալում միշտ չէ, որ գրատները օգտագործվել են իրենց ուղղակի նշանակությամբ: Օտարերկրյա դաժան տիրապետությունների ժամանակաշրջանում, երբ ձեռագրերը երկար տարիներ, նույնիսկ հարյուրամյակներ պահվելիս են եղել թաքստարաններում, գրատներն օգտագործվել են որպես մթերանոցներ: Օրինակ, Հաղբատի գրատանը, գետնի մեջ թաղված կարասներում գինի էր պահվում: Ինչպես այդ, այնպես էլ շատ շենքերի վրա արձանագրությունների բացակայության պատճառով հնարավոր է, որ ԺԹ և Ի դարերի հետազոտողների կողմից սխալ է որոշված նրանց նշանակությունը: Հովհաննես Ղրիմեցին Հաղբատի գրատունը համարել է մառան, Մ. Բարխուդարյանը Նոր Գետիկի գրատունը պահեստ է համարել, իսկ Ա. Թումյանը՝ դամբարան²¹:

19 Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան, «Հաղբատի և Սանահնի բարանավանքի հնագիտական հետազոտության կարևորությունը», Թիֆլիս, 1915:— Ե. Լալայան, «Վասպուրական», Թիֆլիս, 1912, էջ 49:

20 Ա. Ս. Ուլարով, «Էջմիածնի գրադարանը, Հնագիտական 5-րդ համագումարը Թիֆլիսում, Արձանագրություններ», Մոսկվա, 1882, էջ 351 (նույնիսկ):

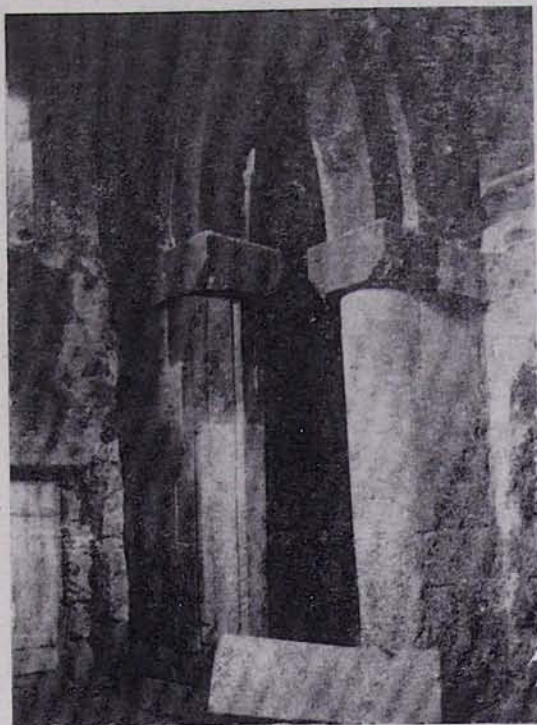
21 Կ. Ղաֆաջյան, «Հաղբատի ճարտարապետական մի քանի կառուցվածքներ», էջ 134:—Մ. Բարխուդարյան, «Արցախ», Բաքու, 1895, էջ 353:—Ա. Թումյան, «Նշված աշխատությունը», էջ 17:

Այժմ կա հինգ գրատուն, որոնք հիշատակված են արձանագրությունների մեջ և պատմիկների տեղեկություններում: Նրանց ուսումնասիրությամբ կարելի է բավական որոշ գաղափար կազմել այդ կառույցների կոմպոզիցիոն առանձնահատկությունների մասին: Նրանց մեծ մասը, Սանահնի, Հաղրատի և Նոր Գետիկի գրատները գտնվում են վանքի սահմաններում, տաճարից ոչ շատ հեռու, հյուսիսակողմում: Շենքերը խստորեն զիրքորոշված են աշխարհի կողմերին համապատասխան: Միակ մուտքը, եկեղեցիների հետ հարմար կապի համար, բացված է հարավային կամ արևմտյան կողմից: Բացառություն են կազմում Սաղմոսանվանքի և Հոռոմոսանվանքի գրատները, որոնք գտնվում են եկեղեցու և նրա գավիթի հարավային կողմում: Սաղմոսանվանքի գրատունը բնորոշ է իր յուրօրինակ առանձնահատկություններով:

Գրատները բաղկացած են լինում մի սենյակից և որպես կանոն քառակուսի հատակագիծ ունեն: Ծածկը վրանանման է, բաղմազան ձևի, որն առանձին շենքերի յուրօրինակ առանձնահատկություններ է տալիս: Դուռը մեկն է: Պատերի մեջ կան զանազան մեծություն և ձևի որմնախորշեր՝ ձեռագրերի և թանկարժեք իրեր պահելու համար: Հիմնական լուսավորությունը ստանում են երդիկից, լրացուցիչ լույսը պատերի մեջ բացված փոքրիկ, նեղ լուսամուտներից:

Նոր Գետիկի գրատունը, որն ըստ Կիրակոս Գանձակեցու կառուցվել է վերևում արդեն բնութագրված գավիթի հետ միաժամանակ ԺԳ դարի առաջին քառորդում, պահպանել է այդ տիպի համեմատաբար վաղ կառույցների յուրահատուկ գծերը: Սկզբնապես այն իրենից ներկայացնում էր դեղնավուն, լեռնաքարից շարված ոչ բարձր մի շենք: Քառակուսի հատակագիծ ունեցող այդ սենյակը (7×7,2 մ.) ընդարձակված է արևելյան և արևմտյան պատերի մեջ խոր որմնախորշերով, որից շենքը արտաքուստ ստացել է ուղղանկյուն ձև: Նրա, ինչպես և հարևան գավիթի ծածկը, փայտաշեն է, Հայաստանի ժողովրդական բնակարանների հազարաշեն ծածկի ձևով, որ միանգամայն թույլ էին տալիս շենքի չափերը:

Շուտով գրատան զվարի սկսեցին կառուցել երկհարկանի զանգակատունը, որի շինարարությունը կատարվեց երկու հերթով: Առաջին հերթին, խաչաձև հատակագիծ ունեցող ավելացվող հարկը կառուցելու համար, գրատան պատերին կից շարվեցին ութը որմնասյուներ (նկար 6): Փայտաշեն ծածկը փոխարինվեց քարե ծածկով, որ կազմված էր երկու զույգ խաչաձև կամարներից, որոնք իրենց կենտրոնում պահում են վրանը: Երկրորդ հարկը

Նկար 6.—Նոր Գետիկ: Գրատան հարավ-արևմտյան որմնասյուները:

բարձրացվեց միայն երկու շարք քարե շարվածքի բարձրությամբ, որ պատված է սրբատաշ սև տուֆով: Այդ հաստատվում է ձախատների վրա տեղավորված անավարտ կիսասյուների առկայությամբ: Երկրորդ հարկի հատակի և գրատունը ծածկող կամարների միջև ստեղծված դատարկ տարածությունները թշնամիների արշավանքների ժամանակ ծառայում էին որպես գաղտնարաններ վանքի ձեռագրերը և թանկարժեք իրերը թաքցնելու համար: Երկրորդ հերթին ավարտվեց վերին մասի կառուցումը՝ երկու բնի ունեցող փոքրիկ եկեղեցու կառուցումը: Եկեղեցին պսակվում էր բազմասյուն ռոտոնդա-զանգակատնով: Վերին մասի կառուցումը ավարտված է 1291 թվականին, Դասապետ վարդապետի և նրա եղբայր Կարապետի ծախքերով²²:

Վերակառուցման հետևանքով գրատան մեջ պատերից նկատելիորեն դուրս ընկնող հենարանները որոշ չափով մասնատում են սրահը: Սենյակի որոշ մասը փաստորեն վեր է ածվել խոր ընկած խավար՝ որմնախորշերի: Լույսի պակասը լրացնելու նպատակով, որ ներս էր

²² Հ. Զանգիլադյան, նշված աշխատությունը, էջ 123—124:—Կ. Կոստանյան, նշված աշխատությունը, էջ 131:

թափանցում միայն վերին հարկից և երդիկից, շենքի հյուսիսային, արևելյան և հարավային կողմերում զույգ-զույգ լուսամուտներ են բացվել:

Նույնանման վերակառուցման է ենթարկվել նաև Հաղբատի գրատունը, որը քառակուսի հատակագիծ ունեցող մի շենք է, ծածկված երկու զույգ խաչաձևվող կամարներով: Ամենափրկիչի խաչքարի արձանագրության համաձայն, այն կառուցված է (հավանաբար վերակառուցված է) վանքի վանահոր՝ Խաչենցի Հովհաննես Խոփյանցի կողմից: Սակայն շենքի ներսում գտնվող 1179 թվականի արձանագրությունը, որտեղ խոսվում է գրատանը այգիներ նվիրաբերելու մասին, վկայում է, որ այդ ժամանակ Հաղբատում արդեն գոյություն ուներ գրատան առանձին շենք: Կ. Ղաֆադարյանի կարծիքով, այն կառուցված է եղել ԺԱ դարի կեսերին, մոտավորապես Սանահնի գրատան հետ միաժամանակ, զույգ և ավելի վաղ, իսկ ներկա տեսքն է ստացել 1258—1260 թվականների միջև²³:

Շենքի կառուցողական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս որոշել կառուցումների մի քանի շրջան: Դատելով հյուսիսային պատից, սկզբնական շենքն ունեցել է անփուլթ շարվածք՝ վատ տաշված տարբեր չափի քարերից: Բոլոր պատերն էլ որմնախորշեր են ունեցել: Հարթ պատերը վկայում են, որ ծածկը փայտաշեն է եղել, ըստ երևույթին վրանաձև: Շենքը ունեցել է մեծ չափեր (8,58×8,54 մ.), որի պատճառով այն հենված է եղել ներքին սյուների վրա:

Վերակառուցման ընթացքում, արևելյան պատի որմնախորշից բացի, մյուս երեք կողմերում որմնախորշերի մի մասը շարվել է: Քարե ծածկը կառուցվելու համար պատերին կցվել են հզոր որմնասյուներ, որոնք մասամբ ծածկում են մնացած կամարակապ որմնախորշերից շատերը: Այդ որմնասյուները հենարան են հանդիսանում ամբողջ շենքի վրայով գցված երկու զույգ խաչաձևող կամարների համար, որոնք կենտրոնում կազմում են երդիկ ունեցող ութկողմանի մի վրան: Դրանից բացի, որմնասյուները հենարան են հանդիսանում նաև պատերի վերին, դուրս ընկած մասը կրող կամարների համար, որոնք որմնախորշերի կամարների հետ միասին, արևելյան կողմում մի տեսակ երկաստիճան սյունաշարք են կազմում: Անցումը պատից դեպի կամարակապ մակերեսները ընդգծված է քիվով: Կենտրոնական մասերում քիվերը վեր են բարձրացված:

Խաչաձևող կամարների բնութագրով, քիվերի դասավորությամբ, ութկողմանի վրանների

ձևերով և ընդհանուր համաչափություններով, գրատան ներքնամասը նման է Հայրապետի սեղանատան ներքնամասին, որը Նույնիսկ սեղանացված է ԺԳ դարի կեսին²⁴: Այդ հիմք է տալիս ենթադրել, որ տվյալ շինությունները միևնույն վարպետի ստեղծագործությունն են հանդիսանում:

Վերակառուցման շնորհիվ ոչ միայն զգալիորեն մեծացավ Հաղբատի գրատան բարձրությունը, այլև զգալիորեն փոխվեց ներքնամասի կոմպոզիցիան, որով փոքրիկ փայտե ծածկ ունեցող շենքը դարձավ քարե ծածկով բարձր ու մոնումենտալ շինություն: Հետագայի՝ միջին դարերում մահտեսի Ադի-զի, իսկ վերջին անգամ 1939 թվականի վերակառուցումները շենքի կոմպոզիցիայի մեջ փոփոխություններ չմտցրին:

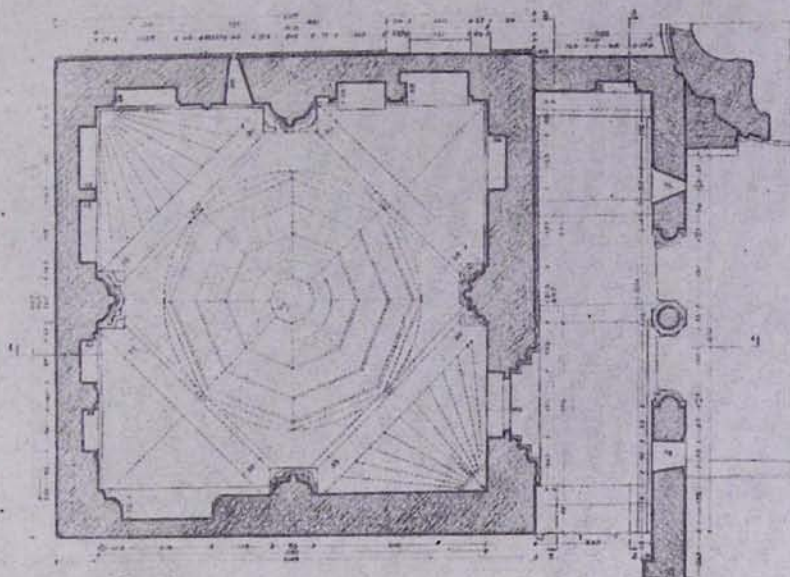
Հոռոմոսավանքում տարբեր ժամանակներում երկու գրատուն է եղել: 1229—1277 թվականներին գրատուն է եղել պարապմունքների դահլիճին կից, փոքրիկ սենյակը: Այն ուղղանկյուն մի սենյակ է, որ մոտավորապես 20 քառակուսի մետր տարածություն ունի: Նրա լույսը թափանցում է թաղակապ ծածկի երդիկից: Հետագայում, ըստ 1277 թվականի արձանագրության, վարպետ Ֆրերը կառուցել է նոր գրատունը, որի ներքնամասն իր ճարտարապետական ձևով նույնն է, ինչ որ Հաղբատի գրատունը: Շենքի հատակագիծը քառակուսի է, տարածությունը մոտ 70 քառակուսի մետր, ծածկված է երկու զույգ խաչաձևվող կամարների միջոցով, որոնք պահվում են ութ որմնասյուների վրա: Կենտրոնական մասի ծածկը վրանաձև է, որը վերևում երդիկ ունի: Սրահը զարդարված է ԺԳ դարին բնորոշ եռատերև քանդակներով: Հոռոմոսավանքի գրատան առանձնահատկությունն է հանդիսանում երկու դռան առկայությունը ընդհանուր պատերի մեջ, որը և զանազանում է նրան նմանօրինակ մյուս շինություններից: Դռներից մեկը տանում է դեպի պարապմունքների դահլիճը, մյուսը՝ դեպի եկեղեցական սպասքի պահեստը: Վերջինս կառուցված է ԺԳ դարում չորս սյուն ունեցող գավիթի ձևով, զգալի տարածություն ունի (մոտ 275 քառակուսի մետր) և աչքի է ընկնում համաչափությունների խստությամբ և զարդարանքների հարստությամբ:

Մեզ հայտնի գրատներից հնագույնը Սանահնի գրատունն է, որ կառուցված է 1063 թվականին և պահպանվել է իր նախնական ձևով: Նրան տարբերող առանձնահատկությունը չորս կամարների վրա բարձրացող վիթխարի վրանն է: Կամարներն իրենց հեր-

²³ Կ. Ղաֆադարյան, նշված աշխատությունը, էջ 132:

²⁴ Հ. Խ. Խալիֆախյան, «Հայկական սեղանատների ճարտարապետությունը», էջ 133—135:

С А Н А И И
Н И Е Л О У Е К А

Նկար 7—Սանահին: Գրատան և նրա նախասրահի հատակագիծը:

թին հենվում են յուրաքանչյուր պատի մեջ-տեղում գտնվող որմնասյուների վրա (նկար 7 և 8): Բարդ ձև ունեցող ութկողմանի վրանը նստած է փոքր բարձրություն ունեցող գլանի վրա, որն իր հերթին հենված է չորս կամարների և առազաստների վրա: Վրանը ըստ բարձրության կազմված է չորս մասից, որոնք իրարից անջատվում են գոտիներով: Վրանի ներքևի մասի կողմերը ուղղահայաց են, իսկ վերևի մասերը թեքված են դեպի ներս և հաջորդաբար առաջ են քաշված նախորդի համեմատ: Այդ հնարավորություն է տվել ոչ միայն կրճատել ծածկի բարձրացման սլաքը և այդպիսով իջեցնել բարձրությունը, այլև պարզ միջոցներով գեղարվեստական նշանակալից էֆեկտ ստանալ: Վրանի կոմպոզիցիան, անշուշտ, կրում է հայկական ժողովրդական բնակարանների փայտե ծածկի՝ հազարաշենի ճարտարապետական ձևերի ազդեցությունը, որը կազմվում է իրար վրա դարսված վերևում փոքրացող ութանկյունիներով կամ ուղղանկյունիներով:

Ոչ պակաս հետաքրքրական են նաև գրատան պատերը: Պատերի մեջ ամենուրեք, բացի դռներին մոտ մասերում, որմնախորշեր կան, որոնք բազմազան են իրենց ձևով, մեծությամբ և քանդակներով և գրա մեջ նույն-

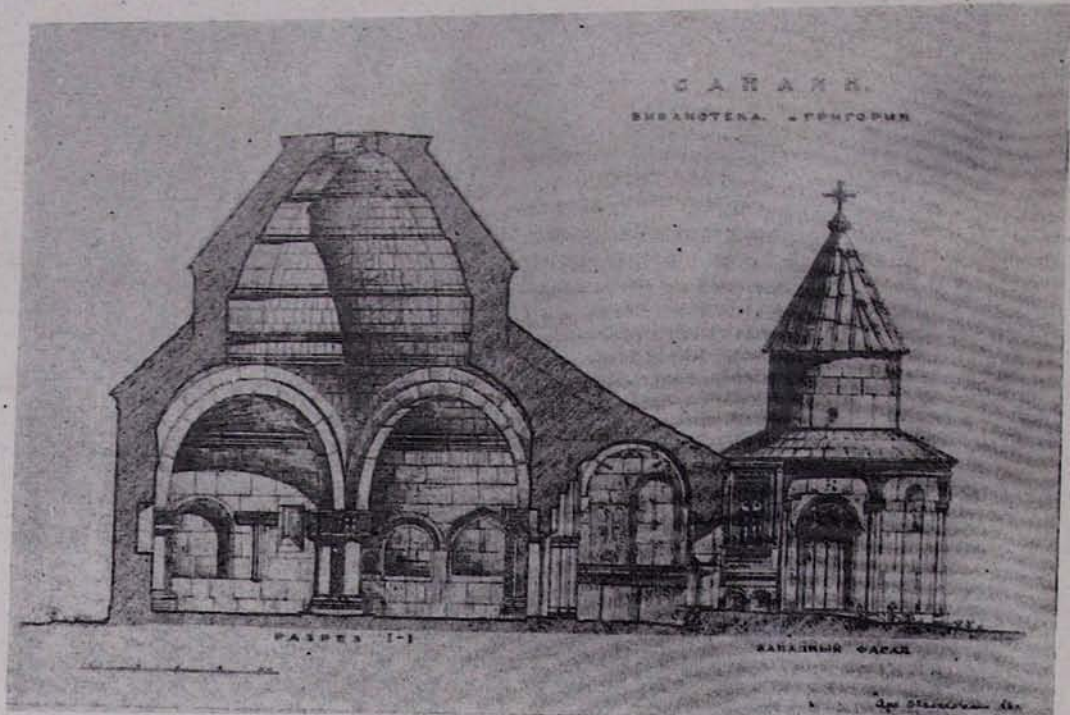
պես արտացոլված է ժողովրդական բնակարանների ազդեցությունը:

Երդիկից բացի, շենքը արևելյան կողմից լուսավորվում է նաև դրսից նեղ, իսկ ներսից լայն մի լուսամուտով, որ լույս էր տալիս ոչ միայն առավոտյան ժամերին, այլ հնարավորություն էր տալիս ձեռագրեր կարդալ նույնիսկ ամպամած օրերին: Հարավային կողմում գտնվող դուռը շրջանակված է ուղղանկյուն պորտալով, որի սյուները դասավորված են աստիճանաբար և վերջավորվում են սլաքաձև կամարներով:

Գրատան ներքնամասը մեծ տպավորություն է գործում ընդհանուր մասերի և նրանց ստորադասված մանրամասների ներդաշնակ համաձայնության շնորհիվ: Կոմպոզիցիայի ուսումնասիրությունը բացահայտեց ներքնամասի հատակագծի և բարձրության չափերի հարաբերակցության փոխադարձ կապը: Սանահնի գրատան արտաքին ձևերը պարզ են ու որոշ: Շենքն ունի ուղղանկյուն ծավալ, որն ավարտվում է ութկողմանի թմբուկի վրա նստած հատած բուրգով:

Գրատունը չի պահպանել իր նախնական արտաքին տեսքը:

Ըստ երևույթին ժամանակով առաջին փոփոխություններից պետք է համարել արևել-

Նկար 8.—Սանաճին: Գրատան և նրա նախասրահի ընդլայնական կտրվածքը և Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևմտյան ճակատը:

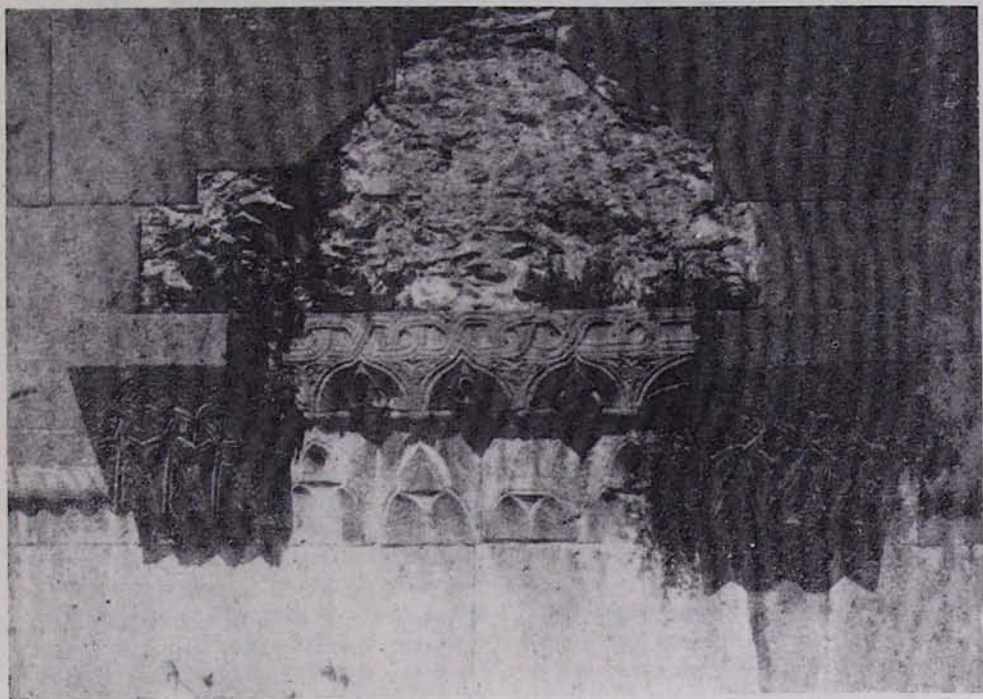
յան ճակատին մեջտեղում դարակ ունեցող երկու կրոնշտեյնների երևան գալը (նկար 9): Այդ հաստատվում է ինչպես նրանց զարդերի բնույթով, որ տարբերվում է հիմնական շենքի և մանավանդ նրա ներքնամասի զարդերից, այնպես էլ այն խզումով, որ կա աջ կրոնշտեյնի և հենապատից մի մետր բարձրությամբ շենքի արևելյան և հարավային ճակատները գրկող ոլորված գոտու միջև: Այդ կրոնշտեյնների նշանակությունը վերջնականապես որոշված է: Դժվար թե նրանք միայն զարդարողական լրացում լինեն, այն էլ ուշ ժամանակի, քանի որ նրանք վճռական դեր չեն խաղում ճակատի ձևավորման մեջ: Հ. Ա. Օրբելու կարծիքով, որ նա մեզ հայտնել է 1948 թվականին Սանահնի մեր չափագրական գծագրերը նայելիս, այդ կրոնշտեյնները իրենց վրա պահելիս են եղել մի փոքրիկ հարթակ, որ հոնոտորական ամբիոն է հանդիսացել: Ինչպես հայտնի է, ԺԱ դարում Սանահնի և Հաղբատի հոգևորականությունը կրոնական վեճերում ուժեղ ընդդիմադրություն է ցույց տվել կենտրոնական հոգևորականությանը: Ավելի շատ համախոհներ գրավելու նպատակով, Սանահնում բանավեճեր էին կազմակերպվում, որին մասնակցում էին ոչ միայն հրավիրվածները, այլև շրջակայքի բնակչու-

թյունը: Ունկնդիրները տեղավորվում էին գրատան արևելյան ճակատի առջև փոված բաց հրապարակում, իսկ հոնոտորը խոսում էր ամբիոնից, ուր կարելի էր բարձրանալ շարժական աստիճանով:

Հաջորդ լրացումը եղել է հարավային ճակատին կից, ԺԳ դարում կառուցված թաղակապ սրահը: Հավանաբար այդ ժամանակին պետք է վերագրել նաև քիվի պատրաստումը շենքի շրջագծով մեկ:

Դատելով արձանագրություններից, Սանահնի գրատունը մյուս շենքերի հետ միաժամանակ վերանորոգվել է 1652 և 1657 թվականներին, բայց թե ի՞նչ է արվել այդ ժամանակ հայտնի է: Գրատան վերանորոգման աշխատանքները կատարվել են նաև քսաներորդ դարի սկզբին և 30-ական թվականներին:

Գրատան արտաքին ձևերն ու զարդաքանդակները վկայում են, որ այդ շինությունը մեզ է հասել իր նախնական ճարտարապետական տեսքով: Դատելով հյուսիս-արևմտյան անկյունում պահպանված ճակտոնապատի հենաքարից, նույնաման հենաքարեր եղել են շենքի բոլոր շորս անկյուններում: Դրա հնարավորությունը հաստատվում է նաև շենքի կոմպոզիցիայով, գմբեթի ձևով և հիմ-

Նկար 9.—Սանահին: Գրատան արևելյան ճակատի կրոնշտեյնները:

նական ծավալի նկատմամբ ունեցած նրա տեղադրությամբ:

Մածկի բարձրությունը նշված է ոչ միայն շենքի անկյունում պահպանված քարի տեղադրությամբ, այլև անկյունների ղեկորատիվ սյուներիով (հարավ-արևմտյան սյան բարձրությունը 3,85 մետր է, իսկ հյուսիս-արևմտյանը՝ 3,91 մ.): Քիվի պրոֆիլի ուղղությունը հնարավորություն է տալիս որոշել ճակտոնապատի բարձրությունը, հետևաբար և շենքի նախնական տեսքը:

Վերականգնման ճշտությունը հաստատվում է նաև համաչափ կառուցվածքով, որ համանման է թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին մասերի համար:

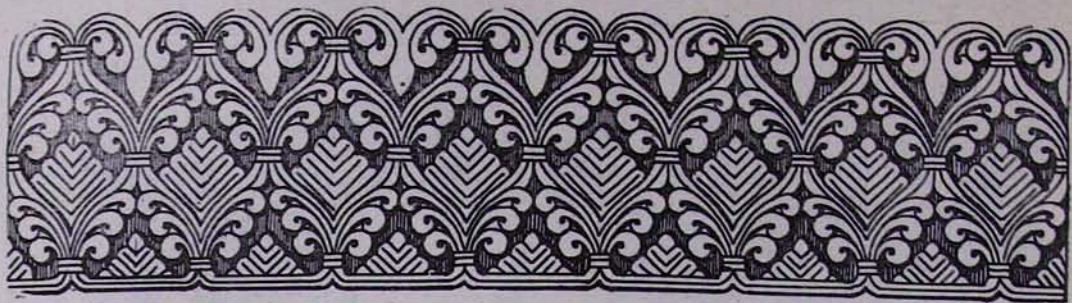
Արտաքին ճակատների հարաբերությունների կառուցման հիմքում դրված է շենքի յայնությունը:

Ինչպես երևում է ճակատի և կտրվածքի հարաբերությունից, շենքի հիմնական չափերը որոշվում են երկրաչափական հասարակ կառուցվածքով, որ խիստ կարևոր նշանակություն ունի շենքի նախագծման ու կառուցման ժամանակ:

Սանահնի գրատունը միջնադարյան հայ ձուրտարապետության եզակի ստեղծագործություն է հանդիսանում: Նմանօրինակ կոմպոզիցիա ունեցող մի այլ շենք մեզ հայտնի չէ: Անկասկած է, որ Սանահնի գրատան կոմպոզիցիոն առանձնահատկությունները որոշակի դեր են խաղացել Հայաստանի քաղաքացիական շինությունների գեղարվեստական ձևերը ստեղծելու գործում: Կառուցողական առանձնահատկություններով նրան մոտ մի շենք պահպանվել է Գնդեվանքում, նրա հարավ-արևմտյան անկյունում: Այդ մի քառակուսի շենք է, որ ծածկված է անկյունային սյուների վրա հենվող կամարներով: Շենքի կառուցողական առանձնահատկությունները հիմք են տվել Հ. Նդիազարյանին՝ Սանահնի օրինակի վրա հենվելով այն ևս գրատուն համարել²⁵:

²⁵ Հ. Նդիազարյան, «Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձաններ», էջ 99:

(Շարունակելի)

ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

(Մաղկարար)

Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Պ *

9բ || Ի թուրքութենէ փախուցեալ պօլսեցի անփոխանորդ Յարութիւն անուն մի կայր մեզ խցակից, մինչ լուսահողի Դանիէլ սրբազանն էր Բայազիդ, որ այն տղան զնաց Ղազարապատն, յարեցաւ փաշայիցն եկեալ թաթարին և արանց նորա և փախեալ զնաց Ուլթիլիսայն, նրա պատճառաւ Դաւիթ սրբազանն իւր Ադամ վարդապետին հրաման արաւ թէ՛ զարկիր զարկիր շնքին որ 2 անգամ չափալախ տուին ինձ, թէ է՛ր չի յիմացում տուիր մեզ. ես ամէն օր ինքնազուլիս շրջում էր. ես ի՛նչ դիտէի նրա փախչիլն. ասացի, որ զուր տեղն էր մօզ վայելելն այն չափալախին:

Արի տես, ո՛վ սիրելի, թէ աւագ սարկաւազութեան իմոյ ժամանակին որպիսի՞ կացութեան էի. լուսահողի կենդանի նահատակ Դանիէլ սրբազան կաթողիկոսն, մինչ հրամանաւ ուրբար ձգեց ինձ, յանձնեաց Պառաւի սղայ անուանեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսին, իրր որ զնաց նուիրակ. ես մնացի կարօտ յամէն իրաց. ոչ օրինաւոր տեղաշոր, ոչ խալի, ոչ քեշայ, և ոչ կարպետ, ոչ հին և ոչ նորն ոչ ունէի. մին հատ զօշակ կայր 2 տեղ մեծ և փոքր ծակ և այն ծակ տեղի վերայ էի նստում, որ եկողքն չի տեսնուն, որ ինձ իմ արհեստիս զեօրայ²⁰ ամօթ չի լինի:

Բայց սիրէր լուսահողի Դանիէլ սրբազանն ինձ նուաւորաւ, ինչ տեսակ թուղթ թէ մեծ, թէ փոքր, թէ մին հատ, թէ 10 հատ, որժամ տանէի ծաղկեալ թուղթն մատուցանէի, շնորհէր ինձ մին հատ Պօլսոյ ոսկի, որ էր 4 ռ. դն²¹:

Յաւուր միում, լուսահողի տեղապահ Բարսեղ արհին ոչ եթող տալ ոսկին, այլ ասաց՝ հրամայեա մին կապայ զղեցցեն որ և ըլտախեր Յովհաննէս վարդապետի

շնգկաց հրաւի կիսաստառ հիմտաշ կապայն հազցրին և նրանով կտրեցին ոսկի տալն, բայց երբեմնապէս ծածկարար կու շահէր մեզ:

|| Յաւուր միում, ի ձմեռային եղանակի, միայն գտի նախկին հոգևոր ծնողին իմոյ, Տեառն Դանիէլի լուսահրան կաթողիկոսին ամենայն հայոց. խնդիր արարի վասն պակասութեան սփռոցի թէ՛ շունիմ բնաւ, ո՛չ հին և ո՛չ նոր. այնմ ժամանակին կարգեալ էին շորապահ՝ Հօս անուանեալ Մարտիրոս եպիսկոպոսն, կոչեաց քաղցրութեամբ թէ՛ զնա, զնա մեր խեղճ Սահակին քշայ, խալի կամ կարպետ, որն որ կու գտանես, տուր. ես սկսաւ բարձրաձայն աղաղակաւ ասել՝ եօգտուր, ներտան վերելիմ. լուսահողին ասաց՝ զնա մի բան գտիր տուր, թող զօշակ լինի. այն աղաղակին վերայ եկն եհաս տեղապահ Բարսեղ եպիսկոպոսն սատարիկ բարկութեամբ ինձ վերայ բարկացաւ աւել պակաս ասելով թէ՛ դու ինչպէ՞ս համարձակեցար սրբազանիցն բան խնդրեցիր, է՛ր չէիր ինձ ասում. քանի՞ քանիցս էի ասել և մնացի անպատասխան, վասն որոյ ճարահատեալ սրբազանիցն խնդրեցի, յետոյ տարաւ ինձ շորատունն, որ էր ներսի տպարանի ներսնատնիւրն, քանի մի հատ մթէլ²², եօրդան²³, զօշակ²⁴ կային երգիկ տակին վերածած, որ ձիւնն հալեալ ի վերայ այն շորերին սառուցեալ էր. մին զօշակ տուաւ շալակս, ճորելալով տարայ փոնատան կտուրն փռեցի, հաղիւ թէ 3 շարաթին միջումն շորացաւ. այսպիսի նեղութեամբս օրն 7 թուղթ հաշիւալու ծաղիկ էի անում, որ ծաղիկն՝ 7 գրադաց չէր յազեցուցանում:

Մինչ կամէր զալ ի վերայ նրեանու զօրքն ոռուաց, որոց կուտակալն էր Կուտովիլն, այնմ ժամանակին հիւանդ գոլով, լուսաւորեալ հողի Դանիէլ սրբազանն զնաց նրեան, ըստ հրամանի Ունէին խան սարդարին և եղր:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1963 թվականի № 68-ից:

²⁰ Համաձայն:—²¹ 4000 դրան:

²² Վերմակ առանց երեսի:—²³ Անկողին:—²⁴ Ներքնակ:

նորին՝ Աթաշի Հասան խանին. և ի պահարանս Սրբոյ Աթոռոյն պահէին զգանձ երեւելիս և միաբանիցն ևս և ևս կայի ըսպասու նորին, որում ժամանակի լուսարարն էր Նիդազարեան Պօղոս եպիսկոպոսն ի վարդապետութեան իւրում. այնմ միջոցի մտախոհ եղէ ևս՝ թէ մնամ ի Սուրբ Աթոռոյն, մի գուցէ՝ զօրք պարսիցին նեղացուցանեն միաբանութեան վասն պահարանացն և ինձ մատենացն. և ևս երկիւղի տանջանացն չլինի՝ թէ ո՛չ կարողանամ տոկալ, վասն որոյ կայի ի տարակուսի, թէ երթամ րեւոյն, վասն սաստիկ պատերազմին ևս կրէի երկիւղ. և մինչ այս վարանման մէջն էի, կոչեաց զիս բարձր սրբազան Ներսէս արքեպիսկոպոսն և ասաց թէ՝ արի յանձն առ և գնա Նրեան, ընդ տիրացու Յարութիւնին սպասաւորեալ Դանիէլ սրբազանին. թէ ողջութեամբ դուրս ելանէք, ասաց, ի բերդէն ընդ սրբազանին, ոտիցդ սկսեալ մինչև ցլուխդ մին ձեռք լաւ խաւ շոր կ'անեմ վարդապետի լայնաղլ Դեռ ևս կարում է նա: Թէպէտ հանդերձն ոչ ետ, որ խոստացեալ էր, սակայն լաւութիւն շատ արար մեզ ժամանակ առ ժամանակ. ևս ոչ վասն հանգիստի, որ խոստացաւ, այլ վասն կրկին առնելոյ զօրհնութիւն հոգեւոր ծնողին իմոյ ցանկացայ գնալ և գնացի ամենայն հնազանդութեամբ ըստ որում սրբազան Ներսէս զանգատեաց թէ՝ յառաջ Քրդին կամեցայ յղել, յանձն էառ և ապա յետս դարձաւ, վասն որոյ կամիմ քեզ յղել... և ևս յանձնառու եղէ և գնացի. ի գնալն իմ լուսնէի բնաւ դիրք մի որ ի պարսպ ժամուրն թիկնում և ոչ ունէի զանկ մի որ խարճէի, վասն որոյ խնդրի արարի և նա կատարեաց այսպէս:

|| Ի գալն Կոստովիչին ի վերայ Նրեանու, մինչ որ կամէի գնալ, ասացի թէ՝ խնդրեցի Նարեկ կամ Աստուածաշունչ, վասն որոյ իւր Աստուածաշունչն խախտեալ ի կազմէն շնորհեաց ինձ և մին թուման փող տուաւ խարճել. այնմ ժամանակ մին թուման էր 15 դուրուշ. և մինչ էաք մեր ի րեւոյն ի տանն հաճի Նարեկալին, նստէր Դանիէլ սրբազան հանգուցեալ կաթողիկոսն և մինչ վախճանեցաւ, սկսան կարգ թաղմանն կատարել երեկոյնեան սահաթի 3-ին. յանկարծ անկաւ զօմպարայ²⁵ թօփի գիւլայն պարսպի մէջն մերձ դազաղին և մեր ամենեքեանս թողեալ փախեաց և մինչ իրրեւ ամպ գոռաց գիւլայն անվնաս. դարձեալ ժողովն ժողովեցաք և սկսան կարգն կատարել. օծեցին ի մէջ դուրս²⁶ և ամէն կարգն լրացրին և շորս կուտէն մեղրէ մոմով, հիւ, մեխակ, դարչին, քեաֆուրի և զանազան անուշահոտութեամբ մուշամպայ²⁷ արարին, պատեցին ամբացուցին. և դարձեալ եղին սարգարի մաղազայն՝ ուր որ Սուրբ Աթոռոյ ապրանքն կայր և մեզ անտի հանեալ տարան միաբանութեան մէջն, որք էին շարքաթխանումն: Յաւուր միում ևս և Ահարօն վարդապետն երեկոյնին՝ ննջման ժամանակին, առաջի գիշերապառ կանթեղին Սաղմոս էինք ասում ջերմեռանդութեամբ աղօթելով. զորամբ շարին՝ մեր տանեաց որմի թանձրութեան տեղն անկաւ թնդանօթի վառեալ գիւլայն. իրր թէ մարդ պտտէր կամ զլորէր, զծաւար, փախեալ ևս և աստուածապաշտ Յովսէփ եպիսկոպոսն՝ որ սա էր զպիր այնմ ժամանակին, միմեանց վերայ անկար. և Պիլիկ Յովսէփին իրրեւ հայր և մայր մեզ վերայ անկաւ առ ի

պահպանել ասելով թէ՝ որդիք, եթէ վնաս պատահի, թող ինձ պատահի և մեր ևս օգնութեամբ սուրբ աղօթիցն և ողորմութեամբ Տեառն Աստծոյ ամենակալին զերծաք այնմ վտանգէն, վասն որոյ ասեմ՝ Աստուած ողորմի Պիլիկ Յովսէփին հոգւոյն. յաղագս այսմ լաւութեան Պիլիկ Յովսէփին ասում եմ՝ Աստուած ողորմի նրա հոգւոյն, որ մեր բարին կամեցաւ և արար Սուրբ խարդախութիւն անկաւ ի մէջ զօրացն ոտուաց, որ մտեալ էր զօրք նոցա ի մէջ րեւոյն և մինչ յետս շորգան վերջին եկողքն, շատ կոտորածք արարին ոտուաց զօրացն. և ապա՝ խաղաղութիւն գտան և ելեալ ի բերդէն բերեալ ամփոփեցին հարաւային կողմն ի ներքոյ զանգակատան լուսաւորեալ հոգի Դանիէլ սրբազանին, որոյ հոգին Տէրն լուսաւորեցէ և մեզ նրա կենդանի սուրբ աղօթիքն այց արասցէ յարքայութեան իւրում, ամէն:

|| Յաւուր միում, Քուրդ Յովհաննէս եպիսկոպոսն սկսաւ ասել ցիս թէ՝ այդ Աստուածաշնչի կէսն ինձ կու հասնի, կամ կէս զինն տուր ևս ձեռք վեր առնեմ, կամ ևս տամ՝ դու ձեռք վեր առ. ասացի թէ՝ եղբայր, նա ինձ ա բաշխել. և դեռ ասել ա թէ՝ յորժամանակ բերդիցըն դուրս գաս, բեր ինձ մօտ, լաւ տամ քեզ. որ թէ այդպէս ևս կամենում, զնամ հարցումն անեմ Ներսէս հայր սրբազանին, թէ կամենայ տամ քեզ զգինն, ապա թէ՝ ձեռք վեր առաւ յինէն:

Նախ քան զգալն ծերունազարդ սրբազան օծելոյն Տեառն Եփրեմի, Ներսէս սրբազանն տեղակալ գլուխ, յանձնեաց ինձ 300 թուղթ որ ծաղկեմ. ժամանակն էր ձմեռն, սաստիկ ցուրտ. խցերումն ամէն տեղ ոչ զոյր բոխարի. և ևս տաթեացի Գեորգ եպիսկոպոսի խցումն էի նստում, ըստ որում մեր առաջին խոցն էր այն. վասն սաստիկ ցրտոյն ոչ կարէի ժուծել և աշխատել. զեղորայքս սառում էր. ըստ որում էր ջրով զանգած զամխաշուր և այլն. փռնատան ելուցնի կրակն էի բեռում, որ համ ևս տաքանամ, համ զեղորայքն տաքացնեմ. մինչ որ զալամն թաթախում էի որ բանեմ, սառում էր և սենեկի առաստաղն 2 թիղ աւելի պատառեալ էր՝ հողն վրաս թափում էր. խնդրեցի որ շինել տայ, ոչ լսեց աղաչանացս. վասն որոյ կոնդակի հին թղթերով՝ շրեշտով փակցրի զծուարութեամբ, որ հողն չի թափի վրէս. շատ որ թափն էր թղթի վրայ ու իրրեւ տօպրակ ծանրացեալ էր, յաւուր միում, դաղկեհաճին վերայ նստած տեղս՝ պատուեցաւ թուղթն և հողն թափեաց վրաս:

Փանճարայն փոքր լինելոյն, մութն էր լինում. դուռն թէ բաց էի թողում, ծնկներս էր սառում, որոյ պտուղն է այս, որ վայելիմ ծնկնացաւերս զանազան, խնդրեցի որ լայնացնել տայ, ոչ լսեց, պատճառարանելով թէ՝ համ խցին վնաս է, համ վարդապետքն ևս կսկսեն լայնացնել, կը խախտի խցերն, վասն որոյ ոչ յանձն էառ. յետոյ խնդրեցի որ բարձր իշոտեակ շինել տայ, փանճարայն առաջին զնեմ դաղկեհաճի տակն որ իրրեւ ստօլ²⁸ լինի, որ այնմ ժամանակին ոչ զոյր ստօլ. ըստ որում չէր սովորութիւն. և մին մաշակարի աթոռ խնդրեցի որ նստեմ բարձր ու շինեմ. նրա պատասխանն էլ տուաւ թէ՝ տես հալայ, միտքն որտեղ ա ման դալիս.

11ա

²⁵ Հրախից գուռու.—²⁶ Տուփ, դազաղու.—²⁷ Մոմլաթ:

²⁸ Սեղան:

հիմնիկուց ցանկանում է, որ ամբողջ վրայ նստի. այսպես սաստիկ բարկութեամբ՝ ե՛լ դուրս ասաց, վասն որոյ թողի մնալ մինչև ցգարունն, որ օրերն տաքանայ, ապա շինեմ:

11բ

Մինչև ողորմութեամբն Աստուծոյ բացալ դուռն ողորմութեան և օրերն սկսան քաղցրանալ. դուռն բացի սենեկիս, նստայ դաղկեհա՛նին վրայ որ բանեմ, յաւուր միում եկան առ իս լուսա՛նոգի աղանաբարոյ Սիմէօն Տէր-Ծսայեան, ասաց թէ՛ խնդրում եմ շնեղանաս, ներսէս հայր սրբազանն լղեաց ինձ որ թղթերն տաս տանեմ. ասում էր թէ՛ էլ երա արած ծաղիկն ինձ չէ հարկաւոր, ասա և ինքն էլ չի դայ երեսս, վասն որոյ շատ և շատ վրդովեցայ և ոչ ետու որ տարցէ. բայց ես ստիպէր թէ՛ ինձ պատուէր ա տուել, ես ինչպէ՛ս անեմ, եղբայր քան. մեր օրհնեալ ժերունի Ստեփաննոս եպիսկոպոսին յայտնեցի և խնդրեցի, որ ես գայ ինձ համար իրիշայ առնէ և նրա բարկութիւնն զիջուցանէ. շնորհակալ եմ, եկե թէ՛ քայց ոչինչ չի կարաց խօսիլ:

Եւ մինչև մտի ներսն, տեսի որ Աստուածատուր եպիսկոպոսն մօտն նստած էր. ներսէս եպիսկոպոսն գիր էր գրում, բնաւ երեսիս չի նայեց և այն Խէր-սօլլամազ²⁹ արհին՝ որ մօտն կայր նստած, ես ասաց. Սիմէօն, բեր տիրացու Սահակի ծաղկեալ թուիթքն թամաշայ անեմ. երբ բօխալի³⁰ եղ նրա առաջին, բացալ և ետես որ խաղերն քաշեալ եմ և քանի մին հատն ի կաթուղիկէն և հաշիալիք քաղուածք եմ արարել. համայ վերացրաւ ձայնն թէ՛ այ հայ, հենց գիտեմ թէ օրինաւոր ծաղկարար զրադիր ունես ներսէս հայր, որ այս է սրա մարիֆաթն, է՛ր չէիր գրում ինձ, Թօխաթ մին լաւ ծաղկարար կայր, որ օրն 1000 հատ կարէր ծաղկել ու գրել. այս չափազանց խօսակցութեան վրայ, իսկոյն գրիչն վայր դրաւ, իրրե առիւծ մոնչաց, թէ և համեստութեամբ ասաց՝ դեհ, այսուհետեւ այնքան քար ձգիր, որ կռնեղդ երկարի. էլ այսուհետեւ քո արած ծաղիկն ինձ չէ պէտք. յետոյ ծեր Ստեփաննոս եպիսկոպոսն պարկեշտութեամբ փրնթփրեթալով հասկացրաւ Աստուածատուր եպիսկոպոսին թէ՛ ինչպէս քակեցիր, շինեա. և ես էհարց թէ՛ պատճառն զի՛նչ է. վերին գրեալքս յայտնեաց թէ՛ խուցն մուծն է, ասէ ցուրտ է, առաստաղիցն հող է թափում ասում ա. այսպէս պատճառներ ա տալիս. թող շինած մի քանի հատն ցլոտ քերէր ինձ մօտ որ ես տեսնէի, քան թէ այսպէս պատճառներ է տալիս. և ես լուռ կայի անդ լալով. յետոյ բարեհոգին այն ասաց, որովհետեւ պատճառն մթնութիւնն է, մին լոյս տեղ տուր դեայ տասն օր՝ և ոչ աւելի աշխատի. թէ մարիֆաթն ցոյց տուաւ, այն է որ կը ներես իմ խաթերն. ապա թէ ոչ ցոյց տայ իւր շնորհքն, թող այնմ ժամանակին դեայ քար ձգի, կռներն երկարացնի:

12ա

Որ ժամ է ես ինքն տէրն մեր հոգեւոր որում Տէր ներեցէ և տացէ կեանս խաղաղականս բարօրութեամբ հանդերձ:

Ցետոյ ներսէս եպիսկոպոսն ասաց. Սիմէօն, դեհ Գրիգոր վարդապետին ասա, Սիմէօն սրբազանի այն կողմի շաթիրխանէն բանայ, տայ Սահակին, որ զնայ անդ նստի 10 օրն օր. թէ մարիֆաթ ցոյց կու տայ՝ լաւ է, ապա թէ ոչ, չէ հարկաւոր. վասն որոյ մինչև գնացի

նստայ անդ՝ օրն 10 հատ հաշիալու ծաղկեցի 100 հատ. և ի լրանալ հարիւրին եղեալ ի մէջ բողջային տարեալ մատուցի նորին բարձր սրբազնութեան. այնմ ժամանակին մինչև մատուցի, նստէր ես ի Բանապի անուանեալ տեղին՝ ընդ Աստուածատուր արհույն. և մինչև ետես մտանելն իմ, զբողջայն եղի առաջի նորին հայրապետութեան. իսկոյն դայամն վերցրաւ, բաց արաւ բողջայն և ետես զանազան ծաղկեալ թուղթսն. և սկսաւ սրտի ուրախութենէն շաղ տալ ջոկ ջոկ թուղթսն ծաղկեալ ասելով թէ՛ Աստուածատուր հայր սուրբ, երբ իմացայ որ Սահակն մեզ յաղթեաց. յետոյ ինձ հրամայեաց ներսէս հայր սրբազանն թէ՛ ժողովիր և տար դիր Աստուածատուր հօր առաջն և շօթիր թալապ արա. և ժողովեցի տարեալ մատուցի նմա. և ես՝ երեսն թեքելով եհան ի ծոցոյ իւրմէ դմին հատ Պօլիս ոսկի որ 4 Ռ. դն. էր գնում, տուաւ ինձ, բեր, ասաց, տեսնեմ. երբ տեսաւ ներսէս եպիսկոպոսն ասաց՝ շնորհակալ եմ որ մեր խնդճ տիրացուին շահեցիր:

Նոյն սահմին ներս մտաւ լուսահոգի տեղապահ Բարսեղ եպիսկոպոսն. և նրան ևս ձայնեաց ասելով՝ տես տեղապահ հայր, տիրացու Սահակն ինչպէս լաւ ծաղկել է այս 10-րն աւուր միջին՝ 100 թուղթն. երբ նստաւ, ես ասաց ինձ. տար դիր առաջին և նիստ թալապ արա և մինչև եղի երա առաջին զծաղկեալ թուղթսն, հրամայեաց ինձ թէ՛ զնա զանձապահ Գրիգոր վարդապետին կանչիր, և մինչև դուրս ելի, կրկին ձայն ետուն ինձ թէ՛ արի, երբ մտայ ներսն տեղապահն ասաց. Աստուածատուր հայր, ես ինձ վերայ քիսա չեմ պահում, թէ ունիս Պօլսոյ ոսկի 2 հատ տուր ինձ, ասաց և ես տուաւ նմա 2 հատ պօլիս և մինչև ընկալաւ՝ ետ ինձ պարգև որ եղև 3 պօլիսն, 12 Ռ. դն. նոյն օրն. ներսէս սրբազանն նոցա ներկայութեան ասաց. բարով սրբազանին դայ Սուրբ Աթոռս, քո ծաղկեալ թղթոց վերայ որ գրութիւն առնեմք. նոյն ժամանակին քեզ մին լաւ ձեռք եպիսկոպոսի լայնաղձ՝ շոր կու կարեմ. Դեռ կարում է, Բայց ասաց, օրհնելով մասին ես չեմ խառնուիլ. թէ և ասաց, բայց ինքն հոգացաւ և օրհնել ետ եպիսկոպոս մեզ 1810, 12 10-ին:

1810 ղեկտեմբերի 8, ուրբաթ երեկոյին մինչև ծաղկեալ թուղթքն տարայ ընծայեցի ներսէս հայր սրբազանին և ես ասաց՝ վաղուան օրն նախ քան զպատարագն արի գիշերով, ասա ինձ թէ՛ ինչ ես հրամայում. և մինչև ներկայացայ, տեսի որ գիր էր գրում, ոչինչ բան չի կարողացայ ասել. երբորդն քաշեցին, պատարագի ժամն տուին. ապա թէ ասաց՝ դեհ, պատարագն որ դուրս գայ, նախ քան զհաց ուտելն եկ առ իս. զնացի պատարագն և որպէս պատուիրեաց այնպէս արարի:

Ձկնի սուրբ պատարագին զնացի ներկայացայ, տեսի որ դեռ ևս գիր էր գրում անդադար. երբ լուսահոգի տեղապահ Բարսեղ արհույն ներս մտաւ, իսկոյն կանեղենաց տեղումն և մօտեցաւ տեղապահի աղանւղմն բան խօսեաց և զնաց ժերունի սրբազանի մօտն. յետոյ նստաւ տեղապահն և կոչեաց ինձ քաղցրութեամբ՝ տիրացու Սահակ, արի մօտս նիստ, բան եմ ասում և ես ամօթոյ և երկիւղէ նորա, ոչ կամեցայ նստել. կրկին

²⁹ Բարի լիսոտող, շարխաւս.—³⁰ Մարր, ծանրոց:

³¹ Արժանի:

հրամայեց՝ նիստ. կամեցայ որ հեռի նստեմ, մօտ մօտ արի, ասաց, մինչև տարա ծնկէ-ծուկն նստացրաւ, բայց յերկիւղ էի կրում, թէ ի՞նչ բանի համար է, երբ բացաւ բերանն թէ՛ միտոյ է որ մին զանո՞ք³² տարար Անդրէաս եպիսկոպոսին որ զայն քեզ համար իրիճայ³³ անէ որ օրհնել տամ, ասացի՝ հրամայել էա. միտոյ է ասաց, որ համ զանոն զրել էր տալապն, եկաւ մօտս փոխանակ իրիճայ անելու թէ՛ հրաման տուր, այն խնդրեմ էլ օրհնուի տիրացու Յոնանին հետ, ասաց՝ եկել եմ այս ինչ բանի համար խնդրի անելու, բայց ես խնդրում եմ թէ՛ որ նրան օրհնել ես տուել, ես էլ վանքումն չեմ մնալ. միտոյ է այս բանքս. զլուս խոնարհեցուցեալ ասացի՝ միտս է, դարձեալ ասաց՝ միտոյ է որ զկնի յանդիմանելոյս խոստացայ քեզ թէ՛ բարով որ Եփրեմ սրբազանն գայ, նրան օրհնիլ կու տամ. դարձեալ խոնարհեցուցի զլուսն և ասացի՝ միտս է. ամէն մին բանն հարցանելիս ծիծաղում էր լուսաճողին այն. յետոյ ասաց՝ զնա պատրաստուիք, տե՛ս, որ երեկոյան ժամն տալուցն յառաջ քեզ և տիրացու Յարութիւնին աչ տալ կու տամ, որ վաղուհան օրն սրբազանն ձեռնադրէ զքեզ. բայց զգուշ լըր, ասաց, ընկերքդ չի յիմանալ. թէ կամիս ծնողացդ յիմաց արա, զան, ասաց. սուրբ աշն համբուրեցի, ելայ և մտի փոքր խուցն ներսի, տեսի ներսէս եպիսկոպոսին և պատմեցի թէ՛ տեղապահն այսպէս բան ասաց և նա պատասխանեալ ասաց թէ՛ դրա համար էի կանչել քեզ. զնա, որ հրամայեալ է, այնպէս արա. և նրա սուրբ աշն ես համբուրեալ, ելի, եկի սենեակն իմ, զտի քանաքեռցի Ապովհան Աւետիսն և ետու նմա զիր առ մահտեսի Տէր Գրիգոր հայրն իմ թէ՛ յայսպէս է սրբազան սինթօթի կամքն. ծածուկ եկ. և նա՛ մինչ ճրագ վառողին ստանում է զիրն, զնում է Բարսեղ աղայիցն օղնութիւն է ուզում ձիւս և այլն, և նա իւր մեծ ֆանառն³⁴ տալիս է որ զիշերն հաւաթօսին ձի եւ հեծնում մինչև հանգուցնելուն ֆանառով եւ զալիս ընդ մօրս և եղբարցս:

3ա

|| Ի 1810 Փրկչին ետ ինձ հազար նժ (1500) թուղթ որ ծաղկեցի մինչև ցղալն ծնունդուն. և ի նոյն ամի յուրիս կիտուն մինչև ցօգօստոսի ելն, զիտութեամբ Գրիգոր վարդապետ զանձապահին, իրին տուա ինձ որ ինքն էր Երեւան, ազատ մնամ, բայց ոչ մնացի ազատ, ըստ որում նոյն զանձապահն ունէր մին սպիտակ մազաղաթ ելիւղալ. ետ ինձ՝ թէ ծաղկեցո. և այն էր շատ դժուար, ընդ որում ծալեալ էր. ծաղկեցի ըստ իմ կարեացն և շատ հաւանեցին տեսողքն, որովհետեւ ոչ հաւատայր Անդրէաս եպիսկոպոսն. յաւուր միում զկնի հաւատելոյս իմոյ ելիւղալն, կողեաց զանձապահ Գրիգոր վարդապետն Անդրէաս եպիսկոպոսին փորձեալ վասն մեր. և մինչ եկն և նստաւ ասաց՝ Պօլսոյ ինձ համար մին լաւ ելիւղալն եւ ուղարկել, բերեմ, տե՛ս. և մինչ բերին, տեսաւ, սկսաւ գովել թէ՛ շատ օրինաւոր վարպետի շինած բան է, բայց Գրիգոր և Ենովքեան և Թօխաթցի հանդուցեալ եպիսկոպոսունքն ի միասին ասացին՝ լաւ չէ և նա պնդէր թէ՛ դուք ի՞նչ կու հասկանայք սորանից, իմ արհեստն ա, ես լաւ կու հասկանամ քան ձեզ. յետոյ պնդեցին բանն թէ՛ այդ Սահակի շինածն է. յորժամ ստիպեցին, նա ոչ հաւատայր

թէ՛ ես եմ շինեալ. երբ ստուգեցին, փոքր մնաց որ զայնքայի թասն վեր ձգի, ասելով՝ դա ի՞նչ գիտէ որ այդպէս բան շինէ. յորժամ ստուգեցին, նա զնաց տրտմութեամբ:

Այդ միջոցին տեղապահն այն, խոստացեալ էր որ Գրիգոր եպիսկոպոսն նրա կողմանէ պարտ էր տալ ինձ պարզեմ, մին լափայ հեղկաց զեղին մահրամա³⁵. այնքան պահեաց, մինչև զերծայ ելիւղալն և ապա 2 կապոյտ մահրամա նրա հետ ինձ պարզեմ տուաւ. և այնմ միջոցին որ զնում էի ներսն ծաղիկ անելու ոչ քեշայ, ոչ խալիշայ, ոչ կարպետ, ոչ հին և ոչ նորն շունէի և 2 երեսն պատուեալ զօշակ մի ունէի, ասացի. ամէն օր տանում էի ներսն ձգում էի տակս, որ բանում էի և ներսէն բերում էի տակս էի ձգում զիշերն. մին զարարողցի Թուանքի Բարայ անուն Իսրայէլ կայր, Թերզուիթի³⁶ գիտէր. նրա տակն Խորասանի խալիշայ էր ձգել Գրիգոր վարդապետն. և Գրիգոր վարդապետ զանձապահն միշտ գալիս էր մօտս վասն ելիւղալի ծաղկելոյն, մինչ պատմեցի իմ աշխատանքն և լաւ վասն անբաղդութեան իմոյ, ապա թէ մին հին կարպետ տուաւ որ 2—3 տեղ մեծ մեծ ծակ լինելոյն || ծակ տեղերն 13բ տակս էի ձգում որ եկողաց մօտն ամօթ չի կրեմ. այս նեղութեամբն մնացի անօգնական մինչև ի գալն ծերունազարդ օծելոյն Աստուծոյ. ապա թէ՛ փոխեաց և այն ի 1818. մինչ վերադարձաք զկնի մեծ պատերազմին ի Թիֆլիզու, լուսնի մեր լաւ եղբայր եպիսկոպոսն կարպետ տակն ձգելու, վասն որոյ ընծայեցի, որ առաւել ևս լաւ հաւատարիմ եղբայրութիւն անէ. այն է նրա եղբայրութիւնն որպէս տեսնում էք և այլն:

Ի 1812 թուոյն հոկտեմբերի 12-ին մասնաւոր վարդապետութիւն տուա մեզ սրբազանն Բայց զկնի երրորդ քառասնիցն, հրամայեաց մեզ սրբաշանն որ ամէն օր զնամ ներսն զիշերն. երեկոյին ժամն ասեմ, առաւօտ և երեկոյ հացին զուլուղ անեմ, հացն ուտեմ ընդ սպաւորացն, եկեղեցին ասեմ ու զամ խուցս. թող զայս և ծաղկարարութեանս ծառայութիւնն. ինքն ժամ զնալիս զաւազանակիր լինեմ, որ եղէ. և ձի հեծեալ ժամանակին ևս էի զաւազանակիր յօրէ անտի մինչև ցղալն. զկնի Պասքիչի մեծ պատերազմին որ եկն ի Թիֆլիզու ի Սուրբ Աթոռս ձիւս վրայ զաւազանակիր, և խաչակիր և եկեղեցումն, թէ ի ճանապարհին ուր որ զնայր, զնայի և ես ամենայն հնազանդութեամբ ծառայելով ըստ ախորժանացն Նորին Սրբազան Վեհափառ Օծութեան. ուրախանայր ինքն և ուրախ առնէր զիս յամենայն սրտէ հանապազօր:

Ի 1814 թուին եկն ի սենեակն իմ Ապապա Միրզայ շահադայի Միրզայ Արզլվահայ անուն քաջ պատկերահանն որ 1810 թուին ևս էր եկեալ սարկաւազութեանս ժամանակին ընդ Շահադայի. ու մնաց 8 օր մեր խցումն, որովհետեւ ծանօթ էր մեզ յառաջագոյն. մինչ եկն տեսի և ուրախութեամբ ընկալայ. նստաւ ուրախութեամբ և ասաց՝ զնա սրբազան խալիֆին ասա շահադայի այս ինչ պատկերահանն եկեալ է և կամի որ տեսութիւն անի. ըշտապում էր որ տեսնի ու շուտով զնայ, բայց բախտն իմ բանեց, որ զնացի տեսի սրբա-

32 Շաքար:—33 Խնդիրք:—34 Լապտեր:

35 Թաշինակ:—36 Գերձակութիւն:

զանն զեռ քնած էր. եկի պատմեցի, մնաց մինչև ցերեկոյնան ժամն. սրբազանն նոյն օրն շատ էր աշխատել, յետոյ վեր կացաւ ի քնոյն:

Յետոյ խնդրեցի որ ինձ համար սանդալը³⁷ եփի. շատ հնչուովեամբ եփեաց. յետոյ թոճամբ արարի՝ թէ քնզանից լաջիարդ ուղեցի, է՛ր չի լոցեցի. տեսի որ մին կտոր քար հանեց իւր շիբէն և ասաց. այս քարս ետր եմ առել և բաղաշիւի լաջիարդն սրանէ կու շինեն. ևս մինչև հիմայ չի գիտում շինելն. նոր եմ սովորել և քնզ կու սովորեցնեմ ասաց. միայն թէ գնա տես խալիֆային թէ՛ կարելի՞ է գնամ տեսնեմ. գնացի որ զեռ ևս ի քուն կայր, վասն որոյ մնաց թուրք վարպետն մեզ մօտ այն գիշերն:

14ա Ս Յետոյ ցոյց տուի ինձ մօտ եղեալն՝ վսեմափայլ մեր սրբազանն ևս էր բերել տուել մեզ համար, յորժամ ետես, ասաց՝ իմն ոսկոյ մատանի քարն է, քոնն արծաթ մատանին է և 2 տեսակէն էլ մի և նոյն բաղաշիւի լաջիարդ կու լինի. գնա, ասաց, երկաթեայ հաւանեկ³⁸ բեր. բերի, դրաւ մէջն, շարեց. լցոյց քնոմուրի կրակին մէջն ֆեղղաշափ³⁹. երբ լաւ կարմրեց, հանեց մաշայով⁴⁰ ձգեց թունդ քաջախի մէջն և ապա լցրաւ հաւանն, լաւ նարին արաւ⁴¹. յետոյ սումաղի քար⁴² ուղեց ներքին և վերին զեղ սրելու. շունէի սմաղի քարն. մառման կայր վերին և ներքին. եթէ սմաղի լիներ, ասաց, շատ ազնիւ լաջիարդ դուրս կու գայր:

Ապա սկսաւ ջրով լոսել և ի լոսելն աղօթիւք լոսէր և ինձ պատուէր էր տալիս թէ՛ Սահակ, նէշայ քի ման աղարամ, սանդա կեարար ուլ կիւն թէլայ ազարսան հա՛, հաւաղդ քի դիւնայ վուրասան, էլայ բիւսան քի հէլ դատ եօխտուր. ինչ ևս իցէ, ինքն մին սհաթի միջին այնպէս հարեց, որ իբրև կարագ եղև. ապա թէ ասաց՝ շօխոր սանն ըախտի. ակեար սանդալուզ եաղն քի օւմասայ, լաջիարդ հէլ օլմաս. յետոյ լցրաւ սանդալուզի իւղն, սկսաւ ջրով [միացնել զանիւղ] և վրաձգելով շինեաց մին ընկուղոյ լափ իբրև մի գունդ մոմ. ապա՝ սառնանման գոլ ջրումն սկսաւ ճմռել, տրորել և ի տրորելն սկսաւ կապոյտ ազնիւ լաջիարդն դուրս գալ. ուրախացաւ ինքն, և ուրախացոյց մեզ. յետոյ քամեաց միջակ կտաւով. մաքրեալ և սուզեալ ջուրն լորացոյց, և լցոյց ի մէջ թղթոյ:

Առանց կրակի ևս՝ սոյն արարողութեամբն շինեաց. և կալապուս սապոնով լուաց զկնի սանդալուզ իւղն ձգելոյն և այս էր որ զեռ ջրոյ մէջն էր, յըղեաց սրբազանին, այնքան ուրախացաւ, որպէս թէ մին քաղաք բաշխեաց և մեզ սրբազան տէրս մեր ի ներկայութեան Աստուածատուր և ազգ լուարար Յովհաննէս արհիւն, որ եղև կաթողիկոս և ինձ հոգեւոր ծնող. ժամօրհնող Ալեքսան. եպիսկոպոսաց ներկայութեան, խոստացաւ մեզ, թէ այդ վարպետի նման որ զուք էլ կարողանաք շինել, ամենքիդ մին մին եպիսկոպոսի լայնաղ խաս լուխայ կու հագցնեմ. և մեք էլ շնորհակալութեամբ մատուցաք Նորին Վհափառութեան Սուրբ Օծութեան:

Այն անիրաւ Քուրդն ևս էր ինձ հետ, յետոյ ունիմ պատուիմ ձեզ անիրաւութիւնն սորա. բայց սրբազանն

37 Սանդալ ծառի յուղը:—38 Սահու:—39 Կաղիքի մեծութեամբ:—40 Ունելի:—41 Մանրացրեց:—42 Միրանեզույն քար:

պատուէր տուաւ ինձ թէ՛ գնա այն օրհնեալ վարպետին իմ կողմանէ շատ բարով արա և ասա. այս գիշեր իմ միսաֆիրն⁴³ ես. որչ մնամք առաւօտն միմիանց տեսութիւն և կանեմք և ես սարգարին վրայ գիր կու գրեմ ասաց, որ քնզ վրայ չի նեղանայ, թէ ինչու յետացար. այն վարպետին յատալին գալստեանն, որ ասացի, մնաց մօտս 8 օր և գիշեր. ամէն օր հետս սեղանի լիպորովն եօլայ էր. գնում. և ի միասին մին ամանում մեզ մօտ նստիլն զարմանք էր, ընդ որում թարիզեցիք իբրև դահիճ կը լինեն, իլլահի անձրեային օրն, բայց ինքն ասէր թէ՛ մայրս հայի աղջիկ էր:

Յետոյ որ եկն և մնաց մին գիշեր լաջիարդի շինելոյն, այնմ ժամանակին ոչ կերաւ ընդ մեզ հաց և պատմեաց թէ՛ շահազային ինձանից գանգաւ էին արարել թէ՛ հայութիւն է անում. և շահազայն կամեցաւ որ եսաղ անէ ինձ. գլխովն երգում եմ արարել, որ հազիւ թէ զերծեալ եմ, վասն որոյ հայի հացն չեմ ուտիլ. հրամանաւն սրբազանին, միրզի տանն հաւ մի եղեալ ի վերայ փիլաւի՝ բերին, դրաւ գոգումն իւր բաժինն, այնպէս կերաւ, և այլն:

Եւ մինչ լուսացաւ, առեալ տարայ առ սրբազանն. երբ տեսին միմեանց, երկոցունց աստղն յարմարեցաւ միմեանց. սկսան ուրախանալ. յետոյ սրբազանն շատ ուրախութեամբ շնորհակալութիւն արաւ վասն լաջիարդին՝ որ մեզ ուսոյց. յետոյ այն օրհնեալն իւր քարն որ ունէր մէկ խտիլ, տարեալ մատոյց սրբազանին և ասաց՝ այս հազուագիւտ է և շատ լաւ է. սրբազանն ասաց՝ ի՛նչ խնդիր ունես, հրամայեա, և ես խոնարհութեամբ խնդրեց թէ՛ կարելի՞ է մին քանի ստամբայ պատկերներ տաւ հայոց եկեղեցւոյ լայնաղ և ծովի վերայ պատերազմի պատկերք և այլն: Հայքն գալիս են, ասաց, պատկերք են ուղում. ոչ նոքա են կարողանում հասկացնել ինձ և ոչ ես եմ կարողանում հասկացնել. յորժամանակ որ պատկեր ուղեն հայոց ազգն, ցոյց տամ, որիցն որ կամենան, քաշեմ ու տամ. իսկոյն մեր սրբազանն ամենայն ուրախութեամբ ասաց՝ գեօզում ուստայ, գնաց ներսն 35 հատ զանազան տեսակներն բերաւ, դրաւ իւր մօտն և ամենեցուն վերայ իւր անունն ձեռամբն գրեաց և թուրքն նայում էր. ասաց՝ բիւրսան քի ես եազարամ. ես պատասխանեալ ասաց՝ խալիֆայ, ես բիւրարամ՝ քի ես եազարսան. ասաց՝ մանում ազնի եազարամ քի, ման օղում վերմիշամ սանայ. սօնդրայ սանն մուլաթն շօխ օլըր բղում միլլէթն իշկոյայ. այս խօսակցութեան վերայ թուրքն շատ ուրախութեամբ ծիծաղեց և այս ուրախութեան վերայ իւր քարն ընծայեաց սրբազանին ի պատճառս մեզ ուսուցանելոյ լաջիարդն, մին լախու, մին լաւ լափայ աղւուղ և 2 թուման ևս ընդ պատկերացն շնորհեաց նմա և ես շնորհակալութեամբ գնաց. երա քարի գինն էր 15 Ռ. դն. և այլն... որ ետ ինձ, որով շինեցի. և երբ ուսոյց մեզ լաջիարդ շինեն վարպետն այն, ասաց՝ հազուագիւտ է և թանկագին. թէ բարեկամ որ որ ուզէ թարաղն որ է կշեռք, բիւր եսնեղայ լաջիարդ, բիւր եսնեղայ զըլ ռոկի զօյնարսան, նաղատարքի լաքեար, զըլի գեօթիւրսան. լաջիարդի վերբոսան օղնի քի խ-

43 Նյուր:

տարաբա, ակեր թանիշ ատամ օլման, բիր դրամն վերաբաժան րէշ դիւալալ. կրակով շինելու խրատն իւր ձեռամբն գրեաց և ետ ինձ և ես մեր միրդա Քեալպուն թարգմանել տուի և սկսաք շինել ընդ մեր փիս և նեն- գաւոր ընկեր Քուրդ Յովհաննէս դրագիր վարդապետին:

3 անգամ շինեցինք ի միասին. 3 անգամինն էլ զայ իշխալ⁴⁴ և ոչնչացաւ. յետոյ կանգնեց տեղէն, փէշն թափ տուեց՝ քուֆր տալով ասաց... ես էլ դորան ձեռք չեմ տալ. բայց ես այնքան սիրով վառեալ էի, որ ընաւ ոչ կամեցայ թէ նրա նման ձեռք վեր առնեմ. ի գնալն ետրա ասացի. գնա դու. այս անգամ ես կու շինեմ Աստուծով. տես թէ ի՞նչպէս լաւ կու լինի. և մինչ սկսայ նոր ի նորոյ պատրաստել որ շինեմ, իմ հարազատ լուսաճողի տիրացու Յարութիւն աստապատցի, նա թուր- բերէն գիտէր և ամէն կերպ արարողութիւն մտացն ու- նէր:

Նա ասաց ցիս թէ՝ վարպետն ի լուսնն աղօթելով շինէր, իւրեանց փեղամբարների անունն յիշելով, Աստուծոյ օգնութիւնն էր խնդրում, որ յաջողի գործն, մասնաւոր՝ ես իսայ, ես Մեկրամ անայ էր կանչում, դուք երկու վարդապետդ նստել էք. նա ասում աս՝ այդ- պէս չէ, դու ասում ես՝ այսպէս է. մին անգամ Աստծու անունն լը յիշեցիք, հալրաթ որ չի յաջողիւ. երբ այս նախատիքն ասացի, տիրացուն, ընդ որում սիրէի, վասն ետրալու լինելոյ, որ ի սէր Սրբոյ Աթոռոյն էր սրախող- խող եղեալ, ունէր վստահութիւն առ իս, և շատ լաւ արաւ, որ ասաց և ես զգուշացայ, որ Աստծով եղև և ոչ...

Եւ մինչ պատրաստեցի նիւթն ի վերայ մարմարիտն քարին, առի զսուրբ Նարեկն ձեռս իմ և բացի ձեռնար- թութեան նարեկն ՁԵ զլուսն, բացի և սկսայ օրհնել և ասել զաղօթան և ասացի Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն. «և զգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արարեա, պահպանիլ ի վերայ գործոյն և անձին իմոյ» ասացի և համբուրեցի զսուրբ Նարեկն. և առի զքարն ի ձեռն իմ, սկսայ ջրով լուսն, Աստուծոյ սուրբ անունն և ամենայն սրբոց անունն յիշելով, ողորմութեամբն Աստուծոյ այնքան, այնքան ազնիւ լաշխարդ եղև, որ կարեմ ասել, թէ քան վարպետի շինեալն լաւ էր, վասն որոյ ի բերկրութենէ սրտիս չհամբերեցի, բարձրաձայն աղաղակաւ ձայն տուի այն անիրաւին թէ՝ Յովհաննէս վարդապետ, արի տես, թէ ի՞նչպէս լաւ լաշխարդ եմ շինել. յերբ որ եկաւ տե- սաւ, ռանգ ռանգ արաւ. և այնուհետեւ ի գնալն իմ ներսն միշտ հետս գայր, յերկիւղէն, թէ մի գուցէ ես առանձին սրբազանին կ'ասեմ թէ ես եմ շինել միայն:

Եւ մինչ լուացի, ոչ հանդուրժեցայ լաւապէս յատակ ջրոյն նստել զլաշխարդն. ծոնով ամանն՝ մազղալա- մով⁴⁵ առի՝ և ծաղիկ յօրինեցի զամիսով⁴⁶. և առեալ տարայ առ ծերունազարդ հոգեւոր ծնօղն իմ, մատուցի խոնարհութեամբ և ուրախութեամբ. և Նորին Սուրբ Օծութիւնն ընկալաւ սիրով, և օրհնեաց զիս ասելով. օրհնեալ լինիս դու որդեակ յԱստուծոյ, որ այդպիսի գործոց վերայ սէր ունես. սուրբ աջն համբուրեցի և գնացի առ նորին սրբազնութիւն գանձապետ Գրիգոր եպիսկոպոսին որ յետոյ եղև աւագ լուսարար և մինչ մատուցի նմա ես, կարծելով թէ ուրախ կը լինի նա

այսպիսի հազուագիւտ ցանկալի արհեստիս վերայ և մինչ ետես, փոխանակ պարգև տալոյ և յորդորելոյ, որ առաւել ես ցանկամ այսպիսի արհեստին ի վայելս և ի պարծանս Սրբոյն Աթոռոյն, այս լսեցի ի նմանէ թէ՝ քո հօր պղինձն ընկես, դու հենց դիտես, թէ լաշխարդն մի զատ է, առեալ ես ընկել դռնէ դուր թէ՝ ես լաշխարդ շինել գիտեմ. թէ լաշխարդն թէ լեղակն միևնոյնն է. թէ կարող ես, ասաց, զրմզի իւղն հանելն սովորիր. և մինչ առի ի ձեռանէ նորա, քափ ու քրտինքն կոխեաց ինձ, որպէս թէ կացնով զարկեց ինձ և ի ելանելն իմ ասացի՝ զառն զատրի զարգեալ բիւր, և թէ՝ քիւրդ նա բիւր բայրամի, զըռ զըռ իշար այրանի:

Եւ ի միտում աւուրն շորացուցեալ լցրի ի մէջ կոկեալ թղթոյ և գրեցի ի վերայ նորա այն բանն թէ՝ զառն զատրի զարգեալ բիւր. և մինչ առաւտեան հացի սպա- սատուութենէն զերծաք, և կամէիք գնալ ընդ սպասաւո- րացն հաց ուտել, ի մէջ փոքր շինի տալերաց⁴⁷ եղի և տարեալ մատուցի ու փութով ելի և գնացի հաց ուտե- լոյ. մինչդեռ ուտիի հացն հանապազորդական, շաթիր Յակոբն Զիթակերեց, աստիճանաց զլիսին կանգնեալ, բարձր ձայնիւ կոչեաց ասելով՝ զառն զատրի զարկեալ բիւր, արի՛, կոչէ զքեզ սրբազանն. սկսան սպասա- տորն նայել միմիանց, թէ ո՞վ է զառն զատրին և մինչ ելի ես՝ սկսան ծիծաղել. Յերբ ներկայացայ Նորին Վե- հափառ Սուրբ Օծութեանն, հրամայեաց թէ 3 անգամ ասացի՝ զառն զատրի զարկեալ բիւր. սկսաւ ծիծաղել ու զուարճանալ և օրհնել ինձ շնորհակալութեամբ հան- դեմ, ներկայութեամբ իւր սրբազան սեղանակցացն և մինչև ցայսօր ժամանակի դեռ ես յորժամ միտն ընկնի այն բանն, ինքն ասէ՝ զառն զատրի զարկեալ բիւր, իմ դիտաւորութիւնն առ հանգուցեալ Գրիգոր եպիսկոպոսն էր թէ՝ սրա զատրն ես գիտեմ դու ի՞նչ գիտես. բայց՝ սրբազանի դիտաւորութիւնն այն էր, որ իւր զառն ես եմ, զարկեալն ինքն է, որ միշտ ասէր թէ՝ հալրաթ որ ես գիտեմ ձեռ զատրն, և այլն, այսքան առ այս:

Եւ ի լինիլ յերկոյնեան հացին մինչ սպասաւորէի, օրհնեալ սրբազանն 3 անգամ հարցաւ միևնոյն բանն թէ՝ շիտակն ասա, դու միա՞յն ես շինել, թէ՞ ի միասին էք շինել, որպէս թէ Քուրդ Յովհաննէս վարդապետին հետ ես շինել. նա, այն անիրաւն էլ ներկայ էր կանգ- նած, որովհետեւ պատուիրեալ էր նմա և ինձ թէ՝ վայն եկել ա ձեզ տարել, որ միմիանցից ինձ գնազատ էք արարել, վասն որոյ ի հարցանելն ոչ կարացի ասել թէ՝ 3 անգամ ի միասին շինեցինք ոչնչացաւ աշխատանք մեր. յետոյ ես միայն շինեցի. 3 հարցմամբն եւ 3 ան- գամ ես ասացի ի միասին եմք շինել. զարձեալ օրհնեալ լինէք, ասաց. յերբ այն անիրաւն միամտութեամբ ըն- կալաւ, գնաց իւր սենեակն քեֆ անելոյ, որ միշտ բարձր ձայնիւ թասը ձեռացն ասէր՝ գեա՛լ քէֆըմ, ես մնացի հացին եկեցեղին, որ յամէն օր, նա թէ գայր, թէ մնայր ևս միշտ մնայի ի սպասու Նորին Վեհափառ Սուրբ Օծելոյն Աստուծոյ:

Յաւուր միում, յերկոցունցս ի միասին կոչեաց սրբազանն Մաղկեալ Վեհարանումն. զօսանելով շնորհա- կալութեամբ ասաց՝ որդիք, կասեն թէ՝ էշը մատաղ չի

16ա

44 Փշանալ: 45 Վրձին: 46 Խեթ:

47 Աման:

լինել, ամա իշագինն մատաղ կը լինի Այս բանս ասե-
լով, ամենքիս տուա 5. 5. ելատուզ ոսկի շուխայի գին
և ասաց՝ եթէ ձեզ շուխա տամ, որ խոստացեալ եմ,
բոլոր ամէն գործակալքն էլ շուխայ կ'ուզեն ինձանից
թէ՛ մեք էլ մեր գործին եմք մուղայթ, և այլն: Բայց
Քուրտն այն լուսէր իրաւունք, որ ես լաշիւարդն աշխա-
տեմ, չինեմ, նա ինձ հաւասար բան պարգև առնի, հա-
ւատացէ՞ք Աստուծոյ, որ այնպէս եմ համարում, թէ
չեպս ծակուեց, վեր բնկաւ ինձանից և ոչ պարգևատրո-
ղէն:

Հարք իմ և եղբարք. նորա վնասակար արարքն շատ
է առ իս, վասն որոյ գրեցի առանց լռելոյ, և ոչ կամիմ
ամէն արարք նորա արձանացուցանել գրով, ըստ որում
եղբայր է մեզ աստիճանակից:

Ի 1815 թուին պատահեցաւ մեզ տիգրանակերտցի
խաբերայ մահտեսի ծեր ոմն, որ ասաց՝ գիտեմ ես
ղրմզի⁴⁸ իւրը հանելն. վասն որոյ ուրախութեամբ գնա-
ցի առ սրբազան տէրն իմ և ասացի՝ բաղարումն այսինչ
մղտսի կայ՝ որ ասէ՝ գիտեմ ես զղմզի իւր հանելն.
հրամայեաց թէ՛ գնա բեր. և մինչ տարեալ առ սրբա-
զանն հարցումն արաւ թէ՛ մահտեսի, զրմզն իւր ունի՞
թէ ոչ. նա ասաց՝ լուսի իւր. երբ սրբազանն լուս շուսի,
ասաց՝ ուրեմն դու կամ խաբերայ ես, կամ եկեալ ես
մեզանից բան սովորես. յետոյ սրբազանն ասաց՝ որով-
հետեւ լուսի ասացիր, բերեմ իմ մեռուցեալն տե՛ս, ու-
նի՞ թէ լուսի. գնաց 2—3 տօպրակ բերաւ, ցոյց տուաւ
խաբերայ ծերոյն այնորիկ և մինչ ետես, և հոտ էաւ,
զարմացաւ, թէ այս ուրիշ տեսակ խոճակ է. ես շնմ
կարծում որ սա զրմզ լինի || հրամայեց սրբազանն թէ՛
ինչ որ գիտես ինձ մօտ քո ասուելիքն ու արարողու-
թիւնդ ձեռք չի տալ. այդ Սահակ վաղդապետն իմ հոգե-
ծին հարազատ որդին է, առ տար գորա խուցն. ինչ որ
հարկաւոր է, ասա տամ գայ, դա բերի:

Եւ մինչ ելաք ի ներսէն, ասաց՝ լաւ թունդ քացախ,
լաւ թամուզ նոր կլայնկած պղինձ բեր և կրակ արա.
արարի գինի և ասաց. բայց այն ախմախ ծերն որ տես-
նում ա թէ զրմզիցն իբրեւ կծուած իւղի հոտ ա գալիս,
ամա չի հաւատում. երբ կրակն արարինք, քացախն
եռաց սաստկապէս. լցոյց զկէսն իւղալի զրմզոյն ի մէջ
եռեալ քացախին, խոնոյն իւղն երեսն ելաւ. ասացի՝

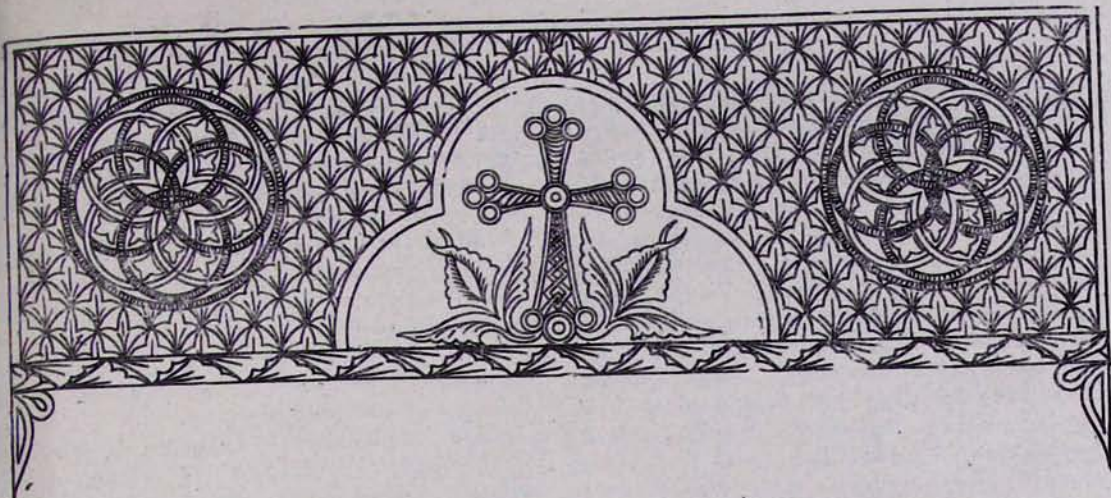
⁴⁸ Որդան կարմիր:

մահտեսի, ապա ասում ես իւր լուսի՞. փոխանակ պար-
տաւորութիւնն իւր հանաշելոյ ասաց. ամանն իւղոտ
էլիւ. այ մահտեսի, ախեր, այդ շայի աման էր. թէ
դայֆա էք եփել, նրա իւղը կը լինի. սո մահտեսի
ասացի, դայֆային ո՛ւր է այնքան իւր որ իբրեւ ճրագ
դուրս բնկնի երեսն. դարձեալ լուաց տաք ջրով. և կրկի
քացախ եռացուցեալ եփեաց. դարձեալ անկաւ իւր
երեսն ջրոյն, բայց ոչ բաժանուցաւ իսպառ. տակաւի
մնայր իւղոտ զրմզն մեռուցեալ:

Այն խաբերայ ծերն մնաց մին տարի անլի Ղազա-
րապատում հրամանովն սրբազանին, որ նորն դուր
գայ, իւր գիտեցածն անէ. երբ ժամանակն եղև որդ
դուրս գալոյն՝ սրբազանն յղեաց մենախօս. Խորայն
լուսահոգոյն, զնաց և երբ մին լիտրն, խոտիլն
5 շահով կամ մին արասով, որ առաջ 10 շահով էր առն-
լիտր կամ լիտրովէս քացախ բերի ներսէն՝ որ հրամա-
նէր, այն ծերն լցոյց մէջն, մնաց շարեք ժամանակ
ձեռքն տալիս էր առնում զունդ զունդ թէ՛ օխայ, օխա,
մեռան. ես ասացի՝ չեն մեռեալ. նա ինձ ծաղր առնելոյ
ասաց, հարիֆի մէկն մին բօղ աւանակ ունէր. հանա-
պարհին անկաւ սատակեց, կաշին քաշել ա ու ձգել
ուսպուղն. հանապարհին գնալու ժամանակին ասաց
մեր բօղ աւանակն դեռ սաղ է, չէ մեռեալ. հիմայ քոն
է, ասաց, որդն մեռեալ է, դու ասում ես թէ դեռ չե-
սատակել, ես թէ՛ ես չէի աքած, չգիտէի բնաւ, սակայն
Աստուած պատրաստեց զայն մեզ համար. մինչ քա-
մեցինք և տարեալ ի վերայ կտաւոյ սփռեալ տարա-
ծեցաք հանդէպ արեւուն, նա մնացեալն խցումն հա-
հատ պղինձն կպեալն ժողովէր որ բերեր խառնէր. քան
որ նամութիւն⁴⁹ կայր, ոչ շարժեցան բնաւ, մինչ ջերմու-
թիւն արեգականն յաղթեաց որդանցն, սկսան փախլի-
ւ և խառնեցան ընդ հողախառն աւազոյն, ձայնեցի թէ
մահտեսի, արի՛, տե՛ս բօղ աւանակն սա՞ղ է, թէ՛ սատ-
կել ա. երբ եկաւ, տեսաւ, ամօթահար եղև, սկսաք նո-
րէն ժողովիլ և քացախն այն եռացուցեալ սաստիկ լցու-
ցինք մէջն և մեռան. ապա փոռցինք առ ի շորացու-
ցանել. որքան դժուարամեւ է, այնքան դժուար շորա-
նալի է այն փոթրիկ կենդանին:

⁴⁹ 200 գրամ:—⁵⁰ Խոնավութիւն:

(Շարունակելի)

Մ. ՃԵՎԱԶԻՐՃՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԾՈՎԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՆԻՍԸ

ԺԱ դարուն, հայկական թագավորություններու իրարու հտեհ կործանումեն հետո, Հայոց Եկեղեցին բյուզանդացիներու և միջինասիական ժողովուրդներու հալածանքներուն առարկա եղած էր: Այս պատճառով Հայոց կաթողիկոսները աստանդական կյանք մը վարել սկսան: ԺԱ—ԺԲ դարերուն կաթողիկոսները կստիպվեին այնքան շատ և շուտ տեղ փոխել, որ այժմ կաթողիկոսանիստներու տեղը և կաթողիկոսներու բնակության տեղություն թվականները ճշտելը բավական դժվար խնդիր կհանդիսանա:

Եգիպտոսի մեմլուկներու կողմե 1292 թվականին Հոռմկլայի գրավման միջոցին, արխիվային նյութերը բոլորովին փչացան, պատմության և բանասիրության պատճառելով անդարմանելի կորուստ մը:

Բաղմաթիվ կաթողիկոսանիստներու շարքին կարելի է հիշել Սեբաստիան, Ծամնդավը, Մուտառասունը, Քեսունի Կարմիր վանքը, Թավրուրը, Հոնին, Մովը, Հոռմկլան և քանի մը այլ վայրերու անունները:

Միջնադարյան հայոց Մովի կաթողիկոսանիստը, որ մեր Եկեղեցիի պատմության մեջ կարևոր և նշանակելի տեղ մը կգրավե, կհանդիպի Մերձավոր Արևելքի քաղաքական ալեկոծ ժամանակաշրջանի մը:

Շփոթություններու և անփութության պատճառով, դժբախտաբար Մովը մատնված է

կորուստի և մոռացության: Հետագային Մովը շփոթվեր է հարբերդի մոտակա Մովը գղյակին հետ: Այս շփոթությունը ժողովուրդին մեջ այնքան խոր կերպով արմատացեր է, որ բուն Մովը բոլորովին մոռացության մատնվեր է:

ԺԲ դարու հայոց կաթողիկոսանիստներեն Մով գղյակի մասին բաղմաթիվ ուսումնասիրություններ և մենագրություններ հրատարակված են: Այսուամենայնիվ, սակայն, մինչև այսօր ալ Մովը և Մով տեղանուններու պատմա-աշխարհագրական առեղծվածը լրիվ լուսարանված չէր:

Միջնադարյան հայ մատենագիրներու վկայություններեն հայտնի է, որ ԺԲ դարուն հայերը երկու տարբեր վայրեր Մովը և Մով անուններով գղյակ-վանքեր ունեին: Անոնցմե մեկը՝ Մովը, հայոց Մոփս նահանգի Մովը լճի, այժմ հարբերդ գյուղաքաղաքի մոտակա Կյոլճյուք կոչված լճի ափին կգտնվեր, իսկ մյուսը՝ Մով գղյակը, կգտնվեր Եփրատացւոյց Տլուք գավառին մեջ, այժմյան Կազի Անթեպի հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ, Տլուք հին քաղաքի արևմտյան կողմը, Սոֆդաղ լեռան վրա:

Իրարմե տարբեր երկու վայրերու վրա գտնվող նմանաձայն անուններով այս գղյակները մատենագիրները և բանասերները կաթողիկոսանիստ կանվանեն:

Երբ մենք ձեռնարկեցինք ԺԱ—ԺԲ դարերուն հայոց թափառական կաթողիկոսութեան արձանագրութիւններն մեկը եղող Սով դոյակի իրապես ո՛ր գտնված ըլլալը ճշտելու դժվարին աշխատանքին, անհրաժեշտ եղավ հարակից բոլոր հանգամանքները նկատի առնել: Սուրբ մնացած այս խնդրի լուծման համար, անհրաժեշտ էր դիմել Սովքի մասին գրված միջնադարյան ժամանակագրութիւններու և ձեռագրերու հիշատակարաններու: Հարցի լուսաբանութիւնը հնարավոր դարձնելու համար, մենք կազմեցինք իր նստոցը Սով դոյակը հաստատող Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսի և իր նախնիքներուն տոհմական ծառը և Սովքի ու շրջակայքի հետ կապակցութիւն ունեցող ժամանակակից դեպքերու տրամաբանական շարադրութիւնն ու ժամանակագրական ցուցակը:

Գրիգորիս Գ Պահլավունի (1113—1166) ժամանակ, Սովը կաթողիկոսութեան աթոռանիստը եղած է 1116 թվականին մինչև 1149 թվականը, շուրջ 33 տարի:

Քննարկվող հարցը ավելի կկնճոտի, սակայն, երբ նկատենք, որ այս թվականները տարբեր աղբյուրներու մեջ միեւնոյնը ցույց տրված չեն: Այս պատճառով, տարեթիւներու միջև անճշտութիւններ հառաջ եկած են:

Բազմաթիւ փաստերով անառարկելիորեն որոշ է և հստակ Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսի և իր եղբոր՝ Ներսես Ենոքալիի տոհմական ծառի աճը: Հաջորդ էջի վրա կդետեղենք Կասաբական Վասակ Պահլավունի իշխանի որդի, Տարոնի, Միջագետքի, Վասպուրականի, Մանազկերտի, Արճեշի և Բերկի իր բյուզանդական կուսակալ Գրիգոր Մագիստրոս իշխանի ծոռ Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսի ժառանգականութեան աստիճանը ցույց տվող Պահլավունիներու տոհմական ճյուղագրութիւնը:

Պահլավունիներու այս ճյուղագրութեան բացի, մենք այստեղ կրեմք նաև ԺԱ—ԺԲ դարերու կարգ մը դեպքերու ժամանակագրական ցուցակը, որ կապուումակե Պահլավունիներու, կաթողիկոսներու, Սովքի և հարակից դեպքերու հետ մոտեն ամօշտութիւն ունեցող իրադարձութիւններ:

1059 թվականին կվախճանի Տարոնի, Միջագետքի, Վասպուրականի, Մանազկերտի, Արճեշի և Բերկի կուսակալ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի իշխանը:

1058—1065 թվականներուն Խաչիկ Բ Անեցին կրազմի Կաթողիկոսական Գահի վրա: Վերջին 3 տարին կապի թաւրջուր և այնտեղ կվախճանի:

1065/6 թվականին Մամիզապի մեջ կաթողիկոս կրնտրվի Գրիգոր Բ Վկայասեր:

1067 թվականին Գրիգոր Վկայասեր Մամիզապին կհամբարդե դեպի Կոստանդնուպոլիս, Սեդիպոսոս, Սրուսաղեմ, Սև լեռան վանքերը և 7 տարի շրջագայելէ հետո կվերադառնա իր Աթոռը Մամիզապի:

1067—1072 թվականներուն Գրիգոր Վկայասերի փոխանորդ Գեորգ Լոռեցի եպիսկոպոսը, Մամիզապի մեջ, կգործակցի իբր հայոց հայրապետ:

1072 թվականին Գրիգոր Վկայասեր Մամիզապին կանցնի Սուտառասուն և իր նստոցը կհաստատուի այնտեղ:

1076 թվականին, Գրիգոր Վկայասերի թուլութիւնով, Հոնիի մեջ Սարգիս կրնտրվի կաթողիկոս և կապրի մեկ տարի:

1077 թվականին Թեոդորոս Ալախոսիկ կաթողիկոս կրնտրվի Հոնիի մեջ: Միեւնոյն ժամանակ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը կապրի Սուտառասուն:

1081 թվականին Գրիգոր Վկայասերի քնորդին՝ Բարսեղ Ա Անեցի, Անիի մեջ կրնտրվի աթոռակից կաթողիկոս: Կապադովկոն հայ թագավորութիւնները բյուզանդացիներուն կողմէ ջնջված ըլլալուն պատճառով, Գրիգոր Վկայասեր կապաստանի Սև լեռան վանքերը և կգաղի թարգմանութիւններով:

1085 թվականին Պողոս Վարազեցին կաթողիկոս կրնտրվի Փիլարտոս իշխանի մոտ, Գերմանիկի (Մարաշի) մեջ:

1090 թվականին Անիի Բարսեղ Ա կաթողիկոսին կողմէ Հոնիի և Մարաշի մեջ հաստատված հակաթոռ կաթողիկոսութիւնները կվերացվին:

1102 թվականին Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոս կգտնվի Արեգինի վանքը և Սազատի առթիւ, հայ ժողովուրդի հավատքի ամրութեան պահպանման համար, կգրի իր հայրապետական թուղթը:

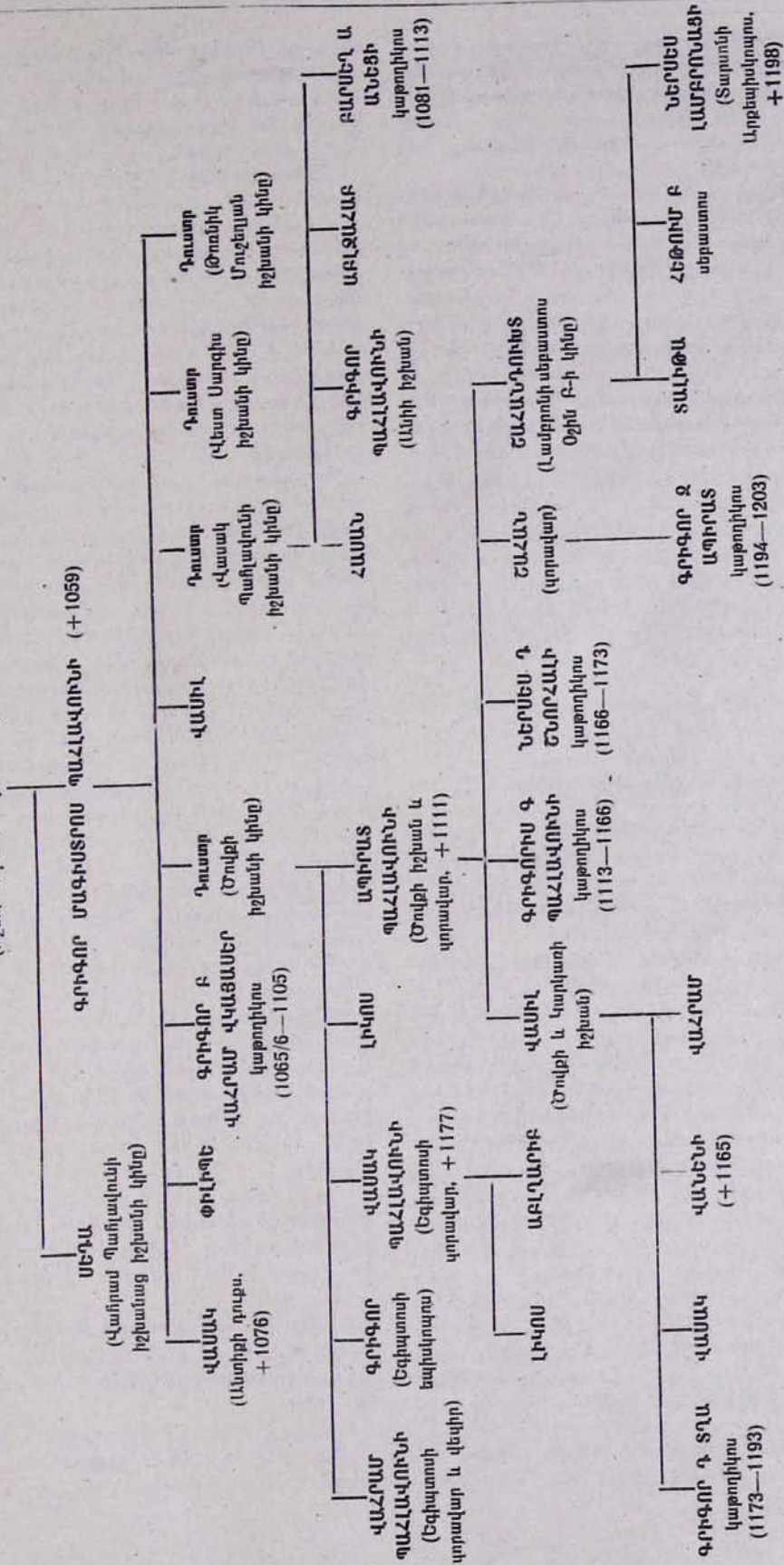
1104 թվականին Գրիգոր Վկայասեր Քեստանի Կարմիր վանքը կգտնվի: Այս մասին Մխիթար Այրիվանեցին կգրի. Քեստանի Գող «Վասիլն և այլ իշխանք Կիլիկիոյ՝ տարան աղաչանք առ ինքեանս զՏէր Գրիգոր կաթողիկոսն»:

1066—1105 թվականներուն Գրիգոր Վկայասեր կրազմի Կաթողիկոսական Գահի վրա: Քեստանի Կարմիր վանքին մեջ կվախճանի և կթաղվի այնտեղ: Այս թվականին սկսյալ Քեստանի Կարմիր վանքը կհանչցվի որպես կաթողիկոսանիստ: Կարմիր վանքը կգտնվի Գող Վասիլի պաշտպանութեան տակ: Բարսեղ Ա Անեցին կհաստատուի Կարմիր վանք:

1111 թվականին Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսի հայր և Սովքի իշխան Ապիրատ

¹ Մխիթարայ Այրիվանեցայ «Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860, էջ 61:

ՎԱՍԱԿ ԻՇԽԱՆ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ
(Բժիշկ, Կարինո, Կայծնո տեր, + 1020)

Ծանոթ.— Պահպանվել են այս ճյուղագրությունը կապված է Հ. Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմության» և Մարտիրոս Բարեպետականի «Ազգապատմության»-ի

զորավարը, Սոմք զղյակի համար մղված կռիվին մեջ նետահար կմեռնի: Ապիրատ իշխանի տեղը անոր որդին՝ զորավար Վասիլ իշխանը Սոմքի տեղ կդառնա:

1112 թվականին կվախճանի Քեսունի Գող Վասիլ իշխանը:

1113 թվականին Բարսեղ Ա Անեցի կաթողիկոսը Քեսունի շրջակայքը նոր կառուցվող շենքի մը մեջ արկածամահ կըլլա: Բարսեղ Անեցիին կհաջորդեն Գրիգորիս Գ Պահլավունին:

1115 թվականին Պաղտին Տպորկ կհափըշտակեն Քեսունի իշխանությունը Գող Վասիլի հաջորդ Վասիլ Տղային և բոլորովին կվերացնեն Քեսունի իշխանությունը: Այսպիսով Քեսունի կաթողիկոսանիստ Կարմիր վանքը լատին իշխանության սահմաններուն մեջ կմնա:

1116 թվականին կաթողիկոսանիստը Կարմիր վանքին կփոխադրվի նորակառույց Սոմ զղյակը: Այս դեպքը կպատահի Քեսունի գրավումեն քիչ հետո: Կերեի թե կարճ ժամանակի մեջ Տլուքի մոտակա Սոմ զղյակը կառուցվեցավ կամ վերակառուցվեցավ Գրիգորիս Գ-ի կողմեն: Այս մասին Ներսես Շնորհալին կգրեն 1151 թվականներուն:

«Ի Սոմ անուն դռեկէն եկեալ,
Զոր սեփհական ինքեան շինեալ,
Ի յանառիկս ամրոց հասեալ,
Հռոմայական կլայ յորջորջեալ»²:

1120—1123 թվականներուն խորհրդով, Սոմք և շրջակայքը Հանձիթի Պալաթ ամիրայի ձեռքը կանցնին:

1144 թվականին Եղեսիան կգրավվի Հալեպի Զենկի ամիրային կողմեն:

1148/9 թվականին Ճոսլին կոմսը կպաշարվի Թլպաշարի բերդին մեջ: Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի եղբայրը՝ Կարկառի իշխան Վասիլը, պաշարված Թլպաշարին օգնության կհասնի և թշնամին փախուստի կմատնեն: Բայց վերադարձին գերի կիյնա Հանձիթի ամիրա Գարաարսլանի ձեռքը և Կարկառն ու շրջակայքը կկորսնցնեն:

1149 թվականին Սոմի Կաթողիկոսությունը վերջնականապես Հռոմկլա կփոխադրվի, մոտ 33 տարի տևելիս հետո: Վասիլ զորավարի ընտանիքը կապառուտանի Հռոմկլա: Բանասերներեն ոմանք այս թվականները տարբեր ցույց կուտան և 33 տարվան ժամանակամիջոցը 27-ի կամ 25-ի կիջեցնեն: Համենայն դեպս Կաթողիկոսարանի Սոմ զղյակեն Հռոմկլա փոխադրվիլը կարգ մը փուլեր ունեցած է: Այս ժամանակամիջոցին, Սոմ զղյակը

գտնվող Թանկարժեք և սրբանվեր սպասները, ապահովության համար, կփոխադրվի Հռոմկլայի ամուր բերդը և կպահվին Ճոսլի կոմսի հայազգի տիկնոջ մոտ: Այս դեպքը Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան կգնի 1120-ական թվականներուն³, մինչդեռ պետք է պատահած ըլլա 1140-ական թվականներուն: Հետո, Հռոմկլայի Կաթողիկոսությունի տարանցման և գնման թվականներուն միջև 3 տարի լափ ժամանակամիջոց մը կա: Ճոսլին կոմսի կինը՝ Ռուբինիան, պարոն Կոստանդինի աղջիկն էր, հայազգի:

1166 թվականին Գրիգոր Պահլավունի կաթողիկոսը, Հռոմկլայի մեջ, իր Ներսես Շնորհալի եղբայրը կաթողիկոս կօծեն և նույն տարին, 53 տարի զահակալելիս հետո, կվախճանի ու կթաղվի Հռոմկլա:

Պահլավունիներու տոհմական ծառեն և ժամանակագրական այս ցուցակեն իրր եզրակացություն պարզ կդառնա, որ Գրիգոր Մագիստրոսի փեսան՝ խորհրդի մոտակա Սոմքի իշխանն էր և Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի, Ներսես Գ Շնորհալի կաթողիկոսի և Վասիլ իշխանի մեծ հայրը: Ուրեմն խորհրդի կամ Արղնիի մոտակա Պահլավունիներու կալվածք անոնց հայրենիքն էր և այնտեղ ծնած էին տոհմի նշանավոր անձնավորություններեն շատերը: Այսպիսով, անհավանական կթվի Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոս Կյուլեսերյանի այն կարծիքը, թե Կազի Անթեպի և Տլուքի մոտակա Սոմ զղյակը Գրիգոր Գ-ի և անոր եղբայրներուն ծննդավայրն է: Սոմ զղյակը կառուցեր է փնքը՝ Գրիգոր Գ Պահլավունին:

1050 թվականին Գրիգոր Մագիստրոսի բյուզանդական կուսակալության սահմաններուն մեջ կգտնվեին Վանա լճի արևելյան (Վասպուրական), հյուսիսային (Արճեշ, Բերկրի, Մանազկերտ), արևմտյան (Տարոն) գավառները և Միջագետքը⁴: Այդ թվականին Բյուզանդիոնի սահմաններուն մեջ, Միջագետքի հյուսիսային մասեն, միայն փոքր հողամաս մը մնացած էր: Այս շրջանակին մեջ կմնային Հանձիթի, խորձենքի, Սոփքի գավառները, որոնց մեջ կիյնային Արղնի, խորհրդ և Սոմ լիճք⁵: Սոմ լճի մոտ էին նաև Եփրատ գետի ափին գտնվող Կարկառ և Պեպու ամրոցները, որոնց ժամանակ մը տիրած էր Վասիլ Պահլավունի իշխանը: Սոմքը

³ Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա, 4. Պոլս, 1912, էջ 1358:

⁴ Բ. Կյուլեսերյան, «Մոմք-Տլուք և Հռոմկլա», Վիեննա, 1904:

⁵ A. A. Vasiliev, «Byzance et les Arabes», III. — «Die ostgrenze des Byzantinischen Reiches», Bruxelles, 1935, քարտեզ IV:

² Տիմոն Նեբուխի Շեռհալյոյ «Բանք լափա», Վենետիկ, 1830, էջ 223—224:

կընդգրկվեր Գրիգոր Մագիստրոսի կուսակալության սահմաններուն մեջ և Մագիստրոսի Պաշտպանի փեսան ալ Սովբի իշխանն էր: Իսկ Տուրքը իր շրջակայքով ժԱ դարուն Գրիգոր Մագիստրոսի և Պաշտպանի ժառանգորդներու սահմաններէն դուրս, Եփրատացովոց երկրին մեջ կ'գտնուէր:

1071 թվականին, Մանազկերտի ճակատամարտին մեջ, բյուզանդական կայսր Ռոմանոս Դ Դիոգենես ջախջախիչ հարված կրեց Պարսկաստանի սելջուկներէն և պարտվեցաւ: Այս դեպքէն հետո, Գրիգոր Մագիստրոսի բյուզանդական կուսակալության արեւմրտյան գավառները փխարտոս իշխանի ձեռքը անցան: Այս գավառներուն մեջ էին նաև հարբերդը և մոտակա Սովբը: Այսպիսով կարճ ժամանակ մը Սովբի Պաշտպանները փխարտոս իշխանի կիսանկախ հայ իշխանության կապվեցան:

Նկատի պետք է առնել նաև այն, որ 1120—1123 թվականներուն արդեն հարբերդը և շրջակա գավառները թուրքերու ձեռքը անցած էին: Մատթեոս Ուռհայեցիին կ'պատմեն, թէ Հայոց ՇԱՍ (1122) թվականին Ուռհայի ձոսլին և Կալարան կոմսերը Տափթիլ գյուղին մոտ, Հանձիթի Պալաթ ամիրային կողմէ գերի բռնվելով, հարբերդի բերդը բանտարկված էին⁶: Ուռհայեցիին կ'ավելցնեն. «... թուականութեանս Հայոց ՇՂԸ (1149)... Բարի և մեծահաւատ իշխանին Վասիլին, որ էր եղբայր կաթողիկոսին և տէր Կարկառայ, ազգիս Իսմայէլացոց, որոյ անուն գլխաւորին հարա-Արսլան կոչուի, որ էր տէր աշխարհին Յանձիթայ և այլ բազում գաւառաց... Ըմբռնեալ և զՎասիլին զեղբայր կաթողիկոսին...»⁷: Կարկառ բերդը գրավելէն հետո, Գարաարսլան «գլխաւորն Վասիլ ընդ իւր տարեալ յերկիր իւր մեծաւ փառաւորութեամբ, երկիր տուեալ որպէս սիրելի եղբոր իւր»: Հ. Մ. Չամչյանը կ'գրեն, թէ իշխան Վասիլին կ'ալված երկրացաւ Լիկաոնիո մեջ, որ, ըստ երևույթին, հարբերդի մոտակա Սովբի և շրջակայքի հայ իշխանության փոխարենն էր:

1120—1123 թվականներու ժամանակամիջոցին, Հանձիթի մեծ ամիրայութեան սահմաններուն մեջ մնացած հարբերդի կամ Արդնիի մոտակա Սովբի տիրութեան Վասիլ իշխանը զրկված էր և իր իշխանութիւնը վերացված: Այս պատճառով է, որ Թլպաշարի տեր Լատին կոմսերը իրենց ժառանգության մեջ մտնող Վասիլ Պաշտպանի զորավարին տված էին Կարկառ և Պեպու ամրոցները:

⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, «Ժամանակագրութիւն», Վարդապատ, 1898, էջ 351—353:

⁷ Անդ, էջ 395—397:

Իսլամներու կողմէ պաշարված Թլպաշարի օգնութեան հասնող Վասիլը 1148/9 թվականին միայն Կարկառի իշխանն էր և ոչ թէ, ինչպէս կ'կարծեն Օրմանյան, «Սովբի և Կարկառի իշխանը»⁸:

Պատմա-աշխարհագրական մեծ շփոթութիւններու պատճառ հանդիսացած են միջնադարյան կարգ մը ձեռագիր հիշատակարաններ: Այդ շփոթութիւններու թվին կ'պատկանի նաև Սովի և Սովբի շուրջ ստեղծված անորոշութիւնը: Ստորև կ'բերենք այսպիսի հիշատակարաններ, որոնց գրիչները Սովբի և Սովի տարբեր վայրերը ըլլալու մասին գաղափար չեն ունեցեր:

Այսպէս, 1173 թվականէն հետո գրված ձեռագիր մատյանի մը մեջ, Սովբի կաթողիկոսանիստը սխալմամբ Արդնի (այժմու էրկանի) կամ հարբերդի մոտակա Սովբ լինէն է նշված. «Եւ յետ ամաց՝ զԱշն Սուրբ և զբողն գողացան յԱղթամարայ և տարան առ կաթողիկոսն Տէր Գրիգորիս՝ ի Սովբն Արդնու Եւ ապա յետոյ փոխեցան ի Հոռմալիան»⁹:

Նմանապէս, ԺԲ դարու առաջին քառորդին գրված ձեռագիր մը հիշատակարանին մեջ Սովբ գոյակը Չորրորդ Հայքի մեջ ցույց տրված է, որ հարբերդի մոտակա լճի Սովբ գոյակն է, ուր Բարսեղ Ա կաթողիկոսը այցելութիւն մը տված է. «... Տէր Բարսեղ կաթողիկոսն մեր, ի թվականիս Հայոց ՇՄԵ. ի դառն և ի նեղ ժամանակին, յորում տարամերժեալ էր սուրբ հայրապետն Տէր Բարսեղ ի բուն աշխարհէն և յԱթոռոյն իւրոյ սեպհականէ և իջեալ բնակէր ի սահմանս Չորրորդն Հայոց, ի զղեկին Սովբ անուն: Գնաց յաշխարհն Կիլիկիացոց և եմուտ ի Սեալեան, ուր բազում վանորայք էին մերում ազգիս, և այլոց ազգաց...»¹⁰:

Կաթողիկոսանիստը «Սովբն» անվանած են նաև Վարդան պատմիչը¹¹ և ԺԷ դարու ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցին. «Ի ժամանակս Գրիգորիսի մեծ կաթողիկոսի, որ փոխեաց զԱթոռ Հայրապետութեան ի Սովբ անուն զղեկէն ի կայսն Հոռմալեան»¹²:

Վերոհիշյալ վկայութիւններէն կ'պարզվի, որ միջնադարյան կարգ մը գրիչներու սխալները տարածվելով և ընդօրինակվելով իրարմէն, կաթողիկոսանիստ Սովբ գոյակը Սովբի հետ նույնացվել է: Հատկապէս նշանակելի է,

⁸ «Աղգապատում», Ա, էջ 1374:

⁹ Գաբրիէլ Ա կաթողիկոս, «Տիշտատակարանք ձեռագրաց», Անթիպատ, 1951, Ա, էջ 422:

¹⁰ Անդ, էջ 303:

¹¹ Մեծիկե վարդանայ Բարձրբերդցոյ «Պատմութիւն Հայոց», Մոսկւա, 1861, էջ 167:

¹² Վ. Ա. Հակոբյան, «Մասն ժամանակագրութիւններ»,

II, Երևան, 1956, էջ 341:

որ ժն դարուն հարբերդի մոտակա լճի Սուվբ դղյակը կանգուն և գործոն վիճակ ունեցեր է:

1443 թվականին հարբերդի շրջակա հուլավանքը գրված. Ավետարանի մը հիշատակարանին մեջ Սուվբ դղյակը շփոթված է Սուվի հետ. «Վասն երկիւղին և վանկ-թամուրին սուրբ գերեզմանիս միաբանքն թագուցեալ են՝ ի Սուվ դղեակ, և վանս հարստիշարի, և Ս. Կարապետին, և Կարմիր վանուց»¹³:

Մինչդեռ 1478 թվականին հարբերդի մոտակա Սուվբ լճի Ս. Նշան եկեղեցին գրված ձեռագրի մը հիշատակարանին մեջ Սուվբը հիշտ նշված է. «... Գրեցաւ սուրբ գանձարանս ի Սուվբս, ի դուռն Սուրբ Նշանիս, ի թուականիս... ԶԻԷ (1478), ձեռամբ յոթնամեղ և մատնդիդ (՝) Յովան սուտանուն էրիցուս»¹⁴:

Դժբախտաբար Տլուբի մոտակա Հայոց Սուվ կաթողիկոսանիստ դղյակի վախճանի մասին տեղեկություններ կպակսին: Ըստ «Պատմութիւն սուրբ հայրապետին Ներսէսի և իւրոց նախնեացն» գրութան, Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսը 1140-ական թվականներուն արդեն կանհանգստանար թի կասկածանաց և յերկիւղէ շարաշշուկ բռնաւորացն:

1149 թվականին, Սուվ դղյակի Կաթողիկոսարանին վերջնական պարպումեն քիչ հետո, արդեն դղյակը սելջուկներու կողմէ գրավված կտեսնենք:

1151 թվականին Տլուբի մոտակա Սուվ դղյակի Ս. Աստվածածին և Ս. Նշան եկեղեցիներն մեկուն մեջ գրված Ավետարանի մը հիշատակարանն կկարդանք. «Յամի վեց-հարիւրերորդի Արամեանս տումարի, ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիսի՝ հայոց հեղինակի և եղբայր նորս՝ Ներսիսի, և ի բռնակալութեան Միջերկրեայ Մելիք Մասուտին՝ յիսմայելէ և յիկունիսն քաղաքէ, գրեցաւ Աւետարանս այս յընդիր և ի ստոյգ արիւնակէ յամրոցիս՝ որ կոչի Սուվ, ընդ հովանեաւ Սրբոյ Աստուածածնիս և Սրբոյ Նշանիս»¹⁵:

Այս հիշատակարանը անգամ մը ևս կփայտե, որ Տլուբի մոտակա հայոց կաթողիկոսանիստը Սուվ դղյակն էր և ոչ թե հարբերդի մոտակա Սուվբ դղյակը:

Եվ, վերջապես, 1151 թվականին «Միջերկրեայ Մելիք Մասուտ»-ը ցույց կուտա, որ Գրիգորիս Գ կաթողիկոսը ուղղակի սելջուկներու սպառնալիքներն ազդված, Հռոմկլայի

պես անառիկ բերդ մը ապաստանիլ պարտավորվեցաւ:

Ըստ երևույթին, սելջուկներու կողմէ Սուվ դղյակի գրավումը անաղմուկ եղած է, քան որ ան կգտնվեր «ի փոքր դղեակն» և ոչ ոք «կարող գոլ փրկել զնոսա»: Վասիլ իշխանը գերված էր և կիկառնիա տարված, Շահան իշխանն ալ մեջտեղը չկար: Շրջակա լատիններու երկիրները գրավված կամ անոնց իշխանները գերի տարված էին: Այս պարագաներու տակ իսկապես Սուվ դղյակը Ֆիզիկապես պաշտպանելը անհնար էր:

Կթվի, թե սելջուկները Սուվ դղյակին տիրելով գոհացան և խժոժություններ չգործեցին, որովհետև գրավումն քիչ հետո հայ գրիչ մը Ավետարանի մը ընդօրինակությունը կավարտե և գրադրի հիշատակարանին մեջ հալածանքի, ավերումի մասին ոչ մեկ ակնարկություն չկա:

Կաթողիկոսարանին Սուվ դղյակը հաստատված ըլլալուն մասին թանկագին փաստ է 1151 թվականին Ներսես Շնորհալիի գրած «Բանք չափաւ»-ը, ուր նկարագրված են ժամանակակից դեպքերը.

«Մասուտ Սուլտան Յիկոնացուց,

Եկեալ յաշխարհ Գերմանացուց»¹⁶,

Առեալ զաւանս քաղաքայնոց

Մինչ ի կողմանս Եփրատացուց:

Իսկ հայրապետ հանուրց Հայոց,

Անուն զուարթուն Գրիգորիոս,

Ժառանգ նախնոյն Սուրբ աթոռոց,

Անուանակիր սեռ ազգայնոց,

Ի ծով անուն դղեկէն եկեալ,

Ջոր սեփհական ինքեան շինեալ,

Ի յանառիկս ամրոց հասեալ,

Հռոմայական կլայ յորջորջեալ»¹⁷:

Այլուր Շնորհալին Սուվ դղյակի մասին դարձյալ կգրե.

«Ի հինգ հարիւր թուականի,

Ինը տասին նոյն միակի,

Իսկ ի միւսում հասեալ տարի,

Կրկին եհաս յայնմ աշխարհի,

էառ զամուրն Պէլէսնի,

Տալով վատացն առանց մարտի:

¹³ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 558, 1443 թվականը սխալ կթվի. Լենկ-Թիմուր արդեն մեռած էր:

¹⁴ Անդ, էջ 433:

¹⁵ Գաբեգին Ա կաթողիկոս, հիշված աշխատությունը, Ա, էջ 361:

¹⁶ «Աշխարհ Գերմանացուց» կամ «Գերմանիկեցուց», այսինքն Մարաշ:

¹⁷ Տեառն Ենդեպի Շնորհալույ, «Բանք չափաւ», էջ 223—224:

Եւ զՔեսոն քաղաք բարի,
Եւ զԲաղապան կարգ ըստ կարգի,
Ի Թըլպաշար հասնալ լինի...
Մեք ի դռնէն, որ Սով կոչի,
Որ սեփական մեր էր տեղի...
Անցնալք ի յայնկոյս Տօրոսի¹⁸,
Բնակնալ հանգէպ ամրականի,
Որ Այլասնո քար¹⁹ անուանի...»²⁰:

Կարևոր է այստեղ ավելցնել «Սոփիք»-ի և «Պատմութիւն վարուց Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյն»-ի մեկ համադրութիւնը եղող «Պատմութիւն սուրբ հայրապետին Ներսէսի և իւրոց նախնեաց» ժԳ դարու գրութեան հետաքրքրական մեկ հատվածը, ուր կաթողիկոսանիստ Սով դղյակի ժամանակակից անունը ճիշտ նշված է. «Բայց զայնու ժամանակաւ զնոնքնալ ունէին զկայանս բնակութեան Տեառն Գրիգորիսի տիեզերալոյս եղբարքն Ներսէսի և յերկրին Անտիոքայ՝ ի գաւառին Սղբոյ (Տլբոյ), ի փոքր դղեակն Սով կոչեցնալ, և աղաւթէին առ Տէր ապրեցուցանել զնոսա ի շարաթոյն այլասնոցն և ի մարդադէմ զաղանացն, որ և փրկեալք լինէին և ապրեալք որպէս ճնճղով կորոգայթէ որսողաց, քան զի Տէր ձեռնկալու էր նոցա ըստ մարգարէին: Իսկ ապա տեսնալ զտկարութիւնն զարութեան մերասեռոցս, երկեան դադարել ի դղեակն Սով, քան զի ոչ ունէր այնքան ամրութիւն, որ եթէ կարաւ զոլ փրկել զնոսա յաշխարհակործան բարկութենէն: Վասն որոյ զիմեալ կամէին իբրև ընդ մէջ ծովական ալեաց ճանապարհ առնել և անցանել յարեւելս, ակնկալեալ յանդ զաւրացեալ իշխանսն տանն Վրաց և թագաւորն Ափսազաց: Այլ Տէրն գթած, որ միշտ ձեռնկալու է արդարաց և ոչ տալ թոյլ կործանիլ նոցա, տնաւորինաբար ներգործեալ աստուածայնապէս պարգեւեաց նոցա զանմատչելի ամրոցն Հոռմկլայ՝ մերձ առ ափն ադինարուղի գետոյն Եփրատայ, ի ձեռն աստուածասէր տիկնոջ բարեբանեալ կոմսին Ճաւնի, որոց նմա ազգայնաւ և ամենայն զարմիւք և սպասաւորաւ և ամենայն լրմամբ Սրբոյն Աթոռոյն՝ խաղաղացան անդորրաբար ի կասկածանաց և յերկիւղէ շարաշշուկ բռնաւորացն:

Եւ թէպէտ և այլ շուրջաբնակ գաւառքն առան յայլազգեաց մինչև ի մեծն Անտիոք,

այլ նոքա անփորձ մնացին ամրութեան տեղւոյն աղաղաւ...»²¹:

Սմբատ սպարապետի թանկարժեք ժամանակագրութեան՝ «Տարեգիրք»-ի մեջ ալ կաթողիկոսանիստը սխալմամբ Սովը ուղղագրութեամբ գրված է: Դեպքերու ընթացքը բաղդատելու համար, այստեղ կրեւորեն այդ հատվածը. «Ի թուին ՇԴԹ (1150) դարձեալ եկն սուլտանն յիկոնիոյ Մասուտն, և էառ զՊեհնիսի զոր առանց պատերազմի ետուն ի նա: Նոյնպէս էառ և զՔեսոն, զԲաղապան և զՓարզման. և անտի եկն ի Թլպաշար, և պատեաց զնա պատնիշօք, և ոչինչ կարաց առնել, քանզի որդի կոմսին անդ էր և ունէր արս պատերազմողս. և ապա զերկիրն կոտորեաց և աւարաւ զնաց: Զայս տեսնալ սուրբ հայրապետն Հայոց Տէր Գրիգորիս, զի այնքան տկարացաւ զօրութիւն քրիստոնէից, և ինքեանք ոչ ունէին ամրոց ապաստանի, և ի Սովք բերդն իւրեանց երկնչէին դադարել. ապա խորհեցան զնալ յարեւելս առ թագաւորն Վրաց, զի Անի ի ձեռն նորա էր, թերևս անդ գտանիցեն անդորրութիւն և տեղի ապաստանի անկասկած ի թշնամեաց: Եւ թողեալ զեղբայրն իւր զՏէր Ներսէս անդ, մինչև ինքն զնացէ և դարձցի, և ապա ամենայն տոհմիւք և ընչիւք զնացցեն: Իսկ ի գնայն Տէր Գրիգորի՝ պատահեաց զի զնաց ի Թլպաշար, և տիկինն Ճօսինն անդ էր, և հարցանէր ընդ սուրբ հայրապետն զպատճառս զնալոյ նորա յարեւելս, և նա պատմեաց նմա. և տիկինն այն արգել զնա ի ճանապարհէն՝ տալով նմա զանմատչելի բերդն Հոռմկլայն ի բնակութիւն, ընդ որում յոյժ ուրախացաւ սուրբ հայրապետն, և դարձեալ եկն առ եղբայրն իւր Տէր Ներսէս ի Սովքն, և պատմեաց նմա զպատճառս դառնալոյն, և զխոստումն տիկնոջն Ճօսինն վասն Հոռմկլային՝ զի տացէ Աթոռ հայրապետացն Հայոց»²²:

Սմբատ սպարապետի համար ներելի չէ Տլուք գավառի Սով դղյակի անունը Սովք ուղղագրութեամբ գրելը, քանի որ իր աչքի առաջ ունեցած է ճիշտ ուղղագրութեամբ Մատթեոս Ուհայեցիի և Միքայել Ասորիի²³ ժամանակագրութիւնները: Այստեղ համեմատութեան համար մեջբերենք Մատթեոս Ուհայեցիի մեկ հատվածը, որմե Սմբատ սպարապետը արտագրած է աննշան փոփոխութիւններով.

²¹ Գաբրիել Ա կաթողիկոս, հիշված աշխատութիւնը, Ա, էջ 428:

²² Սմբատ սպարապետի «Տարեգիրք», Վննտիկ, 1956, էջ 168—169:

²³ Տեառն Միխայելի պատրիարքի Ասորոց «Ժամանակագրութիւն», Երուսաղեմ, 1870, էջ 429: Հայոց կաթողիկոսանիստ տեղանունը գրված է ճիշտ ուղղագրութեամբ՝ «Ի Սովն»:

¹⁸ Հոռմկլայի և Տլուքի միջև կրթարանն շարք մը լեռներ, որոնք բնական սահման կենրկայացնեն Տլուք և Հոռմկլա գավառներու համար:

¹⁹ «Այլասնո քար» ըսելով կակնարկեմ Հոռմկլայի:

²⁰ Տեառն Ներսէսի Ենթադալայ, «Բանք շափաւ», էջ 223—224:

Մառթնու Ուռնայեցի

«Ի թուականութեանն Հայոց Ոժ... Յայսմ ամի տէրն Անտիոքու, որ և բրինձ կոշի և անուն նորա Սիր Նաղտ (Սիր Ռնաղտ), եկն յաւուրս աշնանային և յանհոգս եղեալ իշանէր յերկիր՝ Տլքոյ. և ի բերդն կաթողիկոսի որ կոշի Սով, և ասպատակս սփռէր ի շրջակայ երկիրն աւար առնելով և գերելով գթուրքիմանսն զորս գտանէր ի սահմանսն»²⁴:

Ժամանակի ընթացքին Սով դղյակը, շրջակայքի բրիստոնյաներու և հատկապէս հայերու նվազելով, հալածանքներու, գաղթի և տգիտութեան պատճառով մոռացութեան մատնվել է: Տլուքը, Սովքը և շրջակա ավանները կործանել և նույնիսկ կարգ մը նշանավոր վայրեր անհետ կորսվել են: Միայն մնացել է անորոշ ավանդութիւն մը, որ հայերը Սով դղյակին մեջ ունեցել են Կաթողիկոսութիւն մը:

Հետագային այս ավանդութիւնը աղավաղվելով, հարբերդի շրջակա հայոց մեջ ստեղծվել է այն տարածայնութիւնը, թե Սովքը, և հատկապէս Սովք լճի Ս. Նշան ամուր վանքը կամ եկեղեցին եղել է Կաթողիկոսի աթոռանիստը: Բայց այս սխալ է: Խարբերդի Սովքը եղել է միայն Գրիգորիս Գ, Ներսէս Դ Շնորհալի Կաթողիկոսներու և անոնց տոհմի ծննդավայրը միայն և ոչ թե Կաթողիկոսանիստ:

Սովք լճի Կաթողիկոսարանի գոյութեան հավատք ընծայած են նաև մեր հայտնի բանասերներն Գրեգին վարդապետ Սրվանդտյանցը («Թորոս աղբար»), Հ. Մ. Չամչյանը («Պատմութիւն Հայոց», Գ), Հ. Մ. Վ. Քաջունին («Աշխարհագրութիւն հին և նոր Հայաստանեայց»), Խրայանը («Սովք—Կյուճկուք») և ուրիշներ:

Այսպէս, Հ. Մ. Չամչյան հայոց Կաթողիկոսանիստը սխալմամբ Խարբերդի մոտակա Սովք դղյակը ցույց կուտա իր աշխատութեան հետևյալ հատվածներուն մեջ, 1133 և 1147 թվականներուն դիմաց.

Սմբատ սպարապետ

«Ի թուին Ոժ (1161) տէրն Անտիոքայ Հռնաղտ բրինձն, առեալ Ռ այր ձիաւոր և հետեակ և գայր նոքօք ի գաւառն Տլքոյ ի կաթողիկոսեանց բերդն ի Սովքն, և ասպատակաւորս սփռէր շուրջ զգաւառօքն, գերեալ և աւար առնուլ զխորանաբնակ Թուրքիմանսն»²⁵:

«1133 ի ժամանակի աստ յայսմիկ Գրիգոր Կաթողիկոս Հայոց՝ այն է Գրիգորիս Պահլատունի, որ յառաջ բնակէր ի Շուրդ անապատի, երբեմն Կարմիր վանս և երբեմն ի մօտակայ վայրս», ... «Ընտրեաց իւր տեղի հանգստեան ի հայրենի կալուածս իւր ի Սովք դղեկի, որ ի ծովակին հարբերդու Արղնոյ. և նորոգ շինութեամբ ամրացուցեալ զայն բերդ՝ անդէն հաստատեաց զԱթոռն, և բնակեցաւ անդ առ ժամանակ մի»²⁶:

«Եւ Մաղսուտ ամիրայն ևս յաջողակ գտեալ յամենայնի, առնէր մեծամեծ յաղթութիւնս գրեթէ յամենայն տեղիս: Եկն սա զօրօք բազմօք ի վերայ քաղաքին Մարաշոյ, որ էր ի ձեռս լատինացոց, և պատերազմեալ ընդ նմա՝ էառ զայն փոքու աշխատանօք. և անտի ասպատակ սփռեալ յամենայն սահմանս երկրին Եփրատացոց՝ արար բազում հաւրածոս, և գերեաց զանթիւ մարդիկ»: «... Չայսպիսի աղէտս թշուառութեանց տեսեալ Գրիգորի Կաթողիկոսի՝ որ նստէր ի դղեկին իւրում Սովք կողեցեալ, խորհեցաւ մեկնիլ անտի, և գնալ ի դղեակն Հոռմկլայ»²⁷: Վենետիկի Մխիթարյան միաբաններն Հ. Մ. Վ. Քաջունին կհավատա այն ավանդութեան, թե «Խարբերդի մոտիկ կա ծովակ մը, որո մեջն է Սովք ըսված դղյակը, որ երկուտասանբորդ դարուն մեջ քիչ մը ատեն հայոց Կաթողիկոսարան եղավ»²⁸:

Այլուր, դարձյալ անդրադառնալով Սովքի մասին, Հ. Մ. Քաջունին կգրե. «Հոռմկլայի բերդը ատեն մը Գող Վասիլին ձեռքն էր, ետքը 1116-ին լատինացիոց անցավ, ուր գնաց 1147-ին Գրիգոր Կաթողիկոս, թողնով Չորրորդ Հայոց Սովք կղզիուն մեջ եղած Կաթողիկոսարանը, և իրեք տարիներ ևս գնաց այս բերդը լատին ճոսլին կոմսին զավկեն, որ բերդին տերն էր...»²⁹:

Հայոց Կաթողիկոսանիստներու մասին Ժողեֆ Ստրյիգովսկին հրատարակած է սխալ ժամանակացուցակ մը, ուր Սովքի Կաթողիկոսութիւնը 1113—1166 թվականներու միջև սխալ ձևով ցույց տված է³⁰:

Կաթողիկոսանիստ Սով դղյակի տեղագրական և պատմա-աշխարհագրական խնդրի լուսաբանման համար անհրաժեշտ են նաև լրացուցիչ տեղեկութիւններ:

Խնդրո առարկա Խարբերդի մոտակա Սովք լիճը կգտնվի Խարբերդ գյուղաքաղաքի հարավ-արևելյան կողմը, 25 կմ. հեռու, և Արղնի

²⁶ Հ. Մ. Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», Գ, էջ 52:

²⁷ Անդ, էջ 70:

²⁸ Հ. Մանվել Վ. Քաջունի, «Աշխարհագրութիւն հին և նոր Հայաստանեայց», Վենետիկ, 1857, էջ 63:

²⁹ Անդ, էջ 214:

³⁰ Josef Strzygowski, «Die Bankunst der Armerier und Europa», II, Wien, 1918, էջ 598-599.

²⁴ Մառթնու Ուռնայեցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 427:

²⁵ Սմբատ սպարապետի «Տարեգիրք», էջ 185: Հավանաբար ընդօրինակողի սխալ է Սովի փոխարեն Սովք ձևով գրած ըլլալը:

(այժմ էրկանի) գյուղաքաղաքին հյուսիս-արևմտյան կողմը, 35 կմ. հեռու, կիճը արևելքին արևմուտք ունի 20 կմ. երկարություն և 5 կմ. լայնք, լճի մեջ կան երկու փոքր կղզյակներ, մեկը արևելյան ափի մոտ, իսկ մյուսը հարավային ափին 1 կմ. հեռու Նրկարավուն լիճը հառաջ եկած է հայոց Սիմ լեռներուն մեջ մնացած փակ հովտի մը ջուրով լեցվելին: Լճի շուրջը կրաքարանան լեռներ, լճի ավազանը շարունակություն է Արածանիի գետահովտին և Տիգրիսի վերին հոսանքներուն: Լճի կեղրոնական մասը ավելի նեղ է, ուր կգտնվի հարավի ափին մոտիկ եղող կղզին, որուն վրա մինչև այժմ կտեսնվին Մովթի Ս. Նշան հինավուրց և նշանավոր վանք-եկեղեցիի փլատակները: Ս. Նշանը եղած է Պահլավունիներու տոհմական եկեղեցին, Մովթ գլխակի մոտ:

Մովթի Ս. Նշանեն բազմաթիվ ձեռագրեր հասած են մինչև մեր օրերը: ԺՆ և հետագա դարերուն Մովթի Ս. Նշանը գործոն վիճակի մեջ էր:

Կկարծվի, թե ԺԹ դարու առաջին կեսին լճի ջուրերը բարձրացած են մինչև եկեղեցիի պատերը և շենքը կործանած է: Հին ժամանակները Մովթ անվանված գյուղը, որ եկեղեցիի ավերումեն առաջ ջրամույն եղեր և բնակչությունը տեղափոխվեր է հարավային կողմը բարձրացող Հազարբաբա լեռան կողի վրա, որ ջուրի բարձրացումով շուտով դարձեր է ծովափ: Նորակառույց գյուղը իր նախորդի հիշատակին անվանված էր Մովթ գյուղ:

Հայաջինջ կոտորածներեն հետո, Մովթ գյուղը հայեր չմնացին:

Մովթ գյուղը այժմ կկոչվի Կյուճյուք (լճակ, ծովակ), ուրկե կանցնին Մալաթիա—Դիարբեքի երկաթուղին և խճուղին:

Լճի հարավային կողմը բարձրացող Հազարբաբա լեռան (2230 մ.) և ծովափի միջև մնացած նեղ հողաշերտի վրայն կանցնին երկաթուղին և խճուղին: Լիճը ունի ստոր-երկրյա ակեր և անցքեր և կսնի շրջակա լեռներու ձյունհալեն և անձրևներեն գոյացած ջրերով: Արևելյան կողմեն ունի միակ ելք մը, ուրկե սկիզբ կառնե Տիգրիս գետը: Բացված է նաև ջրանցք, որ լճի ջուրի մակարդակը կկանոնավորե և կծառայե շրջակա հողերու ոռոգման:

ԺԹ և Ի դարերու հայ բանասերներու մոտ հայր ծագած էր, թե Ս. Նշան եկեղեցիի վայրը մարոց կգտնվե՞ր թե ոչ: Այս կասկածը առաջացած էր այն պատճառով, որ կղզիի մեջ բերդի պարիսպներու, աշտարակներու հետքեր չէին երևար: Պետք է նկատի ունենալ, որ Մովթ լճի մակարդակը, դարերով գտնվելով երկրաբանական փոփոխություններու ազդեցության տակ, ունեցեր է տեական բարձրա-

ցում մը: Այս իրողությունը ապացուցված է պատմական փաստերով:

Մովթը գոյություն ուներ իբր լիճ և գլխակ նույն անվան տակ և նշված էր է դարու «Աշխարհացոյց»-ին մեջ. «... Սոփե, և Անձիտ գաւառ՝ ի հարաւ, յորում Մովթ [լիճ] և Հոռէ բերդ, և ի մտից նոցա Դէգիբ գաւառ...»³¹:

ԺԱ դարուն կհիշվի Պահլավունիներու տոհմական կալված Մովթ գլխակի անունը: Դղյակը կանգուն մնացեր է մինչև ԺԾ դարը և հետագա թվականները: Վերջին դարերու ընթացքին, երբ դղյակը և շրջակա գյուղը ջրամույն են եղեր, գյուղը տեղափոխվեր է բլուրի գագաթին գտնվող Ս. Նշան եկեղեցվո շուրջը: Ապա ջուրի բարձրացումը շարունակեր է և ԺԹ դարու առաջին կեսերուն գյուղը երկրորդ անգամ տեղափոխվեր է այժմյան «Կյուճյուք» անվանված գյուղի վայրը: Ջուրի մակարդակի բարձրացումով, լիճը դեպի արևմուտք և ավելի արևելք երկարեր է: Այժմ լճի ափին 1 կմ. հեռու մնացած հին Մովթ գյուղը նախապես լճափին կգտնվեր և ուրկե կարճ ճամբով մը լճի հյուսիսային կողմերը կարելի էր երթալ: Ջուրի բարձրանալով այս ճամբան ջրամույն եղեր է: Այժմու ճամբան, որ հինին հետ համեմատած ավելի երկար է, լճի հարավային եզերքը շրջելով կանցնի: Այս հանգամանքը կարծել կուտա, թե է—ծ Ժ դարերուն և հետագա թվականներուն Մովթ լիճը բաղկացած է եղեր երկու մասեր: Մովթ տեղանվան հոգնակի ձևն ալ արդեն այլապես կփաստե այս ենթադրությունը: Լճի երկու մասերը հավանաբար վտակով մը միացած էին իրարու: Միացման այս վայրին վրա կգտնվեր Մովթի գլխակը: Միջին դարերուն դղյակները ընդհանրապես առավել բնական պաշտպանություններով և ամրություններով օժտված տեղեր կկառուցվեին:

Ժամանակակից մեր բանասերները Մովթ լիճը միայն մեկ մասն բաղկացած կնկատեն: Ս. Նշան վանք-եկեղեցիին գտնված բլուրի ցավածքը, որ այժմ կղզի է եղած, հին ժամանակ լճի երկու մասերու միացման կետին վրա արգելիչ պատվար մը կհանդիսանար: Տեղի բնակիչ հայերը երկու լիճերուն առանձին անուններ տված էին՝ «Ներքին ծով» և «Վերին ծով»:

Մովթ գլխակին վայրը պետք է փնտռել Ս. Նշանի գտնված բլուրին ստորոտը:

Ներքին ծովի մասին Սրվանձությանց նշում մը կգտնե Ս. Նշան եկեղեցվո ձեռագիր Ավետարանի մը մեջ. «... Խոճա Մուրատ ի ներքին Մովուցն... նուսստ Յովհաննէս եպիսկոպոսէս գիտութիւն յիցի ձեզ քահանայիցդ և տանուտէրացդ... մեծի և փոքու որ ի ներքին

³¹ Ս. Տ. Երեմյան, «Հայաստանը բոս «Աշխարհացոյց»-ի», Երևան, 1963, էջ 107:

Մովուցն ԲՃ աւթմանի է»³²։ Այս հիշատակարանը որոշապես ենթադրել կուտա, որ հին ժամանակ Մովսէ գյուղը ևս բաղկացեր է երկու մասերէ՝ Վերին Մովուց գյուղ և Ներքին Մովուց գյուղ, սակայն ավելի հավանական է կարծել, որ ոչ թէ գյուղերն էին Վերին և Ներքին, այլ լճերը, ծովերը։

Մովուց անվան շուրջ հիշատակելի է ուրիշ հանգամանք մը ևս, որ մեր նյութին հետ սերտ առնչութիւն ունի։

Անթեպի մոտակա Տլուբ գավառի Մով գոյակը կկոչվի նաև Մովուց գոյակ։ Այս մասին Կիլիկիոյ պատմիչը ունի հիշատակութիւն, ուր Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի համար կգրեւ. «Այս Տէր Գրիգորիս արկանէ հիմն ի Կայսն և շինէ յոյակապ եկեղեցի ի նմանութիւն արևելից տաճարացն, պատրաստեալ նմա զգիրս երկու լուսաւորչացն զհօրեղբարց իւրոց՝ Տէր Գրիգորիսի և Ներսեսի. հանէ և ի Մովուցն (այսինքն՝ ի Մով գոյակէն) զնշխարս Մեծին Գրիգորիսի, զքեռտն Ապիրատայ հաւուն իւրոյ զՏէր Վահրամայ (Վկայասիրի), և զնէ ընդ երկուց լուսաւորչացն (Հոռմկլայ)»³³։ Պետք է նկատի ունենալ, որ Գրիգոր Վկայասեր նախ Քեստնի մոտակա Կարմիր վանքը թաղված էր, ապա Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսի կողմն անոր աճյունները Տլուբ գավառի նորակառույց Մով գոյակը փոխադրվեցան։ Վերոհիշյալ հիշատակագրութենէն կերևա, որ վերջին անգամ մըն ալ Գրիգոր Տղա կաթողիկոսին կողմն Վկայասերի աճյունները տարվեցան Հոռմկլա։

Կա նաև Մովուց վանքը, որ Մով գոյակվանքն է և նշված է 1144 թվականին գրված ձեռագրի մը հիշատակարանին մեջ. «...սպասաւորի Սրբոյ Նշանին, որ է ի Մովուց վանսն, մերձ ի սահմանս ամրոցին, որ կոչի Հոռմկլայ»³⁴։

Մովք լճի ջուրերու մակարդակին բարձրանալուն պատճառները եղած են առատ ձյունհալը և երկրաշարժներն, տիղմի կուտակումներն հառաջ եկած ելքի խցումը։ Սիւմ լեռները (Արևելյան Տավրոսներ) հրաբխային կազմովածք ունին և դեռ բոլորովին հանգած չեն։ Խարբերդը և շրջակայքը ունեցած են զօրավոր երկրաշարժներ։

Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսի 1115—1116-ին կառուցած Մով գոյակի անունը սերտորեն կապ ունի Պահլավունիներու հորենական Մովք գոյակի անվան հետ։ Նմանապես Մով գոյակի Ս. Նշան վանք-եկեղեցիի անունը կապ ունի Մովք գոյակի Ս. Նշան եկեղեցիի անվան հետ։ Կաթողիկոսը այլ ձևով հորենական ստացվածքներու անունները ուղեր է հավերժացնել։ Ան կարող էր այժմյան Սոֆդաղ լեռան վրայի Մով գոյակն ալ Մովք կոչել, բայց ավելի հարմար էր հոգնակի ձևով կոչել Խարբերդի Մովք լիճը, որ բնականորեն կազմված էր երկու մասերի, իսկ Տլուբի մոտակա լեռան Մով գոյակը՝ եզակի ձևով, որովհետև լեռան հյուսիսային ստորոտը կար միայն մեկ լճացած ճահիճ։

Տլուբ գավառի Մով գոյակի և շրջակայքի մասին Բարգեն վարդապետի (ապա աթոռակից կաթողիկոս Կիլիկիոյ) գրած տողերը գնահատելի են. «Անթեպի հյուսիսային-արևմտյան կողմը Սև լեռան շղթային վրա՝ կրարձրանան շատ մը սարեր, որ երկու խումբի բաժնված են, Պյուլուբ Սոֆ և Քյուլյուբ Սոֆ անուններով։

Մեր հետազոտութեան տեղագրական բուն կետը՝ Մեծ-Սոֆն է, իր այդ գեղեցիկ հովիտով կամ դաշտագետինով, որուն կից, հյուսիս-արևելյան կողմին վրա, կրարձրանա բրգաձև բլուր մը կամ սար մը։ Այդ բլուրը կամ սարը, որու գագաթին տրամագիծն է 5—6 մետր, հիմա կըսվի «Գալա» (կլա, բերդ, գոյակ)։

Եվ իրավի, բլուրի կիսուն վրա, այսինքն՝ մեջտեղերը, պարսպի հետքեր կան. ո՞ր գիտնականորդ պարսպի, վասնզի գեշ կերպով բանդված է բերդը.— Մովք լի, Կաթողիկոսին բերդին, Փոքրագույն գոյակի ամրութիւններէն մնացած պարիսպներու հետքեր են առոնք»³⁵։

Հիշենք նաև, որ այդ բլուրին վրա գանձ որոնողներու համար անարժեք համարված երկաթե խաչ մը գտնվել է, որ հավանաբար Մով գոյակի Ս. Աստվածածին կամ Ս. Նշան եկեղեցիներէն մեկուն կպատկաներ։

Բարգեն վարդապետ Կյուլեսերյանը լճի նմանող Մով մը չէր տեսած Սոֆդաղ այցելած ժամանակ, որովհետև 1889—1890 թվականներուն Սոֆդաղ լեռան հյուսիսակողմը տարածվող դաշտագետինի վրա երկրաբանական փոփոխութեան մը հետեանքով ճահիճը ցամբած էր։ Մինչև այժմ այս դաշտագետինի վրա ընդարձակ ճախճախուռներ գոյութիւն ունին։ Բնութեան այս փոփոխութեան մասին

³² Գաւեգին վարդապետ Մովսէստանց, «Թորոս աղբար», Բ, Կոստանդնուպոլիս, 1879, էջ 355.—Մ. Գ. Ճիգմեյան, «Խարբերդ և իր զավակները», Յրեղոս—Կալիֆոռնիա, 1955, էջ 40։

³³ Բարգեն վարդապետ Կյուլեսերյան, «Մովք-Տլուբ և Հոռմկլա», Վիեննա, 1904, էջ 72.—Հ. Մ. Զամյան, «Պատմութիւն Հայոց», Գ, էջ 395։

³⁴ Գաւեգին Ա. Կարողիկոս, հիշված աշխատութիւնը, Ա, էջ 357։

³⁵ Բարգեն վարդապետ Կյուլեսերյան, հիշված աշխատութիւնը, էջ 33։

կյուլեսերյան կնշե. «Բայց 12—13 տարի հա-
ռաջ Սոֆի գյուղացիք մեծ դարմանքով կղի-
տեն, որ ծովացած ջուրը ինքնին կբաշվի,
կցամբի, կանհետանա բոլորովին (1889—
1890):

Գաշտագետներն արևմտյան հյուսիսային
կողմը, մեջտեղեն, բնական ծակ մը, խառ-
նարան մը բացված է՝ մոտավորապես 10—15
մետր տրամագծով, անշուշտ տեղի տալով իր
վրա ծանրացող ջուրի դարավոր ճնշումնե-
րուն»³⁶:

Մովթ լճի և Մով (Սոֆդաղ) գոյակի գտնված
լեռան ստորոտի ճահճի ջուրերու դարավոր
հարափոփոխ գործունեության պատճառով,
այսօր բոլորովին փոխված վիճակով կենը-
կայանա ժե դարու բնության պատկերը:

Այն լեռը, որուն վրա կգտնվի Մով կա-
թողիկոսանիստ գոյակը, թուրքերը կանվա-
նեն Սոֆդաղ, որ Մով անվան աղավաղումն
է՝ Մով>Սով>Սոֆ հնչյունափոխությանը:
Հայտնի չէ, թե Մով գոյակի կառուցումն
առաջ ի՞նչ անուն ուներ լեռը:

Իսկ խարոհողի մոտակա Մովք գոյակի իբրև
հին անուն Ստրարոն (ԺԲ 1) կհիշե Կիրիստրա
ձևը: Ծիփոթության առաջըր առնելու համար,
հին ժամանակ նույնպես Կիրիստրա կոչված
այժմյան Գոնիայի էրեյի կանվանվեր Կի-
րիստրա Հերակլեա (Cybistra Heraclea)³⁷:

Կաթողիկոսանիստ Մով գոյակը ընդամենը
կես դարու շրջանի պատմություն մը ունի:
Այսուհանդերձ իր անունը Սոֆդաղ լեռան
տալու չափ կարևորություն ստեղծեր է: ԺԲ
դարու երկրորդ կեսն մինչև մեր օրերը, լե-
ռան Սոֆ անունը պահպանված է:

Հետաքրքրական է գիտնալ, թե ի՞նչ եղավ
Տլուրի մոտակա Մով գոյակի վախճանը:

1161 թվականին Մատթեոս Ուռնյացիի և
Սմբատ սպարապետի մեր մերթ բերած հի-
շատակություններն հետո, Մով գոյակի մա-
սին գրավոր տեղեկություններ չեն հասած
մեզ: Միայն ժե դարու սկզբին (Հիջրեթի
803 թ.), էյ-Այնթապի ժամանակագրի միա-
յություն համաձայն, Մով գոյակի լեռը Սոֆ-
դաղ կամ Սաֆդաղ կկոչվեր: Գոյակի երկու
եկեղեցիներն Մովուց Ս. Նշանը երկար ժա-
մանակ իր գոյությունը պահած ըլլալու է,
որովհետև ժՁ դարու հիշատակառան մը
կրտս. «Յիշատակ սուրբ ձեռնադրութեան գիր
ի Մովու Ս. Նշան եկեղեցին»³⁸: Ս. Նշանի
մասին ժՁ դարն հետո որևէ տեղեկություն
չունինք:

³⁶ Բարգեճ վարդապետ Կյուլեսերյան, հիշված աշխա-
տությունը, էջ 35:

³⁷ Արշակ Ապոլյանյան, «Պատմություն Հայ Կեսարիո»,
Ա. Կահիրե, 1937, էջ 428:

³⁸ Հ. Պողոս վարդապետ Համբյան, «Նարեկի և իր
զավակները», էջ 45:

Պետրոս Գետադարձի և մյուս կաթողիկոս-
ներու կուտակած անհամար հարստություն-
ները և սրբությունները պահպանելու համար
կառուցված Մով գոյակի շենքերը ժՁ—ԺԲ
դարերու միջև հիմնահատակ կործանած են:
Իսկ Մովթ լճի Մովթ գոյակը և Ս. Նշան եկե-
ղեցին 1443 թվականին հետո ջրամուլն եղած
են:

Սելջուկներու Ալաէդդին Քելքուրատ սուլ-
թանը (1219—1237) իր գահակալության ա-
ռաջին տարիներուն գրավեց Մովթ բերդը:
ԺԳ դարուն հավանաբար Մովթ գոյակը գեթ
լճափին կգտնվեր, իսկ Լենկ-Թիմուրի արշա-
վանքներու ժամանակ գոյակի կղզիացած մի-
ճակ ստացած ըլլալու էր, որ նույնպես փա-
նականները, թողլով իրենց վանքը, Մովթ
գոյակը ապաստանեցան:

Մեր օրերեն շուրջ 150 տարի առաջ, Մովթի
Ս. Նշան եկեղեցիին գտնված բուրբ պարանո-
ցով ցամառին միացած էր և թերակղզի ձևա-
ցուցած: Զուրերու բարձրացումով, թերա-
կղզին վերածված է կղզիի:

Պետք է հիշել, որ կաթողիկոսանիստ Մովի
և Մովթ գոյակի առեծվածի լուծման նեղից
սկիզբ առավ Գառեգին վարդապետ Սրվանձ-
տյանոյ Մովթ լիճ կատարած ճամբորդութե-
նեն հետո: Ապա հարցը հատուկ ուսումնասի-
րության առարկա դարձուց Բարգեճ վարդա-
պետ Կյուլեսերյան, Մով և Հոսմիա կատա-
րած հատուկ ուսումնասիրություններով,
մասնավոր կերպով ճամբորդելով այդ վայրե-
րու: Հետադարձին ռանասերներու կողմն
ռադ-
մաթիվ հոսմածներ և մենագրություններ
հրատարակվեցան³⁹:

Սոֆդաղ լեռան կաթողիկոսանիստ Մով
գոյակի և Գրեգորիոս Գ Պահլավունի ու Ներ-
սես Ծնոցալի կաթողիկոսներու ծննդավայր
Մովթ լճի և գոյակի մասին Հ. Պողոս վար-
դապետ Համբյանի հատարած ճիշտ վերլու-
ծումը գնահատելի է⁴⁰:

³⁹ Այստեղ կթվենք այդ աշխատություններն ղխա-
վորները միայն.— Դարեգին վարդապետ Սրվանձապե-
յան, «Թորոս աղբար», Ա. Կ. Պոլիս, 1879, էջ Ա—Զ և 95—
101: Բարգեճ վարդապետ Կյուլեսերյան, «Մովթ-Տլուր
և Հոսմիալ», Վիեննա, 1904: Հ. Նիլա վարդապետ Էփ-
րիկյան, «Բնաշխարհիկ բառարան», Վենետիկ, 1907,
էջ 429—431: «Հայ խոսնակ», 1927, էջ 156: Խաչյան,
«Մովթ-Կյուլեսեր», էջ 32, 42 և շար. Գոլտ. Տեր-Ղա-
զարյան, «Մովթ և Մով գոյակ», «Բարձրակն», 1949,
էջ 105—117: Բախտիկյան, «Հայերի ճամբորդ»,
1952, Գ, էջ 61—71: Մ. Ճիզմեյան, «Նարեկի և իր
զավակները», էջ 39—45, 78: «Հանդես ամսօրյա»,
Վիեննա, 1960, էջ 202: Վախե-Հայկ, «Նարեկի»,
էջ 586—587, 759:

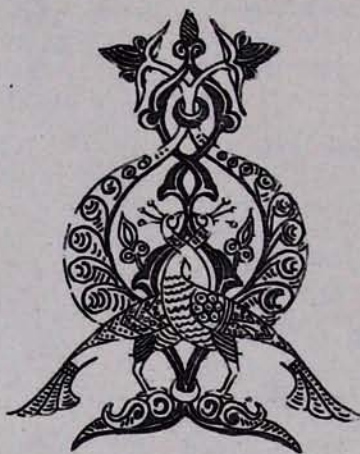
⁴⁰ Մանուկ Գ. Ճիզմեյան, «Նարեկի և իր զավակ-
ները», էջ 39—45:

*
*

Ամփոփելով մեր ուսումնասիրությունը, կրնանք վերջնականապես և անվիճելի կերպով հզորակացնել, թե ներսես Շնորհալի և Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսներու ծննդավայրը՝ այժմյան Կյուլճյուք կոչված լճի կղզյակի ստորոտը գտնվող ջրամուլն Մովք դղյակը եղած է: Ներսես Շնորհալիի Կլայեցի կոչվիլը այն սխալ կարծիքը ստեղծած է, թե ան ծնած է Հոռմկլա: Մովք դղյակը, լճի ջրերու բարձրանալու պատճառով, ջրամուլն դարձած է և անտեսանելի եղած: Լիճը այժմ ունի մոտավորապես 150 մետր խորություն:

Մովքի Պահլավունիներու իշխանական տիրությունները իսլամներու կողմից գրավվելիս հետո, Պահլավունիները Եդեսիո լատին կոմսերու երկիրը ապաստանեցան և անոնց ծառայության մեջ մտան:

Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսը, Աթոռի ապահովության համար, Անթեպի մոտակա Սոֆդաղ լեռան վրա Մով դղյակը կառուցանել տվավ, բայց ի կոնիայի սելջուկներու սպառնալիքներու վրա, Հոռմկլայի ամուր բերդը տեղափոխվեցավ: Գրիգորիս Գ, ի հիշատակ հայրենի Մովք դղյակի և Ս. Նշան վանք-եկեղեցիի, անոնց անունները նորակառույց դղյակին և երկու եկեղեցիներին մեկուն տված էր:

Հ Ա Ն Գ Ի Ս Տ

ԳԵՐԱՇՆՈՐՀ Տ. ԴԵՐԵՆԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՓՈԼԱՏՅԱՆԻ
(1914—1963)

1963 թվականի նոյեմբերի 22-ին Բեյրութում եղերական մահով վախճանվեց գերաշնորհ Տ. Դերենիկ եպիսկոպոս Փոլատյանը:

Հանգուցյալը, աշխարհական անունով Հայկ, ծնվել է 1914 թվականի հունվարին, Քեսարում: Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում, իսկ Հալեպի ամերիկյան կոլեջում՝ իր միջնակարգ կրթությունը, 1924—1932 թվականներին:

Մի տարի իր ծննդավայրում ուսուցչությունը զբաղվելուց հետո, 1933 թվականին ընդունվել է Անթիլիասի դպրեվանքը և 1935 թվականին փայլուն հաջողությամբ ավարտելով դպրեվանքի եկեղեցագիտական և հայագիտական դասընթացը, հունիսին կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվել, վերանվանվելով Տ. Դերենիկ արքեպ, ձեռամբ վերատեսուչ գերաշնորհ Տ. Շահն եպիսկոպոս Գասպարյանի:

Այնուհետև խոստովանալից և պատրաստված, երիտասարդ հոգևորականի առաջ քացվում է հովվական, վարչական, կրթական գործունեության լայն ասպայեզ:

1936 թվականին, երջանկահիշատակ Տ. Բարգեն աթոռակից կաթողիկոսից ստացել է մասնավոր վարդապետական դավազանի իշխանություն: Վարդապետական իր ավարտաճառի նյութն էր «Յոթը կաթողիկե թուլթերու մեկնությունը»:

1938 թվականին, իր ուսումը շարունակելու համար մեկնել է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները: 1941 թվականին ստացել է աստվածաբանության մագիստրոսի աստիճան, 1942 թվականին վկայվել է կոլումբիա համալսարանից մանկավարժության մագիստրոսի աստիճանով:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում ուսանողության տարիներին ակտիվ մասնակցություն է բերել թեմի ազգային-եկեղեցական կյանքին՝ ծավալելով քաղաքական, հրապարակագրական բեղուն գործունեություն:

1945 թվականին ուսումը ավարտած, Կիլիկյան Աթոռի նորընտիր կաթողիկոս լուսահոգի Տ. Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանցի որպես քարտուղար և դավազանակիր, վերագործել է Աթոռ նվիրվելու ուսուցչական, վանական և վարչական գործունեության:

1946 թվականին նշանակվել է Անթիլիասի դպրեվանքի վերատեսուչ, ուր ծավալել է արդյունաշատ գործունեություն մինչև 1956 թվականը:

1947 թվականի փետրվարին, երջանկահիշատակ Ս. Գարեգին կաթողիկոսից ստացել է ծայրագույն վարդապետական իշխանություն և նույն ամսվա 16-ին եպիսկոպոս է ձեռնադրվել Ս. Փառեն, Ս. Զարեհ, Ս. Խորեն և Ս. Ղևոնդ ծայրագույն վարդապետների հետ, Անթիլիասում:

Ամեն տեղ, ուր կոչման ձայնը և ծառայության ոգին նրան առաջնորդել են, հանգուցյալը եղել է անսպառ եռանդի, անխնայ աշխատասիրության մարդը: Վանական և կրթական ծանր, հոգեհեցուցիչ աշխատանքների մեջ, ողբացյալ սրբազանը զարմանալի ջանասիրությամբ ժամանակ է գտել զբաղվելու նաև գրական, մատենագրական աշխատանքներով: Նրա բեղուն գրչին են պատկանում բազմաթիվ հրատարակված արժեքավոր ուսումնասիրություններ, հայերեն և անգլերեն լեզուներով, որոնցից կարելի է հիշել Բարգեն կաթողիկոսի «Հայոց Եկեղեցի» գրքուկի անգլերեն թարգմանությունն ու հրատարակությունը, «Հայոց Եկեղեցվո հավատո խոստովանությունը ըստ Ներսես Շնորհավոյ», «Քաղկեդոնական բանավեճերը հայկական աղբյուրներով» Գիրք թղթոցի համաձայն, «Հայաստանյայց Եկեղեցվո դաստիարակչական դերը», «Ծաղկաբաղ աղօթից ի

ժամագրաց և ի պատարագամատոյց մատենէ», «Հոգիներուն համար», «Թուղթ հերքման», «Հերկիր հայրենի» և այլ արժեքավոր պատմական, աստվածաբանական, բանասիրական երկասիրություններ:

Վերջին տարիներին հանգուցյալ սրբազանը ձեռնհասորեն վարել է Արդիս-Արեբայում եթովպական աստվածաբանական վարժարանի վերատեսչությունը:

Դերենիկ սրբազանը համակ աշխատանք էր, շարժում, կյանք և գործ:

Նա իր աչքերը փակում է իր ուժերի ծաղկման, գործունեության և հասունության շրջանում:

Նրա ողբերգական մահը կիրուստ է Հայաստանյայց Եկեղեցու համար:

Նրա ավելի քան 25 տարիների եկեղեցական, կրթական և գրական բեղուն գործունեությունը գեղեցիկ և անթառամ լուսապսակ են կազմել նրա անվան և կյանքի շուրջ:

«Նրանի մեռելոցն որք ի Տէր ննջեցին..., քանզի հանգեան յաշխատութենէ իւրեանց, բայց միայն գործք իւրեանց չոգան զհետ նոցա» (Յայտնթ. ԺԴ 13):

Մեռավ գործի մարդը, բայց մնաց գործը: Դերենիկ սրբազանի հիշատակը անթառամ կմնա իր բազմաթիվ աշակերտների, բարեկամների և երախտագետ հայ ժողովրդի սրտում:

Կո՛ւնկ և աղո՛թք նրա անթառամ հիշատակին:

Հ Ա Ն Գ Ի Ս Տ

Հ. ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԿԻՆՅԱՆԻ
(1883—1963)

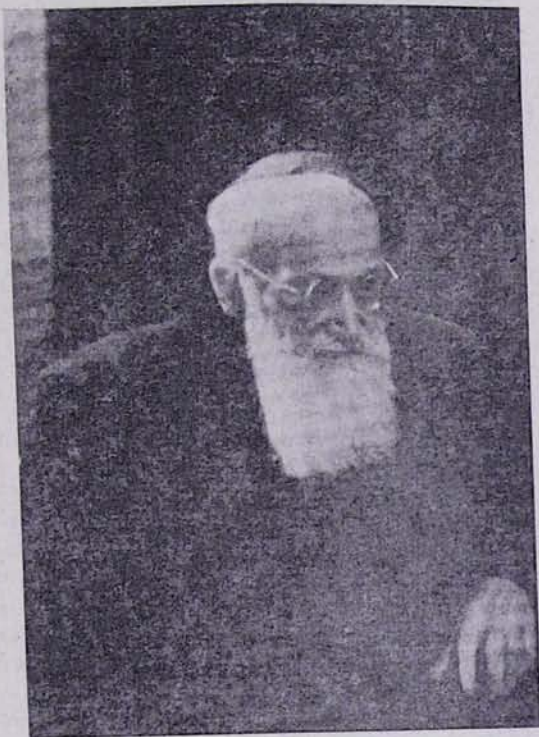
1963 թվականի հոկտեմբերի 28-ին Վիեննայում մահացավ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ավագագույն անդամ և ժամանակակից հայագիտության մեծագույն մշակներից մեկը՝ Հայր Ներսես վարդապետ Ակինյանը:

Մայր Աթոռում նոյեմբերի 11-ին ստացվեց մահազգ՝ մեծ հայագետի մահը գուժող: Նույն օրը, «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության արքայազն զերապայծառ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Հապոդյանի անվամբ, ուղարկեց հետևյալ ցավակցական հեռագիրը.

«Այսօր ստացանք միաբանությանդ ուղարկած մահազգը: Հանուն Վեհափառ Հայրապետի, Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի և Ս. Էջմիածնի միաբանության, հայտնում ենք մեր խորին վշտակցությունը վաստակավոր վանականի և հայ մշակույթի անխոնջ մշակի՝ Հայր Ներսես Ակինյանի մահվան տխուր առիթով: Իր մահը անփոխարինելի կորուստ է մեր ազգային մշակույթի համար և իր անունը պիտի անջնջելի մնա հայ մշակույթի պատմության ոսկյա մատյանում: Թող Տերը լուսավորի իր արդար հոգին և արժանացնի երկնային արքայության: «Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

* *

Հ. Ն. Ակինյանը, աշխարհական անունով Գաբրիել, ծնվել է Վրաստանի Արգվին քաղաքում 1883 թվականի սեպտեմբերի 10-ին: Նախնական կրթությունը իր ծննդավայրում ստանալուց հետո, 1895 թվականին անցնում է Վիեննայի Մխիթարյան հայկական վարժարանը, ուր հետևում է աստվածաբանության, փիլիսոփայության, բանասիրության, հին ու նոր չեզոքների դասերին: Սակայն ապագա մեծանուն հայագետը ինքնօգնությամբ էր որ տիրացավ իր բանասիրական խոր հմտու-

թյանը: Այդ գործին մեծապես նպաստեցին նաև արքայազն Հ. Արսեն Այտընյանի, Հ. Գրիգորիա Գալեմբյարյանի, Հ. Գաբրիել Մենեիշյանի և Հ. Հակոբոս Տաշյանի նման բազմաբեղուն գիտնականների կողմից միաբանության ներսում ստեղծված գիտական բարձր միջավայրը, որի շնչով էլ դաստիարակվեց ու մեծացավ դեռատի Գաբրիելը: Իր վրա խոր ազդեցություն թողեցին նաև օտար նշանավոր հայագետների գործերը և հատկապես հայ ճարտարապետության անվանի ուսումնասիրող Հովսեփ Ստրշիգովսկու մոտ ունկնդրած դասերը:

1907 թվականին նա ձեռնադրվում է քահանա և դառնում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ։ 2. Ակինյանը շուտով նշանակվում է ուսուցիչ կղերանոցի, որից հետո դառնում է փոխ-տնօրեն (1908—1911) և ապա տնօրեն (1916—1920) ու մատենադարանապետ։ Նա լինում է նաև ընդհանուր վարչության անդամ 1931 թվականից ի վեր, Մայր վանքի մեծավոր (1931—1937), հյուրընկալ և այլն։

Դեռևս 1903 թվականին սկսվում է Հ. Ն. Ակինյանի աշխատակցությունը Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության պաշտոնաթերթ «Հանդես Ամսօրյա» պարբերականին, իսկ 1909 թվականին դառնում է նրա խմբագիրը և շուտով կես դար վարում է այդ պաշտոնը մեծ ձեռնհասությամբ։ 2. Ակինյանի օրոք է, որ Քարոյական, ուսումնական, արվեստագիտական» այդ հանգեքը, որը նախապես բովանդակում էր նաև հայագիտության հետ ոչ մի կապ չունեցող բազմաթիվ նյութեր, ստացավ իր դիմագիծը և դարձավ «Հայագիտական ուսումնասիրք» և նրա շնորհիվ էլ նա մնաց այդպիսին մինչև այսօր և իրավամբ համարվեց հայագիտության ամենակարևոր պարբերականը բովանդակ Նվրոպայում։

Հ. Ակինյանը եղել է նաև մանկավարժ։ Նա հանդիսացել է հայ մշակույթի ջերմհոանդ քարոզիչներից մեկը, հայագիտական բազմաթիվ ելույթներ է ունեցել Կենտրոնական և Արևելյան Նվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի և մինչև Նեղոսի հովտում գտնվող հայ գաղթավայրերում։

Սակայն հիմնականում Հ. Ն. Ակինյանի տաղանդը փայլեց պատմա-բանասիրական գործերում։ Նա համառ ու տքնաջան աշխատանքների շնորհիվ դարձավ Հ. Հակոբոս Տաշյանից հետո Վիեննայի Մխիթարյանների ամենահայտնի գիտնականն ու ներկա հայագիտության սյուներից մեկը։ Դեռ վաղ հասակում Հ. Ակինյանը սկսեց կազմել իր հայագիտական հետազոտ ուսումնասիրությունների համար օժանդակ մի հոյակապ գիտական ապարատ, որի նմանը մեր շատ քիչ հայագետներին վիճակվեց ունենալ։ Նա անհուն ջանասիրությամբ պրպտելով հայ բովանդակ մամուլի էջերն ու հնատիպ և նոր գրականությունը և օտար հայագիտական գործերը, իրեն համար պատրաստեց քարտարաններ՝ այնտեղ նշելով հայ բանասիրության հետ այս կամ այն կերպ առնչվող բոլոր նյութերը։ Նույն ձևով նա վերաբերվեց մեր ժողովրդի հոգևոր գանձերի՝ ձեռագրերի նկատմամբ։ Պետք է նշել, որ Հ. Ն. Ակինյանը, Գարեգին Ա կաթողիկոս Հովսեփյանից հետո, հայ ձեռագրագիտության ամենամեծ խուզարկուն հանդիսացավ։ Նա առաջին անգամ եղավ Հա-

յաստանում 1912 թվականին, սակայն ժամանակ չունեցավ ուսումնասիրելու էջմիածնի ձեռագրերը։ Այդ պատճառով էլ, — «Այնուհետև սրտիս մեջ կրճող որդ մեղած էր այս ցանկությունը», — գրում էր Հ. Ակինյանը. և նա 1924—1928 թվականներին բախտը ունեցավ հայրենի կառավարության կողմից հրավիրվելու և երկար ժամանակ պրպտումներ կատարելու գրագրերի հոշակավոր այդ Մատենադարանում։ Նա այդ տարիներին, գիշերը ցերեկին խառնելով, էջմիածնում, Երևանում, Մոսկվայում և առանձին անձանց մոտ ուսումնասիրում է 5000 ձեռագրեր։ Նա ձեռագրական որոնումներ է կատարում նաև Բեռլինի, Մյունխենի, Տյուբինգենի, Փարիզի, Լեհաստանի, Հռոմի և Լիվոնոյի մատենադարաններում։ 1939 թվականին Հ. Ակինյանը սկսում է ուսումնասիրել Երուսաղեմի հայոց Պատրիարքարանի հայերեն ձեռագրերի ցուցակները, Զմմառում ցուցակագրում է նախապես Անտոնյան միաբանության մոտ պահված ձեռագրերը, ուսումնասիրում է Հալեպի գրագրերը, ապա անցնում Կիպրոս, Կահիրե, Բեյրութ և Անթիլիաս, ցուցակագրելով նաև այդ վայրերի ձեռագրերը։ Այսպիսով, տարիների ընթացքում Հ. Ակինյանը ուսումնասիրել է ավելի քան 8000 ձեռագրեր։ Սրանց մեջ չեն մտնում հազարավոր այն ձեռագրերը, որոնց նա ծանոթացել է անտիպ ցուցակներից և «Հավաքումն հիշատակարանաց» ձեռագրերի հիշատակարանների հարուստ ժողովածուն, որի կազմման աշխատանքները սկսել էր դեռևս 1907—1908 թվականներին։

Իբրև հայագիտության բազմալատակ մշակներից մեկը, Հ. Ակինյանը հեղինակել է 500-ից ավելի գիտական աշխատություններ, այդ թվում 50-ից ավելի ծավալուն մենագրություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը հարյուրավոր էջեր է բովանդակում։ Նրա գրչին են պատկանում նաև ավելի քան հարյուր գրախոսություններ և անվանի հայագետների մահախոսականներ և մատենագիտություններ, որոնք ուսումնասիրությունների արժեք ունեն։

Նա հեղինակ է պատմական, բանասիրական, մատենագիտական, միջնադարյան հայ գրականության, հայրախոսական, վարքաբանական, ձեռագրագիտական, լեզվաբանական, արվեստի, հնագրության, հայ իրավունքի, թարգմանական, հայ գաղութների պատմության և հայագիտության հեռու առնչվող բազմապիսի գործերի։

Հ. Ակինյանի գիտական ծառանգության վերնագրերի թվարկումն իսկ անհնարին է այս ամփոփ մահախոսականում, ուստի բավականանում ենք միայն նրա մի շարք առա-

վել աչքի ընկնող գործերի մասին նշումներ անելով: Կարևոր են Հ. Ակինյանի կողմից կատարված հայտնաբերությունները հին հայկական թարգմանությունների շարքում: Նա գտավ ասորերեն կրկնագիր մի ձեռագրում Հովհաննես Բակբերանի Սաղմոսաց մեկնությունից հայերեն թարգմանությունը կատարված Ե դարում, Ս. Եփրեմի Գործք Առաքելոցի մեկնության հայերեն թարգմանությունը՝ Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանում, Ս. Եփրեմի Կցուրդքի Ա—ԺԵ կցուրդները՝ Կիպրոսի մի ձեռագրում, Թեոփիլի «Վասն ճարտասանական կրթության» գործը թարգմանված Զ—Է դարերին՝ Երևանի ձեռագրերից, Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացու «Թուղթ վասն ապաշխարության առ Մերուստան Հայոց եպիսկոպոս»՝ գրված 250—257 թվականներին, «Մակար Բ Նրուսաղեմացու թուղթն առ Վրթանէս Սինեաց եպիսկոպոս», և այլն: Հ. Ակինյանի կողմից հայ հեղինակների գործերի հայտնաբերություններից են Հովհան Օձնեցու Բանին մարանավորության մասին մի գրվածքը, Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրություն»-ը, որը թանկագին ակնատեսի տեղեկություններ է բովանդակում բազմաթիվ հայ գաղթալայրերի մասին, և այլն:

Արժեքավոր են Հ. Ակինյանի մատենագրական գործերը: Այս առումով առաջին հերթին աչքի են ընկնում նրա «Մատենագրական հետազոտություններ» խորագրով 5 սովոր հատորները, ուր ի մի են բերված մինչ այդ հաճախ միայն իրենց անուններով հայտնի մի շարք հայ մատենագիրների կյանքի ու գործունեության ուսումնասիրումը և նրանց մատենագրության հրատարակումը: Ակինյանի նպատակն է եղել նման աշխատություններով գլուխ հանել իր երկար տարիների մտասեռումը եղող հայ մատենագրության քննական պատմությունը: Կարևոր են նաև նրա «Ներսես Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսնի, կենսագրությունն ու գրական վաստակը», «Երեմիա Զեխի Բյույուրճյան, կյանքն ու գրական գործունեությունը», «Սիմեոն Պղնձահանցի և իր թարգմանությունները վրացերեն» և այլն: Շատ կարևոր են նաև Հ. Ակինյանի աշխատությունները նվիրված միջնադարյան հայ տաղասացների կյանքի ու ստեղծագործության ուսումնասիրությանը: Այդ շարքից են՝ «Գրիգորիս Աղթամարցի (+1540) և իր տաղերը. բնագիր և քննություն», «Հինգ պանդուխտ տաղասացներ» (Վրթանես Սրնկեցի, Մինաս Թոխաթեցի, Ստեփանոս Թոխաթեցի, Յակոբ Թոխաթեցի, Ղազար Թոխաթեցի), «Հովնաթան Նաղաշ և Նաղաշ Հովնաթանյանը և իրենց բանաստեղծական և նկարչական աշխատությունը» և այլն:

Նրա պատմագիտական գործերից են. «Մովսես Գ. Տաթևացի կաթողիկոս Հայոց հեջմիածին և յուր ժամանակը (1577—1633)», նպաստ մը Հայոց Եկեղեցվո պատմության», «Կյուրիոն կաթողիկոս Վրաց. պատմություն հայ վրական հարաբերության», «Գավազանագիրը կաթողիկոսաց Աղթամարա. պատմական ուսումնասիրություն», «Բաղեշի դպրոցը (1500—1704)», նպաստ մը Հայոց եկեղեցական պատմության և մատենագրության» և այլն: Ակինյանի պատմագիտական մատենագրական բնույթի մի քանի ուսումնասիրությունները իր ժամանակին հայագիտության մեջ մեծ վիճաբանությունների տեղիք են տվել, քանի որ նա առանց հաստատ կոմանների փորձել էր իրենց ընդունված ժամանակաշրջանից հեռացնել և ավելի նոր ժամանակների վերագրել ինչպես Մովսես Խորենացու, այնպես էլ Եղիշի պատմությունները:

Ակինյանի ձեռագրագիտական գործերից են՝ Լվովի համալսարանի և Ստանիսլավովի, Կիպրոսի Նիզոգիա քաղաքի, Հռոմի հայոց Ս. Վրաս հյուրանոցի և դարձյալ Հռոմի Լեոնյան հայկական վարժարանի ձեռագրերի գիտական ցուցակների հրատարակումը:

Լեզվաբանական գործերից են Հ. Ակինյանի «Դասական հայերի» և վիեննական Մխիթարյան դպրոցը» և այլ աշխատություններ: Նա զբաղվել է նաև հայ արվեստի, հնագրության և մանրանկարչության վերաբերյալ նյութերի ուսումնասիրությամբ. այդ գործերից է, օրինակ, «Սկեռայի Ավետարանը 1197 թվականին Լվովի հայ արքեպիսկոպոսարանի գրադարանին մեջ» գործը, և այլն:

Ինչքան պատկառելի է Հ. Ակինյանի տաղգիր աշխատությունների թիվն ու արժեքը, մոտավորապես նույնքան մեծ է նաև նրա անտիպ գործերի նշանակությունը: Այդ առումով նրա կոթողական գործն էր լինելու հայ մատենագրության քննական պատմությունը, որն ընդգրկելու էր Ե դարից մինչև 1800 թվականը ընկած ժամանակաշրջանի մեր գրականության համապատկերը: Շուրջ կես դար Հ. Ակինյանը տքնում էր իր այդ մեծ գործի վրա, որը բաղկացած էր լինելու երեք սովոր հատորներից: Իր գործը խարսխելով ձեռագրական հարուստ նյութերի վրա, նա բազմաթիվ նոր զեմբեր ու նոր գործեր էր ի հայտ բերելու: Հ. Ակինյանի անտիպ մնացած գործերից են նաև Գավազանագիրը հայ կաթողիկոսների 220 թվականից մինչև մեր օրերը եկեղեցապատմական և ժամանակագրական ուսումնասիրությունը, Պատմություն հայ թարգմանության օտարալեզու բնագրերի (408—1800), մեկ հատոր, Հ. Գրիգորիս Գալմբարյանի հետ կազմած հայերեն հնատիպ

գրականության 300 տարիներին (1512—1812) նվիրված մեկ հատորանոց գործը, ինչպես նաև 'Կրիմի հայ գաղթականության ժամանակագրությունը (1300—1700), և բազմաթիվ բնագրագիտական աշխատություններ:

Հիշյալ գործերը, եթե նույնիսկ չեն ավարտվել, անհրաժեշտ է հանձնել տպագրության՝ ի հավերժացումն անվանի գիտնականի հիշատակի և, ինչպես սիրում էր գրել Հ. Ակինյանը, «Ամենայն ինչ հօգուտ և ի պայծառություն տոհմային մատենագրության»:

Հ. Ակինյանի ուսումնասիրությունների մի կարևոր մասը ցրված է ինչպես սփյուռքահայ, այնպես էլ օտար պարբերականներում. նրանց ի մի հավաքումը «Մատենագրական հետազոտություններ»-ի մեկ կամ երկու նոր հատորներում, մեծապես կհեշտացնեն հայագիտությանը զբաղվողների աշխատանքը:

Մեծանուն հայագետը գնահատված էր նաև օտար գիտական հասարակայնությունների կողմից: Պետք է նշել, որ բազմաթիվ գիտական պարբերականների խմբագրություններ հաճախ նրան էին դիմում և խնդրում իր աշխատակցությունը: Նույնպես իր գիտական գործունեության 50-ամյա հոբելյանի առթիվ, Վիեննայի համալսարանի ակադեմական ծերակույտը, շատ բարձր գնահատելով Հ. Ն. Ակինյանի արևելագիտական-հայագիտական բազմաբեղուն աշխատությունները, 1954 թվականի դեկտեմբերի 1-ին հատուկ նիս-

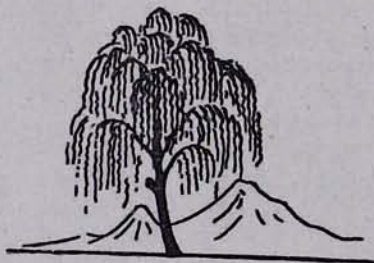
տում շնորհեց նրան փիլիսոփայության պատվավոր դոկտորի կոչում:

Չնայած, որ բազում տարիների տքնաջան աշխատանքի արդյունք էին հանդիսանում իր գործերը, Հ. Ակինյանը ամենայն համեստությամբ գտնում էր, որ իր արած գործը լոկ սկիզբն է այդ աշխատանքի: «Հավակնություն չունիմ պարծելու թե կատարյալ գործ մը հրապարակ կդնեմ, բայց հավատացած եմ, որ այս աշխատությունս հիմը պիտի ըլլա կատարելագույնի մը».— այսպես էր գրում նա Ներսես Լամբրոնացու կյանքին ու գործունեության նվիրած իր ծավալուն գործի առաջաբանում. և կամ, — «Ինչ որ ինձ չհաջողեցավ վեր հանել, կմաղթեմ որ հաջողեր ուրիշներուն, միշտ ի պարծանս հայ մշակույթին», — գրում էր դարձյալ Հ. Ակինյանը Բաղեշի դպրոցին նվիրած կարևոր գործում:

Հայր Ներսես Ակինյանը իր վերջին տարիներին, չնայած իր խոր ծերությանն ու վատթարացող առողջական վիճակին, «Հանդես Ամսօրյա»-յում գրած իր գրախոսականներով մեծ հրճվանք էր ապրում Մայր Հայրենիքում լույս տեսնող հայագիտական գործերի համար և ոգևորում երիտասարդ հայագետների աշխատանքը:

Բազմավաստակ գիտնական Հ. Ներսես Ակինյանի հիշատակը միշտ վառ կմնա և նրա գիտական վաստակը իր արժանի տեղը կգրավի մեր մշակույթի պատմության էջերում:

Ս. Գ.

Ս Փ Յ ՈՒ Ռ Բ ՈՒ Մ

ԱՄԵՐԻԿԱԶԱՅ ԿՅԱՆՔ

ՎԱՇԻՆԳՏՈՆԻ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՅՑ
ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՕՏՈՒՄԸ

ՍՓՅՈՒՌԱԶԱՅ ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐ
ՀԱՄԱԲԱՐՁՈՒՄ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆԻ
ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՀԱՄԵՐԳԸ ՆՅՈՒՑՈՐՔՈՒՄ

1963 թվականի նոյեմբերի 10-ի կիրակին եղել է անմուշանայի և հիշատակելի օր Ամերիկայի հայոց թեմի և մասնավորապես Վաշինգտոնի հայերի համար: Առաջին անգամը լինելով, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների մայրաքաղաքում Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին ունենում էր իր վայելուչ աղոթատունը և ազգային սրահը:

Երբայ, նոյեմբերի 9-ին, թեմակալ առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Սիոն արքեպիսկոպոս Մանուկյանը Վաշինգտոն է ժամանել, ընկերակցությամբ առաջնորդական փոխառորդ հոգեշնորհ Ս. Եղիշե վարդապետ Կիլիրյանի և արժանապատիվ Ս. Լևոն քահանա Առաքելյանի և նախագահել նորակառույց եկեղեցու նավակառույց և կիրական տնային արարողությանը:

Հաջորդ օրը, կիրակի, նոյեմբերի 10-ին, առաջնորդ սրբազան հայրը, իր շուրջն ունենալով հոգևորական դասուն, կատարել է նորակառույց եկեղեցու օծումը և օծման կնքահայր պր. Նշան Հինդլանի ու նրա տիկնոջ փափագին ընդառաջելով, եկեղեցին կոչել Ս. Աստվածածին:

Տաճարը լիքն է եղել խուռներամ հավատացյալներով: Սուրբ պատարագի ներդաշնակ երգեցողությունը կատարել է տեղի երգչախումբը, ղեկավարությամբ պր. Երվանդ Սուրյանի: «Հայր մեր»-ից առաջ առաջնորդ սրբազանը իր քարոզում վեր է առել Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու դերը պատմության ընթացքում և նրա կարևորությունը Ամերիկայի հայության համար և մանավանդ երկրի մայրաքաղաքում, որտեղ մի խումբ հայեր ցանկացել են վառ պահել Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կանթեղը:

Հավարտ սուրբ պատարագի, եկեղեցու ներքնասրահում տեղի է ունեցել ճաշկերույթ նորակառույց եկեղեցու օծման առթիվ: Ճաշկերույթին մասնակցել են բազմաթիվ հավատացյալներ: Ճաշկերույթի ընթացքում խոսողները վեր են առել կատարված գեղեցիկ գործի արժեքը և ժողովրդի կոհողության բաժինը:

Թող Ցերը օրհնի հիշատակը և ողորմի «Եկեղեցի շինողաց, երախտատարաց, պտղատուից և այնոցիկ որք ընդ հովանեաւ սրբոյ եկեղեցուլ են հանգուցեալ»:

1963 թվականի հոկտեմբերի 27-ին, կիրակի, սփյուռքահայ անվանի կոմպոզիտոր Համբարձում Բերբերյանը, Ամերիկայի հայոց արևելյան թեմի առաջնորդարանի օժանդակ միության նախաձեռնությամբ և թեմակալ առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Սիոն արքեպիսկոպոս Մանուկյանի նախագահությամբ, Նյու-Յորքի Հունտեր կոլեջի հանդիսասրահում, առաջնորդարանի «Կոմիտաս» և Նյու-Ինգլենդի երգչախմբերի և 25 հոգուց բաղկացած նվագախմբի մասնակցությամբ տվել է հեղինակային ճոխ համերգ, որին ներկա է եղել ավելի քան հազար հոգի:

Համերգն սկսվել է Սիլվա Կապուտիկյանի «Խոսք իմ որդուն» բանաստեղծության վրա հորինված խմբերգով, որը ողջունվել է բուռն ծափահարություններով:

Ֆլորա Մարտիկյանը երգել է «Ուրախ լեր» ջարականը և «Աչքերդ» մեներգը, դաշնամուրի ընկերակցությամբ Մարգարիտ Զյուրբջյանի, որից հետո երգչախումբը և նվագախումբը կատարել են «Սարերի աղջիկ»-ը: Մարգարիտ Պապիկյանը երգել է Վահան Թեքեյանի «Կանծրեք, տղաս» բանաստեղծության վրա դաշնավորված մեներգը:

Հայտագրի առաջին մասի վերջում, երգչախմբի և նվագախմբի կատարմամբ, հնչել է «Խորհուրդ Վարդանանց» կանտատան, որի մեջ մեներգի բաժիններ են վերցրել Դորիս Ահարոնյանը (սոպրանո), Ֆլորա Մարտիկյանը (մեցցո-սոպրանո), Վարուժան Արսլանյանը (տենոր) և Ջորջ Հարությունյանը (բաս):

Համերգի երկրորդ մասն սկսվել է Ազնես Հակոբյանի կատարմամբ «Սեր մը գաղտնի» մեներգով, որից հետո հանդես են եկել Մերի Մելվինսկայանը և Վարուժան Արսլանյանը «Ոսկի երազ» զուգերգով:

Կոմպոզիտորի որդի Վահե Բերբերյանը թամբուրակի վրա վարպետորեն կատարել է «Աղաջիո քանթաթիլե և ըն սպիրտո» կոնցերտը:

Ապա նվագախմբի ընկերակցությամբ կատարվել է Եղիշե Չարենցի «Գով Հայաստանի» բանաստեղծության վրա հորինված խմբերգը, որը բուռն ծափերի ներքո կրկնվել է:

«Թեզուլ քու քաջըն մարքրիտ տան» և «Զմրուխտ սարերից հովեր կուզան» մենեղգերից հետո երգչախումբը կատարել է մի հատված «Արեգնազան» օպերայից՝ «Դառնում է կովից իշխան Թաթուլը», որից հետո կատարել է «Հայոց Համբարձումը» խմբերգը («Հոյնար»)։

Նույն օրը, ժամը 7-ին, Նյու-Յորքի հայոց Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հանդիսասրահում, ի պատիվ կոմպոզիտոր և խմբավար Հ. Բերբերյանի և երգչախմբի անդամների, տրվել է ճաշկերույթ, որին ներկա է եղել շուրջ 300 հոգի։ Նախագահել է առաջնորդ սրբապան հայրը։

Ճաշկերույթի ընթացքում խոսք են առել եկեղեցու հովիվ Ս. Կարեն քահանա Կոստյանը և թեմական խորհրդի ատենապետ Ս. Աննակ քահանա Գասպարյանը։ Հուլու-

մով խոսել է կոմպոզիտոր Հ. Բերբերյանը, որն անդրադարձել է առիաստարակ հայ մշակույթի և մասնավորապես հայ երգի և երաժշտության ունեցած դերի մասին հայ ժողովրդի կյանքում։ Նա խոսել է Երևանում տված իր հեղինակային համերգի մասին և վերջում հաղորդել, թե Հայկական ՍՍՌ կուլտուրայի մինիստրության պատվերով, արդեն իսկ ձեռնարկել է հորինելու «Վարդանանք» օպերան։

Առաջնորդ սրբապան հայրը շնորհավորել է կոմպոզիտորին և երգչախմբի անդամներին հաջող համերգի համար և օրհնել բոլոր նրանց, ովքեր իրենց մասնակցությունն են բերել հայ մշակույթի փառատոնի առթիվ տրված այս համերգին։

ԲՈՒԼՂԱՐԱՀԱՅ ԿՅԱՆՔ

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՀՈԳԵՇՆՈՐՀ Տ. ՏԻՐԱՅՐ ՎԱՐԻԱՊԵՏԻ ԱՅՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռումանահայ և բուլղարահայ թեմերու բարեխնամ առաջնորդ հոգեշնորհ Տ. Տիրայր վարդապետ Մարտիկյան 1963 թվականի սեպտեմբեր 23-ին Սոֆիա ժամանեց Ռուսեն, ուր պատարագած էր օր մը առաջ Բուլբուշեն գալով։

Առաջնորդ հայր սուրբը օգնականականին մեջ ընդունվեցավ թեմական խորհուրդի և եկեղեցական վարչության ներկայացուցիչներու կողմն։ Նույն օրը առաջնորդ հայր սուրբը նախագահեց թեմական խորհուրդի նիստին, ուր ընկվեցան թեմական կարևոր հարցեր։

Ընդառաջելով Պլովդիվի եկեղեցական վարչության խնդրանքին, Տ. Տիրայր վարդապետ սեպտեմբեր 28-ին նույն քաղաքը այցելեց ու հաջորդ օրը՝ 29 սեպտեմբեր կիրակի, պատարագեց ու քարոզեց տեղվույն եկեղեցիին մեջ Ս. Գևորգի տոնին առթիվ, որ եկեղեցվո անվան տոնն է։ Առաջնորդ հայր սուրբը իր կուռ քարոզով մխիթարեց եկեղեցին ու բակը լեցնող խումներամ հավատացյալները ու օրհնեց մատաղը։

Նույն երեկո, Սոֆիայի ճամբով Բուլբուշ վերադարձավ հայր սուրբը, կայարանին մեջ ողջերթ մաղթող պաշտոնական մարմիններու ներկայացուցիչներն հրաժեշտ առնելով։

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 250-ԱՄՅԱԿԸ ՍՈՖԻԱՅԻ ՄԵՋ

Խաղաղության բուլղարական ազգային կոմիտեի, Բուլղար-սովետական բարեկամության համաժողովրդական կոմիտեի, բուլղար գրողներու միության և բուլղարահայ «Երևան» մշակութային միության նախաձեռնությամբ, 1963 նոյեմբեր 2-ին, Սոֆիայի բուլղար-սովետական բարեկամության տան մեջ, տոնվեցավ հայ հանճարեղ բանաստեղծ-երգիչ, մեծ մարդասեր Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակը։

Բեմին վրա Վենետիկած էր հայ ժողովուրդի անմահ պավկի գունազեղ մեծադիր նկարը։

Նախագահության սեղանի շուրջը տեղ գրաված էին նախաձեռնող պաշտոնական մարմիններու ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Խաղաղության սովետական կոմիտեի պատասխանատու քարտուղար Մ. Կոտովը և Սոֆիայի սովետական դեսպանատան քարտուղար Ա. Բիրյուկովը։

Նախագահող հայտնի գրող Մ. Իսակի բացման խոսքերն հետո, Սայաթ-Նովայի կյանքն ու գործունեությունը վերլուծեց հայտնի բանաստեղծ Լամար (Լայու Մարի-նով)։

Գեղարվեստական հայտագրին մեջ տեղ գտած էին անմահ երգչի ստեղծագործական կտորները, որոնք արտաբանվեցան ու երգվեցան հաջող կերպով։ Արտասանվեցավ նույնպես Սայաթ-Նովայի «Զամանչա» բանաստեղծության ռուսերեն թարգմանությունը (Վ. Բիրյուկով)՝ վաստակավոր արտիստուհի Տանյա Մասալիտինովայի կողմն։ Բոլոր կատարողները գնահատվեցան բուռն ծափահարություններով, լեցուն սրահը հուլելով։

Խոսնակ Մ. Պողոսյան մեծ ձեռնհասությամբ տվավ հայերեն յուրաքանչյուր արտասանության և երգի բուլղարերեն ամփոփումը, մեծ գոհունակություն պատճառելով բազմաթիվ բուլղար հանդիսականներուն։

ԲՈՒԼՂԱՐԱՀԱՅ «ԵՐԵՎԱՆ» ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՆՐԱՐՈՎԳՐԱԴԻ ԵՐԳԻ ԵՎ ՊԱՐԻ ԱՆՍԱՄԱԲԼԻ ԱՅՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բուլղարահայ «Երևան» մշակութային միության Կուլարովգրադի մասնաճյուղի երգի և պարի անսամբը իր գեղարվեստական բարձր մակարդակով գրաված է ամբողջ հայ գաղութի համակրանքը։ Եվ ոչ միայն հայ գաղութ։

Հալիվ 500 հոգի համրող հայ գաղութի յուրաքանչյուր ընտանիքն հավաքված երկսեռ երգիչներով, պարողներով ու նվագողներով կազմված անսամբը ունի շուրջ ութսուն երկսեռ անդամներ։ Անսամբին մեջ կարելի է տեսնել երկու եղբայրներ, բուլբուշ, ծնողներ և զավակներ, որոնք անձնվեր աշխատանքով խումբը կպահեն բարձր մակարդակի վրա։ Կուլարովգրադի շրջանի հայ, բուլղար,

թուրք բնակչությունը աչքի լույսի պես կգուրգուրա հայկական անսամբլին վրա, որու հայտագրին մեջ տեղ գտած են առավելապես հայկական, բուլղարական, ռուսական և ադրբեջանական երգեր ու պարեր:

Անսամբլը արժանացած է ռեսպուբլիկական ֆեստիվալի առաջնության ու կրկնակի մեդալակիր է:

Ահա այս անսամբլը 1963 տարվան նոյեմբեր 10-ին Պլովդիվի և հաջորդ օրը, նոյեմբեր 11-ին, Սոֆիայի պետական երաժշտական թատրոնի սրահին մեջ փայլուն հաջողությամբ համերգ տվավ:

Ինչպես Պլովդիվի 700, նույնպես և Սոֆիայի 1100 տոմսերը օրեր առաջ սպառեցան ու շատեր ոտքի մնացին:

Անպատմելի խանդավառության մթնոլորտի մեջ անսամբլի համարներեն շատեր կրկնվեցան ներկաներու բուռն փափագով:

Անսամբլի բարձր որակին զլխավոր ղեկավարն է պարի մասնագետ Սիրվարդ Չիլինկիրյան, շքանշանակիր, որ ներկայիս Երևան կգտնվի իր գիտելիքները թարմացնելու և ճոխացնելու համար:

Համերգի խոր տպավորության տակ, հայ և բուլղար հանդիսականներ անհամբեր կսպասեն անսամբլի հաջորդ այցելության:

ԹՂԹԱԿԻՑ

ՌՈՒՄԻՆԱՀԱՅ ԿՅԱՆՔ

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 250-ԱՄՅԱԿԻ ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒՒՆԱՐԵՍԻՍԻ ՄԵՋ

1963 թվականի նոյեմբերի 14-ին, Բուխարեստ քաղաքի պատմության թանգարանի հանդիսատսահում, տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի հանճարեղ վավակ, բանաստեղծ-երգիչ Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակի տոնակատարությունը, նախածննդությամբ Ռումինիայի պատմա-բանասիրական ուսումնասիրությանը ընկերության արևելագիտական բաժանմունքի:

Հանդիսության ներկա էին ռումեն արվեստի և գրականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ և հայ հասարակությունը:

Արևելագիտական բաժանմունքի նախագահ Միհայիլ Գուբոլյուն կատարեց բացման խոսքը: Նախագահի հրավերով, հոտնկայա լռությամբ հարգվեց ռումեն անվանի հայագետ ողբացյալ պրոֆ. Վլադ Բընդեանուի հիշատակը, որ առաջին նախագահն էր բաժանմունքի: Կարդացվեցին պրոֆ. Վ. Բընդեանուի մահվան առթիվ բաժանմունքին ուղղված ցավակցական հեռագրերը:

Միհայիլ Գուբոլյուն խոսեց «Սայաթ-Նովայի դերը ժողովուրդներու եղբայրության շաղախման մեջ» նյութի շուրջ:

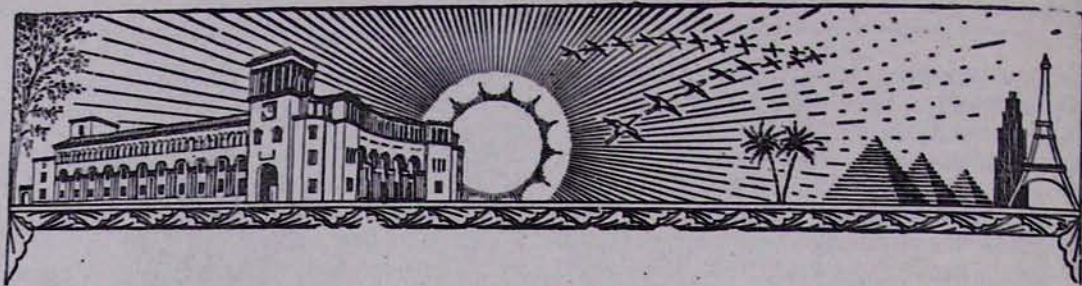
Բաժանմունքի անդամ տիկին Էջեմիու Պոպեսկու-Օու-տեցը խոսեց «Ժողովրդական երգիչները Արևելքի մեջ, հայ երգիչներ Գողթան գուսաններեն մինչև մեր օրերու աշուղները, նվագարանները, որ գործածած են անոնք, բանաստեղծական ձևերը, որոնցմով հորինած են իրենց երգերը, եղանակները, որոնցմով այդ երգերը կատարված են և հայ ժողովրդական երաժշտության հետքերը Սայաթ-Նովայի երգերում մեջ» շահեկան նյութի շուրջ:

Բաժանմունքի հայկական ճյուղի վարիչ Հ. Ճ. Սիրունին խոսեց «Սայաթ-Նովայի կյանքն ու գործը, Սայաթ Նովայի լեզուն, ոճը և արվեստը, Սայաթ-Նովա իբրև սիրո երգիչ, բնությունը Սայաթ-Նովայի երգերում մեջ, հասարակական տարրերը Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության մեջ, Սայաթ-Նովա իբրև Կովկասյան ժողովուրդներու երգիչ, համամարդկային լարը Սայաթ-Նովայի երգերում մեջ» հետաքրքրական նյութի շուրջ, որը լսվեց մեծ ուշադրությամբ:

Հանդիսության վերջում տեղի ունեցավ գեղարվեստական բաժին, որին իր մասնակցությունը բերեց օպերայի մեներգչուհի Արաքս Սվաճյանը, երգելով Սայաթ-Նովայի երեք երգերը, ընկերակցությամբ Արսլանյան եղբայրների արևելյան երաժշտական գործիքների:

ԹՂԹԱԿԻՑ

Մ Ա Յ Ր Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ւ Գ Ո Ւ Մ

ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ

Արամ Խաչատրյանի հոբելյանի նշումը Երևանում.— Անցյալ նոյեմբեր ամսին Երևանը նշեց մի նոր երաժշտական տոն՝ հայ ժողովրդի տաղանդավոր զավակ, հռչակավոր կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանի ծննդյան 60-ամյա հոբելյանը: Հոբելյանի առթիվ իր հայրենի ժողովրդին այցի էր եկել Արամ Խաչատրյանը: Նա հեղինակային համերգներ տվեց Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում: Երևանում հեղինակի համերգային մեծ դահլիճում, կառույցի գործարանի և այլումիների գործարանի ակումբներում: Հոբելյանը հանդիպումներ ունեցավ Երևանի պետական համալսարանի և կոնսերվատորիայի ուսանողության, երաժշտական ուսումնարանների աշակերտների հետ: Ամենուրեք անվանի կոմպոզիտորին ցույց տրվեց բացառիկ խանդավառ ընդունելություն: Այդպես միայն ժողովուրդը կարող է մեծարել իր հանճարեղ զավակին:

Այդ բոլոր հանդիսությունների պսակը հանդիսացավ հոբելյանական հանդիսավոր երեկոն, որը տեղի ունեցավ Հայֆիլհարմոնիայի համերգային մեծ դահլիճում, Երևանի ընտիր հասարակայնության ներկայացուցիչների, պետական գործիչների և հոծ բազմության ներկայությամբ: Եղան բազմաթիվ ողջույններ ուղղված հոբելյարին: Արամ Խաչատրյանի ստացավ արժեքավոր նվերներ: Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը նրան ընտրել է ակադեմիայի իսկական անդամ: Հոբելյանական հանդիսության վերջում Արամ Խաչատրյանը ջերմ ընդհանրություն հայտնեց ներկաներին և ամբողջ հայ ժողովրդին, իր նկատմամբ ցուցաբերված հարգանքի ու մեծարանքի համար և նշեց, որ ինքը երախտապարտ է հարապատ ժողովրդին իր երաժշտական հաջողությունների համար:

Հանդիսավոր երեկոյից հետո տեղի ունեցավ բացառիկ ճոխ համերգ Ա. Խաչատրյանի ստեղծագործություններից՝ Երևանի երաժշտական հաստատությունների կողմից կատարմամբ:

Դիրիժոր Օհան Դուրյանի հաջողությունները.— Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի դիրիժոր Օհան Դուրյանը անցյալ աշնան կրկին հրավիրված էր Դեմոկրատական Գերմանիա՝ մի շարք համերգների: Հայացիքում նրան պատվով տրվեց բացելու համերգային սերունդ: Տաղանդավոր դիրիժորը ղեկավարում էր Հայացիքի հռչակավոր «Գևորգյան» նվագախումբը: Համերգի ծրագրի մեջ մտցված էին արևմտաեվրոպական կոմպոզիտորների ստեղծագործությունները, այդ թվում նաև գերմանական հայտնի կոմպոզիտոր Ա. Բրուկների յոթերորդ սիմֆոնիան, որի կատարումը, Օ. Դուրյանի մեկնաբանությամբ, ամենամեծ տպավորությունն է թողել ունկնդիրների վրա և համերգների բացառիկ հաջողության գլխավոր առիթը հանդիսացել:

Հայացիքի և Բեռլինի թերթերը մեծ գովասանքով են խոսել հայ դիրիժորի վարպետության մասին և բարձր գնահատական տվել նրա արվեստին: Մի շարք թերթեր համերգների մասին տպագրված հոդվածները վերնագրել են՝ «Օհան Դուրյանը նորից է տոնում հաղթանակը», «Արտիստական հրաշք», «Կախարդող Դուրյանը» և այլն:

Համերգներից հետո Հայացիքի օպերային թատրոնը Օ. Դուրյանին առաջարկել է հանձն առնել իրենց թատրոնում որևէ բեմադրության երաժշտական ձևավորումը և դիրիժորը տվել է իր համաձայնությունը:

Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարանը.— Երևանը հարստացավ մի նոր տեսարժան վայրով: Դա մեծահամբավ բանաստեղծ, ժողովրդի սիրելի վարպետ Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարանն է: Իր կյանքի վերջին 10—12 տարիներին այս տանը ապրել է Վարպետը, իսկ վերջերս, Հայաստանի կառավարության որոշմամբ, այն վերածվեց թանգարանի: Տուն-թանգարանի տնօրեն է նշանակված բանաստեղծ Սուրեն Վահունին:

Բազմաթիվ լուսանկարներ, կարասիներ, ձեռագրեր, նկարներ և այլ առարկաներ պատկերում են համբավավոր բանաստեղծի կյանքը և գրական-հասարակական գործունեությունը, սկսած վաղ պատանեկությունից մինչև կյան-

քի վերջին տարիները: Բանաստեղծի աշխատասեյակը, ընդունարանը և ննջասեյակը պահպանվել են նույնությամբ, ինչպես կենդանության օրոք: Այստեղ պահպանվում են նաև Խառակյանի հարուստ արխիվը և գրադարանը: Թանգարանի պատերը վարդաթված են Մարտիրոս Սարյանի, Հովհաննես Զարդարյանի, Էդուարդ Խաբեկյանի, Գրիգոր Նանջյանի և այլ նկարիչների կտավներով, որոնք նվիրված են Վարպետի կյանքին: Պահպանված է «Արուլ-ալա-Մահարի» հռչակավոր պոեմի ամբողջական ձեռագիրը: Կան նաև հետաքրքրական ուրիշ ձեռագրեր, որոնք վկայում են, թե Խառակյանը ձեռնամուխ է եղել գրելու այլ բանաստեղծություններ և պոեմներ: Ամեն օր տուն-թանգարանը ունենում է բազմաթիվ այցելուներ:

«Սովետամայ կոմպոզիտորները».—Այս ընդհանուր խորագրով Հայաստհրատը լույս է ընծայելու մի շարք գրքեր, նվիրված ժամանակակից սովետամայ կոմպոզիտորների կյանքին և երաժշտական գործունեությանը: Լույս է տեսել՝ այդ սերիայի առաջին գիրքը՝ նվիրված կոմպոզիտոր Էդուարդ Միրզոյանին: Գրքի հեղինակն է երաժշտության տեսաբան Թերեզյա Կալանյանը:

Էդուարդ Միրզոյանը, որ ներկայիս Հայաստանի կոմպոզիտորների միության նախագահն է, պատկանում է սովետամայ երիտասարդ տաղանդավոր կոմպոզիտորների խմբին, որի մեջ մտնում են ամսփսի հանրածանոթ դեմքեր, ինչպիսիք են Ամու Բաբաջանյանը, Ալեքսանդր Հարությունյանը, Արամ Խուդոյանը, Ղաւարոս Սարյանը և ուրիշներ: Նրանք բոլորն էլ իրենց եռաժանոսկան կոմպոզիտորները ստացել են Երևանում՝ սկսելով երաժշտական միջնակարգ դպրոցում, ապա Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայում, իսկ այնուհետև կատարելագործվել են Մոսկվայում:

Էդուարդ Միրզոյանը հեղինակ է մի ամբողջ շարք երգերի, ռոմանսների, սիմֆոնիկ առնանքների և այլ ժանրի ստեղծագործությունների: Նա գրել է «Սովետական Հայաստան» հանրածանոթ կանտատան:

Գիրք հայ գետների մասին.—Հայաստհրատը լույս է ընծայել հայտնի բանասեր, արվեստագետ Գարեգին Լևոնյանի երեքի ժողովածուն: Գ. Լևոնյանը անույլի մեծ նշանավոր բանասերներից էր, մեծ հմտությամբ և բազմակողմանի սարգսգաման տեր: Շուրջ կես դար նա իրեն նվիրել է հայ մամուլի և տաղանդության, հայոց հին ու նոր գրականության, հայ բանասիրականության, նկարչության, ճարտարապետության ու երաժշտության ուսումնասիրության հորոհակող գործին ու տվել մի շարք արժեքավոր ախտաբանություններ իր ուսումնասիրությունները արդյունքների մասին: Սկզբից անխնայ մասին և խորաբանական սրտատոգի գրվել են սատկանում անսխիսի արժեքավոր ուսումնասիրություններ, ինչպիսիք են «Հայոց սարբեռական մամուլը», «Հայ գիրքը և տաղանդության արվեստը» և շատ ուրիշներ: Դեռևս 1908 թվականին նա հիմնադրել ու հրատարակել է «Գեղարվեստ» հանդեսը:

Սերվելով գուսանական հայտնի ընտանիքից (նրա հայրը ակնավոր գուսան Ջիվանին էր), Գ. Լևոնյանը բացառիկ սեր ու հետաքրքրություն է հանդես եկել դեպի գուսանական արվեստն ու գրականությունը: Այդ ուղղությամբ նրա կատարած արժեքավոր ուսումնասիրությունները լույս են տեսել դեռևս 1890-ական թվականներին:

Ներկա հատորի մեջ պետքված են Գ. Լևոնյանի ուսումնասիրությունները գուսան Ջիվանու, Շերամի, Սայաթ-Նովայի և Պաղդասար Դպիրի մասին: Կան առանձին ուսումնասիրություններ առհասարակ գուսանական արվեստի և հայ ժողովրդական երգերի մասին: Հատորը բաղկացած է 500 էջերից: Գիրքն ունի Գ. Լևոնյանի կյանքին ու գրական գործունեությանը նվիրված ընդարձակ առաջաբան և մանրակրկիտ ծանոթագրություններ:

Համերգ Մակար Եկմայանի ստեղծագործություններից.—Վերջերս Հայֆիլհարմոնիայի համերգային մեծ դահլիճում տեղի ունեցավ համերգ՝ նվիրված Մակար Եկմայանի ստեղծագործություններին: Ակնավոր հայ երաժշտագետի ստեղծագործությունների երկրորդ համերգն էր սա անցյալ աշնանից: Ինչպես և առաջին համերգի ժամանակ, դահլիճը լեփ-լեցուն էր: Համերգին մասնակցում էին Հայֆիլհարմոնիայի մենակատարները և պետական երգեցիկ խումբը՝ Հովհաննես Չիրիջյանի ղեկավարությամբ, ինչպես նաև Հայֆիլհարմոնիայի վաստակավոր կոլեկտիվ պետական սիմֆոնիկ նվագախումբը: Կատարվեց «Վարդ» կանտատից մի մեծ հատված: Հանդիսականները բացառիկ ջերմությամբ ընդունեցին «Կիլիկիա», «Զեյթունցիներ», «Հայաստան» երգերը, որոնք ժողովրդի խնդրանքով կրկնվեցին, հանրապետության ժողովրդական արտիստ Շարա Տալանի կատարմամբ:

Երևանի բժկական ինստիտուտի 40 տարին.—Լրացավ Երևանի բժկական ինստիտուտի 40-ամյակը: Իր գոյության առաջին տարիներին ինստիտուտը հետադարձվել էր Երևանի պետական Համալսարանի Գաղտնիքներից մեկը: Հետագային միայն ան առանձնացվել և վերականգնվել որպես ինքնուրույն ինստիտուտ: Ներկայիս ինստիտուտն ունի ջուրջ 1200 երկսեռ ուսուող: Այն ոչ միայն ուսումնական, այլև խոր գիտական հաստատություն է, որի ուղքը համախմբված են Հայաստանի բժկաբուժության լավագույն ուժերը: Իր գոյության 40 տարիների ընթացքում ինստիտուտը տվել է մի քանի հազար ուսուող բժիկներ տարբեր մասնագիտությամբ:

Սովորողների թվում կան ջատեղ, ոտներ եկել են Սովետական Միության տարբեր հանրապետություններից և արտասահմանյան երկրներից:

Սինթետիկ տեղումներ.—Իրևանի ոչ հեռու, սատմուրն Սինթետիկ ամբուլանսին 1963 թվականի ծառայող մարտնամբ անհետացել: Պեռման ախտաբաններն ապրեղ տառվում են 1950 թվականից սկսած: Ինչպես հայտնի է, սա ամբողջ ուսուողական ջոհանի նշանակող կառուցումներից մեկն է եղել ներկա Հայաստանի ստիմուլներում: Սինթետիկ կառուցումն է Ը դառում մեր քաղաքային կառուցումներից: Սինթետիկ տեղումների ժամանակ հայտնաբերվել էր գեղեցիկ ամբողջ միջնաբերդը իր հուր սարխուհեռում, առողջական պալատների ու հիթախոսական տաճարների հետքերով:

1963 թվականի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեցին ուրարտական Արգիշտի թագավորի ապարտին կից կառուցված հարակից սրահները, որոնք իրենց մեծությամբ և ջրեղությամբ չեն սիջում բուն պայտաին: Այդ սրահներից կենտրոնականը ունի 500 քառակուսի մետր տարածություն: Սրահի պատերը ջրեղորեն վարդաթված են եղել որմանկարներով: Պալատի մյուս մասերում հայտնա-

բերվեցին նաև պահեստների և արտադրական շենքերի հետքեր: Արտադրական շենքերից մեկը ներկայացնում է մետաղաձուլարան: Հին ուրարտացիներն այստեղ, հավանաբար, պատրաստել են զենքեր և աշխատանքի գործիքներ: Հայտնաբերված են գործիքների, նետերի և պարզեղենի նմուշներ, որոնք պատրաստված են եղել պալատական արհեստանոցներում: Մեծ պարզացում է ունեցել կերամիկ արտադրությունը, որի մասին են վկայում միջնաբերդի զանազան մասերում հայտնաբերված մեծաքանակ կերամիկ առարկաները:

Հետաքրքրական թվեր.— Ներկայումս Հայաստանում տարածվում են (բաժանորդագրությամբ և հատվածաձև) ավելի քան 900 000 օրինակ զանազան թերթեր և ամսագրեր (միութենական, հանրապետական և դեմոկրատական երկրների): խոշոր տեղ են գրավում հանրապետական թերթերն ու ամսագրերը, որոնք կազմում են շուրջ 650 000 օրինակ:

Հայաստանում այժմ հրատարակվում են 30 անուն թերթ, ավելի քան 500 000 տպաքանակով և 41 անուն զանազան բնույթի ամսագրեր ու հանդեսներ, շուրջ 130 000 օրինակ տպաքանակով: Հայերեն լեզվով հրատարակվող թերթերն ու ամսագրերը տարածվում են նաև Սովետական Միության հայաշատ վայրերում և արտասահմանյան երկրներում: 1963 թվականին արտասահմանյան երկրներն են ուղարկվել պարբերաբար 6000 օրինակ հայերեն թերթեր և ամսագրեր: Հայաստանի ընթերցողներն իրենց հերթին արտասահմանից ստանում են ինչպես հայերեն, այնպես էլ օտար լեզուներով հրատարակվող թերթեր ու ամսագրեր: Միայն դեմոկրատական երկրների 92 պարբերական հրատարակություններ ստացվում և վաճառվում են հանրապետության քաղաքներում: 1964 թվականի համար Հայաստանից 150 000 հոգի բաժանորդագրվել են միութենական թերթերին և ամսագրերին:

«Հայֆիլմ» կինոստուդիայի նոր կինոժապավենները.— «Հայֆիլմ» կինոստուդիան վերջերս բաց է թողել մի քանի կինոժապավեններ: Դրանցից մեկն է «Ճանապարհ դեպի արևնա», որը դիտվում է մեծ հետաքրքրությամբ: Կինոժապավենը պատկերում է Երևանի պետական կրկեսի, մասնավորապես այդ կրկեսի ծաղրածու Լեոնիդ Ենգիբարյանի արվեստը: Ժապավենը գունավոր է և լայնէկրան: Այն նկարահանել են ռեժիսորներ Լևոն Իսահակյանը և Հենրիկ Մայլանը, երաժշտությունը գրել է Կոստանտին Օրբելյանը: Կինոժապավենը նկարահանված է հայերեն և ռուսերեն և հաջողությամբ ցուցադրվում է Հայաստանի և Սովետական Միության մյուս հանրապետությունների կինոթատրոններում: Ներկայիս կինոժապավենը կրկնօրինակվում է անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և իտալերեն լեզուներով:

Մոտ ապագային պատրաստ կլինի «Երգում է Գոհար Գասպարյանը» գեղարվեստական կինոժապավենը, որն ամբողջովին նվիրված է աշխատավոր երգչուհու ստեղծագործությանը: Նկարի մեջ առնված են հատվածներ «Անուշ» և «Արշակ Երկրորդ» օպերաներից՝ Գոհար Գասպարյանի կատարմամբ, ինչպես նաև երգչուհու երգացանկի մեջ մտնող բոլոր նշանավոր երգերը:

Կինոստուդիան ավարտել է նաև մեկ ուրիշ կինոժապավեն, որը կոչվում է «Իժվարին անցում»: Այն պատկերում

է հաջու—Երևան գազամուղի շինարարության ընթացքը: Ինչպես հայտնի է, այս գազամուղի, որի երկարությունը հավասար է շուրջ 850 կիլոմետրի, ընդհիվ է, որ Հայաստանի խոշոր քաղաքները՝ Երևանը, Լենինականը, Կիրովականը և Ալավերդին ստացան Ադրբեջանի գազը: Նկարահանվում է և շուտով պատրաստ կլինի «Արտիստը» գեղարվեստական կինոժապավենը, ըստ Շիրվան-Վաղեի համանուն վիպակի: Կինոժապավենի ռեժիսորն է Արման Մանարյանը: Նկարահանումները կատարվել են Երևանում և Օդեսայում:

Հայաստանի բնական հարստությունները.—Հանրահայտ են մեր երկրի բնական հարստությունները՝ պղինձ, մոլիբդեն, ամենատարբեր տեսակի շինարարական քարեր, մարմարներ, պեմզա, կրաքար, կավահողեր, հանքային ջրեր և այլն: Այս ամենը լայն չափերով արդյունահանվում են, ծառայեցվում երկրի արդյունաբերության վարչացման նպատակներին:

Սակայն վերև թվարկված նյութերով չեն սահմանափակվում Հայաստանի բնական հարստությունները: Երկրաբանական մի շարք գիտահետազոտական հիմնարկներ և բազմաթիվ երկրաբաններ օրնիրուն անխնայ աշխատանք են տանում նորանոր հանքային հարստություններ հայտնաբերելու համար:

Հրազդանի շրջանում հայտնաբերված նեֆելինային սիանիտների (լեռնա-հանքային ապաքեններ) անսահման պաշարները պատճառ դարձան, որ Հրազդանում սկսվի հանքա-քիմիական խոշոր գործարանների կառուցումը: Մի քանի տարուց հետո այդ գործարանները երկրին կտան միլիոնավոր տոննաներով կավահող (այլումինի և այլ տեսակի արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար), պորտլանդ ցեմենտ, նատրի և կալիումի մետասիլիկատ, բյուրեղապակի և շատ ու շատ քիմիական այլ նյութեր:

Սևանի հարավ-արևելյան ափին, հասարգեչարի շրջանի Զոդ գյուղի շրջանում, հայտնաբերված են ոսկու հանքեր: Ներկայիս այնտեղ կառուցվում է գործարան՝ հանքերի շահագործման համար:

Ալվեի քան երեք միլիարդ տոննա են հաշվվում Երևանի և Կոտայքի շրջաններում հայտնաբերված աղի հանքերի պաշարները, որոնք արդեն շահագործվում են:

Ալավերդու շրջանում շուրջ 15 տարի է ինչ գործում է հրակայուն աղյուսի գործարան, որի արտադրանքը խիստ կարևոր և անհրաժեշտ է մետաղաձուլական արդյունաբերության համար: Սակայն Սևանի հյուսիս-արևելյան ափերին գտնվել են այնպիսի հանքեր, որոնցից հաջողությամբ կարելի է պատրաստել հրակայուն աղյուս և ալի հրակայուն առարկաներ: Այդ հանքերի հիման վրա նախագծված է կառուցել հրակայուն իրերի նոր գործարան:

Երկրաբանները Հրազդանի, Արովանի (Կոտայք) և Սիսիանի շրջաններում հայտնաբերել են երկաթի հանքերի պաշարներ և ապացուցել դրանց արդյունաբերական շահագործման նշանակությունը: Առաջիկային նախատեսվում է սկսել այդ հանքերի շահագործումը: Եղեգ-Նամորի շրջանում հայտնաբերվել են նաև նոր հանքավայրեր: Նույն շրջանում, Ջերմուկի մոտ, հայտնաբերված են կվարցի հանքեր, որոնք օգտագործվելու են «Ջերմուկ» հանքային ջրի համար շջեր պատրաստելու:

Շարունակվում են երկրաբանական-հետազոտական աշխատանքները՝ նաֆթ և գազ հայտնաբերելու ուղղությամբ: Երկրաբանները համոզված են, որ Հայաստանում անպայման պետք է նաֆթ ու գազ լինեն: Ստացված են հորատման նոր տեսակի մեքենաներ, որոնց միջոցով կարելի է փորել հանքահորեր մինչև 4000 մետր խորությամբ, մինչդեռ մինչև այժմ փորված հորերը 2000 մետրից չեն անցել:

Տուֆի պաշարները Հայաստանում:— Ինչպես հայտնի է, Հայաստանը հարուստ է բազմապիսի շինարարական քարերով և մարմարներով: Դրանցից ամենատարածվածը տուֆ քարն է, որի հետազոտված պաշարները հաշվվում են ավելի քան երկու միլիարդ խորանարդ մետր: Հայաստանն ունի 12 տարբեր գույնի և երանգի տուֆեր՝ սպիտակ, կարմիր, վարդագույն, դարչնագույն և այլն: Տուֆի հանքերը գերազանցապես գտնվում են Արագածի ստորոտներում, Փամբակ գետի հովտում և Երևանի շրջակայքում: Հայտնաբերված բոլոր քարահանքերը շահագործվում են: Հանքերից ամենախոշորը և մեքենայացվածը Արթիկի քարահանքերն են, որոնք տարեկան տալիս են 4—500 000 խորանարդ մետր շինաքար:

Հայաստանի տուֆ քարերը, բացի հանրապետության ներքին պահանջները բավարարելուց, մեծ քանակությամբ արտահանվում են Վրաստան և Ադրբեջան:

Հանքային ջրերի նոր գործարան.— Հայաստանը հարուստ է բազմապիսի արժեքավոր հանքային ջրերով, որոնք բուժական հատկություններ ունեն: Հանքապետության մեջ և նրա սահմաններից դուրս մեծ համբավ ունեն «Ջերմուկ», «Արվինի», «Հանքավան» և «Դիլիջան» հանքային ջրերը, որոնք տարեկան տասնյակ միլիոնավոր շշերով արտահանվում են Սովետական Միության տարբեր վայրերը: Վերջին 1—2 տարում լայն տարածում է գտել նաև «Սևան» կոչված հանքային կապուրիչ ջուրը, որի աղբյուրները գտնվում են Կամո (Նոր Բայազետ) քաղաքի շրջակայքում: Հիշյալ աղբյուրների ջուրը լայնորեն օգտագործելու համար, ներկայիս կառուցվում է հանքային ջրերի խոշոր գործարան, որը տարեկան կտա 40 000 000 շիշ ջուր: Գործարանը պատրաստ կլինի 1965 թվականին:

Պահածոների նոր գործարան.— Ավարտվել և շահագործման է հանձնվել Վեդու պահածոների գործարանի առաջին հերթը: Մյուս հերթը պատրաստ կլինի 1964 թվականի ամռանը: Այս գործարանը թվով յոթերորդն է Հայաստանում՝ մրգից և բանջարեղենից պահածոներ արտադրող: Աշխատանքի բոլոր գործողությունները կատարվում են մեքենաների օգնությամբ: Գործարանը օրական կարող է արտադրել մինչև 120 000 տուփ վանապան պահածոներ:

